

19. YÜZYILIN SONU VE 20. YÜZYILIN BAŞLARINDA
KÜTAHYA SANCAĞI'NDA EĞİTİM

Serap KÖLEMEN (YÜCE)

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Mustafa Murat ÖNTUĞ

Afyonkarahisar

2007

**19. YÜZYILIN SONU VE 20. YÜZYILIN BAŞLARINDA
KÜTAHYA SANCAĞI'NDA EĞİTİM**

SERAP KÖLEMEN (YÜCE)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İlköğretim Anabilim Dalı

Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bilim Dalı

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Mustafa Murat ÖNTUĞ

Afyonkarahisar

Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Mayıs 2007

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZETİ

19. YÜZYILIN SONU VE 20. YÜZYILIN BAŞLARINDA KÜTAHYA SANCAĞI'NDA EĞİTİM

Serap KÖLEMEN (YÜCE)

İlköğretim Anabilim Dalı

Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bilim Dalı

Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Mayıs 2007

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Mustafa Murat ÖNTUĞ

Çalışmada Osmanlı Devleti'ne tâbi Hüdâvendigâr Vilayeti'nin bir sancağı olan Kütahya Sancağı'nda 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında eğitimin dağılımı incelenmiştir. 1898–1904 yılları arası yayınlanan Maarif Salnameleri çalışmanın temel kaynağını teşkil etmektedir. Kütahya Sancağı ve kazalarındaki okullar, öğrenci sayıları, öğretmen kadroları, medreseler, gayrimüslimlere ve yabancılara ait okullar ile yaygın eğitim kurumu olan kütüphaneler salnamelerdeki bilgiler doğrultusunda tasnif edilmiştir.

Çalışma beş ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; Kütahya Sancağı'ndaki sıbyan ve ibtidai mektepleri tanıtılmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünü Kütahya Sancağı'ndaki geleneksel eğitim kurumu olarak faaliyet gösteren medreseler oluşturmaktadır. Üçüncü bölümde; Osmanlı Devleti'nde batılılaşmanın etkisiyle açılan okullar olan rüşdiyeler ve idadiler tanıtılmıştır. Dördüncü bölümde gayrimüslimler ve yabancılar tarafından kurulan okullar incelenmiştir. Çalışmanın beşinci ve son bölümünde Kütahya Sancağı'ndaki kütüphaneler tanıtılmıştır. Bunlardan “Vahit Paşa Kütüphanesi” günümüzde de hizmet vermektedir.

ABSTRACT

EDUCATION IN THE SANJAK OF KÜTAHYA AT THE END OF NINETEENTH CENTURY AND AT THE BEGINNING OF TWENTIETH CENTURY

Serap KÖLEMEN (YÜCE)

Department of Primary Education

Department of Social Sciences Teaching

Afyonkarahisar Kocatepe University, Institute of Social Sciences

May 2007

Advisor: Yrd. Doç. Dr. Mustafa Murat ÖNTUĞ

In this study in the sanjak of Kütahya which was one of the sanjak of the province of Hüdâvendigâr related the Ottoman Empire, the dispersion of the education has been studied at the end of nineteenth century and at the beginning of twentieth century. “Maarif Salnameleri”, which were published between the years of 1898 and 1904, constitutes the basic source of the study. The schools in the sanjak of Kütahya and its towns, the numbers of students, the staff of teachers, “Medreseler”, the schools which belong to non-muslims and foreigners and the libraries which are the instution of widespread education have been classified in the direction of the informations in “Salname”.

The study is composed of five basic sections. In the first section; “Sıbyan and İbtidai” schools which are in the sanjak of Kütahya have been introduced. The second section of the study constitutes the “Medreseler” which worked as the instution of traditional education. In the third section the schools in the Ottoman Empire which werw opened with the influence of the western “Rüşdiyeler and İdadiler” have been introduced. In the fourth section; the scools which were founded by foreigners and non-muslims have been studied. In the fifth and last section, the libraries in the sanjak of Kütahya have been introduced. From these the library of “Vahit Paşa” still serves today.

TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ ONAY SAYFASI

İmza

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Mustafa Murat ÖNTUĞ

Jüri Üyeleri: Prof. Dr. Adnan ŞİŞMAN

Prof. Dr. Lütfi ÖZAV

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Murat ÖNTUĞ

Serap KÖLEMEN (YÜCE)'nin "19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Kütahya Sancağı'nda Eğitim" başlıklı tezi 17/05/2007 tarihinde, yukarıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca, İlköğretim Anabilim dalı Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bilim dalında, Yüksek Lisans tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Eğitim, toplumların gelişmişlik düzeylerini belirleyen temel unsurlardan birisidir. Tarihsel süreç içerisinde değerlendirildiğinde, milletlerin çağdaş uygarlıklar halini almasında olduğu kadar geri kalmış medeniyetler olarak tanımlarında da eğitim sistemi çok önemli bir faktör olmuştur. Toplumların, eğitimin bu önemli işlevi doğrultusunda eğitim tarihlerini inceleyerek, eğitim sistemlerinde geçmişten günümüze meydana gelen değişim ve gelişmeleri tespit etmeleri, gelecekteki eğitim anlayışlarına ışık tutması açısından önemlidir.

“19. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Kütahya Sancağı’nda Eğitim” isimli çalışmamızda Kütahya Sancağı ve dâhilindeki Eskişehir, Gediz, Simav ve Uşak kazalarındaki eğitim kurumları incelenmiştir. Çalışmada, ele alınan dönemde Osmanlı Devleti’nde eğitim ve öğretim alanında meydana gelen değişim ve çeşitlenmelerin, Kütahya Sancağı’ndaki eğitim kurumlarının dağılımı ile ilişkisi belirtilmeye çalışılmıştır.

Tez çalışmasının hazırlanmasında konu ile ilgili çeşitli kaynaklardan yararlanılmıştır. Çalışmamızın ana kaynaklarını ise H.1316-1321/M.1989-1904 yılları arasında yayınlanan Maarif Salnameleri oluşturmaktadır. Çalışmamızda öncelikle Kütahya Sancağı’nın kısa tarihçesi ile birlikte çalışmanın amacı, önemi, sınırlılıkları, varsayımlar, çalışmanın yöntemi ve tanımlar verilmiştir. Tezin devamında Kütahya Sancağı’ndaki sıbyan ve ibtidai mektepleri, medreseler, rüşdiye ve idadiler, gayrimüslim mektepleri, yabancılar tarafından kurulan okullar ve kütüphaneler tasnif edilmiştir.

Öncelikle araştırma konumuzun belirlenmesinde tavsiyeleri ile etkili olan ve tez çalışması sırasında her türlü bilgi ve desteğini esirgemeyen, değerli katkılarını gördüğüm danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Mustafa Murat ÖNTUĞ’a; tüm eğitim hayatım boyunca maddi-manevi hiçbir fedakârlıktan kaçınmayarak beni destekleyen sevgili anne ve babam Nuriye-Kemal KÖLEMEN’e ve tez çalışmasını hazırladığım süreç içerisinde beni destekleyen eşim Can YÜCE’ye sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Serap KÖLEMEN (YÜCE)

Şuhut 2007

ÖZGEÇMİŞ

Serap KÖLEMEN (YÜCE)

İlköğretim Anabilim Dalı

Yüksek Lisans

Eğitim

Lisans: 2004 Afyon Kocatepe Üniversitesi, Uşak Eğitim Fakültesi,
Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü

Lise: 2000 İzmir Buca Lisesi, Yabancı Dil Ağırlıklı Bölümü

İlköğretim: 1996 Buca Orta Okulu

1993 Ahmet Kutsi Tecer İlkokulu

İş/İstihdam

2005 Atlıhisar İlköğretim Okulu, Şuhut, AFYONKARAHİSAR
(Sosyal Bilgiler Öğretmenliği)

Kişisel Bilgiler

Doğum Yeri ve Yılı: İzmir, 21 Şubat 1982

Cinsiyeti: Bayan

Yabancı Dil: İngilizce

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ ONAY SAYFASI.....	v
ÖNSÖZ	vi
ÖZGEÇMİŞ	vii
İÇİNDEKİLER	viii
TABLolar LİSTESİ.....	xi
GRAFİKLER LİSTESİ.....	xiii
KISALTMALAR.....	xiv
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

KÜTAHYA SANCAĞI'NDAKİ SIBYAN-İBTİDAİ MEKTEPLERİ

1. SIBYAN-İBTİDAİ MEKTEPLERİ	9
2. KÜTAHYA SANCAĞI'NDA BULUNAN SIBYAN-İBTİDAİ MEKTEPLERİ ...	12

II. BÖLÜM

KÜTAHYA SANCAĞI'NDAKİ MEDRESELER

1. OSMANLI MEDRESELERİ.....	15
2. KÜTAHYA SANCAĞI'NDA BULUNAN MEDRESELER	18
2.1. ESKİŞEHİR KAZASI'NDA BULUNAN MEDRESELER.....	19
2.2. GEDİZ KAZASI'NDA BULUNAN MEDRESELER	24
2.3. KÜTAHYA KAZASI'NDA BULUNAN MEDRESELER	27
2.4. SİMAV KAZASI'NDA BULUNAN MEDRESELER	42
2.5. UŞAK KAZASI'NDA BULUNAN MEDRESELER	46

III. BÖLÜM

KÜTAHYA SANCAĞI'NDAKİ RÜŞDİYE VE İDADİLER

1. RÜŞDİYELER.....	57
2. KÜTAHYA SANCAĞI'NDA BULUNAN RÜŞDİYE MEKTEPLERİ.....	60
2.1. ESKİŞEHİR MEKTEB-İ RÜŞDİYESİ:.....	60
2.2. GEDİZ MEKTEB-İ RÜŞDİYESİ.....	62
2.3. SİMAV MEKTEB-İ RÜŞDİYESİ.....	64
2.4. TAVŞANLI MEKTEB-İ RÜŞDİYESİ:.....	65
2.5. UŞAK MEKTEB-İ RÜŞDİYESİ:.....	66
3. İDADİLER.....	67
4. KÜTAHYA MEKTEB-İ İDADİSİ.....	69

IV. BÖLÜM

KÜTAHYA SANCAĞI'NDAKİ YABANCI VE GAYRİMÜSLİM MEKTEPLER

1. OSMANLI DEVLETİ'NDE YABANCI OKULLAR.....	77
1.1. MİSYONERLİK.....	77
1.2. MİSYONERLİĞİN AMAÇLARI.....	78
1.3. MİSYONERLERİN OSMANLI DEVLETİ'Nİ SEÇME NEDENLERİ.....	78
2. KÜTAHYA SANCAĞI'NDA KURULAN YABANCI OKULLAR.....	79
2.1.ESKİŞEHİR KAZASI'NDAKİ YABANCI OKULLAR.....	81
2.2. UŞAK KAZASI'NDAKİ YABANCI OKULLAR.....	83
3. GAYRİMÜSLİM MEKTEPLERİ.....	83
4. KÜTAHYA SANCAĞI'NDA KURULAN GAYRİMÜSLİM MEKTEPLERİ.....	85
4.1. ESKİŞEHİR'DEKİ GAYRİMÜSLİM MEKTEPLERİ.....	85
4.2. KÜTAHYA'DAKİ GAYRİMÜSLİM MEKTEPLERİ.....	87
4.3. UŞAK'TAKİ GAYRİMÜSLİM MEKTEPLERİ.....	91

V. BÖLÜM
KÜTAHYA SANCAĞI'NDAKİ KÜTÜPHANELER

1. KÜTAHYA SANCAĞI'NDA BULUNAN KÜTÜPHANELER	94
1.1. ABDULLAH RÜŞTÜ EFENDİ KÜTÜPHANESİ	95
1.2. AYİNTABİ KÜTÜPHANESİ	95
1.3. GAZİ MUSTAFA PAŞA KÜTÜPHANESİ.....	95
1.4. HACI MEHMET EFENDİ KÜTÜPHANESİ	95
1.5. MOLLA İBRAHİM BEY KÜTÜPHANESİ.....	96
1.6. VAHİT PAŞA KÜTÜPHANESİ.....	96
1.7. ZEYTUN-ZÂDE KÜTÜPHANESİ	97
SONUÇ.....	99
KAYNAKLAR	103
EKLER.....	110

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. 20. Yüzyıl Başlarında Kütahya Sancağının İdari Taksimatı.....	5
Tablo 2. H.1318/M.1900–1901 Tarihli Hüdâvendigâr Vilayet Salnamesi’ne Göre Kütahya Sancağı’nda Nüfusun Dağılımı	5
Tablo 3. Kütahya Maarif Komisyonu (1898-1904)	6
Tablo 4. Eskişehir Kazası’ndaki Medreselerin Yıllara Göre Öğrenci Sayılarının Dağılımı	23
Tablo 5. Gediz Kazası’ndaki Medreselerin Yıllara Göre Öğrenci Sayılarının Dağılımı	27
Tablo 6. H. 1317–1321/M.1899-1904 Yılları Arası Kütahya ve Kasabalarındaki Medrese Sayıları	41
Tablo 7. Simav Kazası’ndaki Medreselerin Yıllara Göre Öğrenci Sayılarının Dağılımı	45
Tablo 8. H.1317-1321/M.1899-1904 Yılları Arası Uşak Kazası’nda Bulunan Medrese Öğrencilerinin Sayıları	55
Tablo 9. H.1313-1314/M.1895-1896 Öğretim Yılında Eskişehir Mekteb-i Rüşdiyesi’nde Okutulan Dersler ve Öğretmenleri	60
Tablo 10. H.1313-1314/M.1895-1896 Öğretim Yılında Eskişehir Mekteb-i Rüşdiyesi’ndeki Öğrenci Sayısı	60
Tablo 11. H.1318-1319/M.1900-1901 Öğretim Yılında Eskişehir Mekteb-i Rüşdiyesi’nde Okutulan Dersler ve Öğretmenleri	61
Tablo 12. H.1313-1314/M.1895-1896 Öğretim Yılında Gediz Mekteb-i Rüşdiyesi’nde Okutulan Dersler ve Öğretmenleri	62
Tablo 13. H.1313-1314/M.1895-1896 Yılında Gediz Mekteb-i Rüşdiyesi’ndeki Öğrenci Sayısı	62
Tablo 14. H.1318-1319/M.1900-1901 Öğretim Yılında Gediz Mekteb-i Rüşdiyesi’nde Okutulan Dersler ve Öğretmenleri	63
Tablo 15. H.1318-1319/M.1900-1901 Öğretim Yılında Gediz Mekteb-i Rüşdiyesi’ndeki Öğrenci Sayısı	63
Tablo 16. H.1313-1314/M.1895-1896 Öğretim Yılında Simav Mekteb-i Rüşdiyesi’nde Okutulan Dersler ve Öğretmenleri	64
Tablo 17. H.1313-1314/M.1895-1896 Öğretim Yılında Simav Mekteb-i Rüşdiyesi Öğrenci Sayısı	64
Tablo 18. H.1315-1316/M.1897-1898 Öğretim Yılında Tavşanlı Mekteb-i Rüşdiyesi’nde Okutulan Dersler ve Öğretmenleri	65
Tablo 19. H.1315-1316/M.1897-1898 Öğretim Yılında Tavşanlı Mekteb-i Rüşdiyesi Öğrenci Sayısı	65
Tablo 20. H.1313-1314/M.1895-1896 Öğretim Yılında Uşak Mekteb-i Rüşdiyesi’nde Okutulan Dersler ve Öğretmenleri	66
Tablo 21. H.1313-1314/M.1895-1896 Öğretim Yılı Kütahya Mekteb-i İdadisi’nde Okutulan Dersler ve Öğretmen Kadrosu	71
Tablo 22. H.1313-1314/M.1895-1896 Öğretim Yılı Kütahya Mekteb-i İdadisi’nde Öğrenci Sayıları	71
Tablo 23. H.1314-1315/M.1896-1897 Öğretim Yılı Kütahya Mekteb-i İdadisi’ndeki Öğrenci Sayıları	72
Tablo 24. H.1315-1316/M.1897-1898 Öğretim Yılı Kütahya Mekteb-i İdadisi’nde Okutulan Dersler ve Öğretmen Kadrosu	73

Tablo 25. H.1315-1316/M.1897-1898 Öğretim Yılı Kütahya Mekteb-i İdadisi'ndeki Öğrenci Sayıları	73
Tablo 26. H.1318-1319/M.1900-1901 Öğretim Yılı Kütahya Mekteb-i İdadisi'nde Okutulan Dersler ve Öğretmen Kadrosu.....	74
Tablo 27. H.1318-1319/M.1900-1901 Öğretim Yılı Kütahya Mekteb-i İdadisi'ndeki Öğrenci Sayıları	75
Tablo 28. Eskişehir Kazası'nda Bulunan Gayrimüslim Mekteplerin Yıllara Göre Öğrenci Sayıları	87
Tablo 29. Kütahya'da Bulunan Gayrimüslim Mekteplerinin Yıllara Göre Öğrenci Sayıları	90
Tablo 30. Uşak Kazası'nda Bulunan Ermeni Mektebinin Yıllara Göre Öğrenci Sayıları	93
Tablo 31. H.1316-1321/M.1898-1904 Yılları Arasında Kütahya Sancağı'nda Bulunan Kütüphaneler	94

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1. Kütahya Merkez Kazasındaki Medrese Öğrencisi Sayıları (1899-1904).....	41
Grafik 2. Kütahya Sancağı'ndaki Medrese Sayılarının Karşılaştırılması.....	56
Grafik 3. Kütahya Sancağı'ndaki Medreselerin Öğrenci Sayılarının Karşılaştırılması	56
Grafik 4. Kütahya Merkez Kazada Bulunan Gayrimüslim Mekteplerinin Yıllara Göre Öğrenci Sayılarının Karşılaştırılması.....	91
Grafik 5. 1989-1904 Yılları Arası Kütahya Sancağı'ndaki Kütüphanelerin Kitap Sayılarının Karşılaştırılması.....	98
Harita 1. Kütahya Sancağı'nın Lokasyon Haritası	8

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser.
a.g.m.	: Adı Geçen Makale.
A.K.Ü.	: Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi.
Bkz.	: Bakınız.
D.P.Ü.	: Dumlupınar Üniversitesi.
C.	: Cilt.
Çev.	: Çeviren.
H.	: Hicri.
H.V.S.	: Hüdâvendigâr Vilayet Salnamesi.
M.	: Miladi.
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı.
R.	: Rumi.
S.	: Sayı.
s.	: Sayfa.
S.B.E.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
S.N.M.U.	: Salname-i Nezâret-i Maarif-i Umumiye.
TTK.	: Türk Tarih Kurumu.
Yay.	: Yayınları.

1. PROBLEM

Araştırma konumuzu oluşturan Kütahya Sancağı, Osmanlı Devleti'nin önemli merkezlerinden birisidir. Kütahya Sancağı'ndaki eğitimle ilgili yapılmış herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Çalışmada Osmanlı Devleti'nin parçalanma ve çöküş sürecine girdiği 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın başlarında Kütahya'da mevcut eğitim kurumları nelerdir? Mektep, medrese, azınlık ve yabancı okulların Kütahya Sancağı ve kazalarındaki dağılımı nasıldır? Mevcut eğitim kurumlarının öğretmen ve öğrenci sayılarıyla ilgili özellikler nelerdir? Kütahya Sancağı ve kazalarında bulunan kütüphaneler hangileridir? sorularının yanıtları aranmıştır.

2. AMAÇ

Bu araştırmanın amacı, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Kütahya Sancağı ve kazalarındaki eğitim-öğretim faaliyetlerini incelemektir. Bu amaç doğrultusunda, öncelikle H.1316-1321/M.1898-1904 tarihleri arasında yayınlanan Maarif Salnameleri esas alınarak mevcut eğitim kurumları ile ilgili edinilen bilgiler tasnif edilmiştir.

3. ÖNEM

Bugüne kadar Türk Eğitim Tarihi ile ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Ancak bu çalışmalar umumi niteliktedir; müstakil konuların azlığı dikkat çekmektedir. Haliyle bu durum, Türk Eğitim Tarihi hakkında yapılan çalışmaları da detaylı bir şekilde tahlil etmeyi kısıtlamış görülmektedir. Çalışmamız, Kütahya Sancağı çerçevesinde yapılan eğitim-öğretim durumunun incelemesi açısından, eğitim tarihimize katkısı olacağı için önem taşımaktadır.

Eğitim, gelişen ve değişen dünya şartlarında kendini daima yenilemelidir. Günümüzde yapılacak olan yeni düzenlemelerin de, geçmişteki eğitimin çok iyi değerlendirilerek ve tarihi süreç içerisinde yapılan birçok düzenlemeye dikkat edilerek uygulanması gerekmektedir. Yapmış olduğumuz çalışmanın sözünü ettiğimiz sürece faydalı olacağını düşünmekteyiz.

4. VARSAYIMLAR

Tarihsel geçmişi Friglere kadar uzanan Kütahya ve çevresi, Roma ve Bizans dönemlerinde ticari ve dini açıdan önemli bir kent olmuştur. Osmanlı Devleti hâkimiyeti altına girdiği dönemde de Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi olmuş; bir dönem şehzade sancağı olarak da idare edilmiştir. Tarihsel açıdan Osmanlı Devleti'nin

önemli bir merkezi olan Kütahya Sancağı'nda, incelediğimiz dönem itibariyle geleneksel eğitim kurumlarının, modern eğitim kurumlarına oranla daha yaygın ve sayıca daha fazla olduğu kanaatindeyiz.

5. SINIRLILIKLAR

Araştırma sahamız, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın başlarında Kütahya Sancağı merkezi ile Eskişehir, Gediz, Simav ve Uşak kazalarını kapsamaktadır. Çalışmamızın ana kaynağını 1898–1904 yılları arası yayınlanan Maarif Salnameleri oluşturmaktadır. Salnamelerden elde edilen veriler doğrultusunda bu tarihler arası Kütahya Sancağı'ndaki eğitim kurumlarının dağılımı tasnif edilecektir.

6. YÖNTEM

Çalışmamızda sosyal bilimler araştırma yöntemleri kullanılarak öncelikle araştırma sahamız ve araştıracağımız dönem belirlenmiştir. Araştırma sahamız Kütahya Sancağı ve kazaları ile sınırlandırılmıştır. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı eğitim sisteminde meydana gelen değişiklik ve yenilikler hakkında genel bilgilerden hareketle, bu dönemin Kütahya Sancağı ve kazalarındaki mevcut eğitim kurumları üzerindeki yansımaları incelenmiştir. Bağlantı kurmak açısından dönemin eğitim sistemi, mevcut kaynaklar doğrultusunda titizlikle incelenmiştir. Çalışmamızın temel kaynağı olan Maarif Salnameleri esas alınarak incelediğimiz dönem 1898–1904 yılları arası olarak sınırlandırılmıştır. Ayrıca H.1316, 1318, 1321 tarihli Hüdâvendigâr Vilayet Salnameleri de kaynak olarak kullanılmıştır. Konumuz ile ilgili olarak yararlanılabilecek kitap, makale, araştırma örnekleri gibi kaynaklar tespit edilmiştir. Kaynakların tespiti ve elde edilen bulguların tasnifinden sonra Kütahya Sancağı'ndaki eğitim kurumları ile ilgili somut bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

7. TANIMLAR

Sıbyan Mektebi: Sabi adı verilen 5-6 yaşlarındaki erkek çocukları okutmak amacıyla açılan ilköğretim kurumlarıdır. Hemen her mahallede; cami ve mescitlerin etrafında kurulmuşlardır¹.

Medrese: Arapça, ders okutulacak yerle beraber talebenin içinde oturup ders okuduğu bina manasına gelir. Bunun yanında medrese, üniversite yerinde de kullanılan bir tabirdir².

¹Osman ERGİN, *Türk Maarif Tarihi*, C.1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s.82.

²M. Zeki PAKALIN, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.2, MEB Yayınları, İstanbul, 1993, s.436.

Rüşdiye: Orta dereceli eğitim kurumu, orta mektep, orta okul³. Eskiden ibtidai ile idadi arasında -üçü ilk, üçü orta- olmak üzere altı sınıflık bir mektep idi.

İdadi: Kelime anlamına baktığımızda idadi hazırlamaya mahsus yer, hazırlama yeri anlamına gelmektedir⁴. Bir bakıma hazırlama okuludur diyebiliriz. Sıbyan mekteplerinden gelen öğrencilerin belirli bir düzeye gelmelerini sağlamak amacıyla 1846'dan sonra açılan rüşdiyelere açılan hazırlık sınıflarına ve Dar'ülmaarif'te açılan özel sınıflara da idadi denilmiştir⁵.

Salname: Genel mevzulara dair çıkarılan dergi kitap⁶. Bir senelik hadiseleri göstermek üzere tertip olunan eserler hakkında kullanılan tabirdir. Sene, yıl demek olan “sal” ile mektup, kitap manasına gelen “name” sözcüklerinden türeyen bu sözcüğün tam karşılığı yıllıktır⁷.

Sancak: Tarih terimi olarak memleketin idari taksimatından birine verilen addır. Bunun yerine “liva” da kullanılmıştır. Vilayetlere bağlı ya da müstakil sancaklar olabilirdi. Sancaklarda “mutasarrıf” adı verilen idare memurları bulunurdu⁸.

³ Ferit DEVELLİOĞLU, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2004, s.902.

⁴ DEVELLİOĞLU, *a.g.e.*, s.409.

⁵ Faik Reşit UNAT, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964, s.45.

⁶ DEVELLİOĞLU, *a.g.e.*, s.917.

⁷ PAKALIN, *a.g.e.*, C.3, s.105.

⁸ PAKALIN, *a.g.e.*, C.3, s. 116-119.

GİRİŞ

Eğitim kişinin zihinsel, bedensel, duygusal, toplumsal yeteneklerinin ve davranışlarının istendik yönde geliştirilmesi ya da ona birtakım amaçlara dönük yeni davranışlar kazandırılması yolundaki çalışmaların bütünüdür. Eğitim, kişisel gelişim ve değişimi gerçekleştirmekle birlikte toplumların ve devletlerin kalkınması ve yükselmesinde önemli rol oynamaktadır.

Türk Eğitim tarihini incelediğimizde birçok dönemde, devlet politikalarında üzerinde durulan en önemli konulardan birinin eğitim olduğu görülmektedir. Birçok devlet eğitimi, devletin devamı için ana unsur olarak ele almış, eğitim sistemi içinde zaman zaman değişiklik ve yeniliklere giderek toplumun ihtiyaçlarına cevap verme yoluna girmiş ve çağın özelliklerine ayak uydurmaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nde de bütün kurumlarda olduğu gibi eğitim kurumlarında da gerekli görüldüğü zamanlarda değişiklik ve yenileşme yolunda adımlar atılmıştır. Eğitim tarihi açısından incelendiğinde Osmanlı Devleti'nde 1299–1776 yılları arasında kuruluş dönemi, 1776-1839'da ilk yenileşme, 1839–1876 yılları arasını kapsayan Tanzimat, 1876–1878 I. Meşrutiyet, 1878–1908 Mutlakiyet, 1908–1918 II. Meşrutiyet aşamalarını takip eden yenileşme dönemleri söz konusudur.

Osmanlı Devleti'nde eğitim sisteminde köklü değişiklikler Tanzimat dönemine rastlar. Bu dönemde benimsenen laikleştirme olgusu eğitimde de en önemli eğilim olarak kendini göstermiştir⁹. Devletin kötü gidişini durdurmak ve Avrupa kamuoyunu kazanmak umudu ile Avrupa devletlerinin baskıları sonucu birçok kurumda olduğu gibi eğitim kurumlarında da bu dönemden itibaren köklü değişikliklere gidilmiştir. 19. yüzyılın sonlarında ise I. Meşrutiyet'in ilanı ile anayasal düzene geçme yolunda devlet ilk önemli adımı atmış, Kanun-i Esasi'de özel öğretim ve ilköğretim zorunluluğuna ilişkin maddelere yer verilmiştir. Genç Osmanlılar olarak anılan aydınların uzun süredir giriştikleri fikri ve siyasi mücadelelerin etkileri bu dönemde yayılmaya başlamış, birçok alanda olduğu gibi eğitim alanında da hürriyetçi hareketler ortaya çıkmıştır¹⁰. Yeni kurumların yanında eski kurumlarda varlığını sürdürmüş ve “eski-yeni” karşıtlığı “medrese-mektep” şeklinde eğitim alanına da yansımıştır¹¹. 19. yüzyıl sonu ve 20.

⁹ Eric Jan ZÜCRHER, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.96.

¹⁰ Yahya AKYÜZ, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 2001'e)*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001, s.241-242.

¹¹ Bayram KODAMAN, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s.4-6.

yüzyılın başlarında eğitim ve öğretim alanındaki değişiklik ve yeniliklerin altında yatan temel amaç devletin siyasi varlığını devam ettirmek arzusu olmuştur.

Çalışmamız, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerini yani, yenileşme hareketlerinin yoğun olarak yaşandığı bir dönemi kapsamaktadır. "19. Yüzyılın Sonu Ve 20. Yüzyılın Başlarında Kütahya Sancağı'nda Eğitim" konusu ile ilgili olarak başta Maarif Salnameleri (H.1316-1231) ve Hüdavendigâr Vilayet Salnameleri'ndeki Kütahya Sancağı'na ait bilgiler taranarak bu geçiş döneminin Kütahya Sancağı eğitim kurumları üzerindeki yansımaları ile ilgili bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Kütahya Sancağı'nda eğitimin dağılımının daha iyi anlaşılması açısından, öncelikle Kütahya'nın kısa tarihçesi ve idari yapısı ile ilgili bilgiler vermenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Ege Bölgesi'nin İç Batı Anadolu bölümünde yer alan Kütahya, bilinen tarihi içerisinde ilk olarak Hitit ve Frig, daha sonraları sırasıyla Roma ve Bizans hâkimiyeti altında bulunmuştur¹². Özellikle Roma ve Bizans dönemlerinde önemli ticaret merkezlerinden olan şehir, Bizans döneminde Piskoposluk merkezi olarak, Hıristiyanlığın da önemli merkezlerinden biri halini almıştır¹³.

Kütahya'nın Türk hâkimiyeti altına girmesi 1071 Malazgirt Savaşı'nın sonrasında gerçekleşmiştir. Malazgirt zaferini takip eden yıllarda Anadolu'nun fethine girişen Türkler, süratle batıya doğru ilerlemişlerdir. Nitekim 1078 tarihinde Kutalmış-oğlu Süleyman Şah, İznik merkez olmak üzere Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurmuştur¹⁴. Bu tarihten itibaren Kütahya şehri de Anadolu'nun bir kısmı ile beraber 1080 yılına doğru Kutalmış-oğlu Süleyman Şah tarafından zapt edilmiştir¹⁵.

Kütahya, Süleyman Şah döneminde Anadolu Selçuklu Devleti'nin batı ucunu oluşturmuş, bu durum I. Haçlı Seferi'ne kadar devam etmiştir. Ancak Haçlılarla yapılan Dorylaion (Eskişehir) Muharebesi'nde Anadolu Selçuklu Devleti'nin yenilmesi üzerine oluşan karışıklık devresinde, Kütahya tekrar Bizans hâkimiyeti altına girmiştir¹⁶. Evliya Çelebi'ye göre Kütahya'nın Türk hâkimiyetine girmesi 1315 yılında, Şah Yakup

¹² *Kütahya 2002*, Kütahya Valiliği İl Özel İdaresi Yayınları-1, Gökçe Ofset, Kütahya, 2002, s.27.

¹³ Mustafa YEŞİL, *Kütahya İlinin Kısa Tarihi*, Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul, 1937, s.8-9.

¹⁴ Hakkı Dursun YILDIZ, "Kütahya'nın Tarihçesi", *Kütahya*, Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan, C.1, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1981-1982, s.35-36.

¹⁵ Mustafa Çetin VARLIK, "XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, II. Cilt'ten ayrı basım, TTK Basımevi, Ankara, 1981, s.1481.

¹⁶ Mustafa YEŞİL, "Tarihte Kütahya", *Kütahya XV. Yıl*, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1938, s.5.

zamanında olmuştur¹⁷. Halbuki, Kütahya'nın kesin olarak Türklerin eline geçişinin II. Alaaddin Keykubat zamanında (1219-1293) gerçekleştiği, H.631/M.1233-1234 tarihli Yoncalı Hamamı Kitabesi'ne dayanılarak ileri sürülmektedir¹⁸. 13. yüzyılın ortalarında IV. Rükneddin Kılıçarslan zamanında Kütahya ve civarı Sahip Fahrettin Ali'nin uç beyliğine tayin edilen oğullarına ikta' olarak verilmiştir¹⁹. Nihayet 1277'den önce Batı Anadolu'ya geldikleri anlaşılan Germiyan Türkmenleri Kütahya ve civarına yerleşmişler ve burada bir beylik kurmuşlardır²⁰. Anadolu Selçuklu Devleti'nin zayıflamasından faydalanan ve bu devletin bir uç beyi olan I. Yakup Bey, 1302 tarihinde bağımsızlığını ilan ederek Germiyan Beyliği'ni kurmuştur. Kütahya'yı da bu beyliğin başşehri yapmıştır²¹.

1381 tarihinde Germiyan Beyliği'nin kızı Devlet Hatun'un Yıldırım Bayezid'e gelin gitmesi üzerine Kütahya, Simav, Eğrigöz (Emet) ve Tavşanlı çeyiz olarak Osmanlılara teslim edilmiştir. Şehzade Bayezid Kütahya Sancağı'na vali olarak tayin edilmiştir. Bütün Germiyan ili 1390 tarihinde Osmanlı egemenliğine geçmiştir²². 1402'de meydana gelen Ankara Savaşı'nda Timur ordularının Yıldırım Bayezid'i yenmeleri üzerine, o zamana kadar Osmanlı hâkimiyeti altına alınmış olan tüm Anadolu beylikleri tekrar bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Süleyman Şah'ın oğlu II. Yakup Bey de Kütahya'ya gelerek Germiyan Beyliği'nin başına geçmiş ve 1429 tarihine kadar Kütahya'da yaşamıştır²³.

II. Yakup Bey zamanında 1411-1414 tarihleri arasında Kütahya şehri Karamanoğlu Mehmet Bey tarafından istila edilmiştir. Çelebi Mehmet, 1414 tarihinde Osmanlı Devleti'nin başına geçmesinin ardından Karamanoğullarını mağlup etmiş; Germiyan ilini de dayısı II. Yakup Bey'e geri vermiştir²⁴. Germiyanolu II. Yakup Bey erkek evladı olmadığı için 1428'de Edirne'ye giderek beyliğini II. Murat'a vasiyet

¹⁷ Mustafa Çetin VARLIK, "Evliya Çelebi'ye Göre Kütahya Ve Bu Bilgilerin Arşiv Belgeleri İle Karşılaştırılması", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1988, Sayı 4'den ayrışım, TTK Basımevi, Ankara, 1989, s.299.

¹⁸ İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, *Bizans ve Selçuklularla Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1932, s.9.

¹⁹ VARLIK, "XVI. Yüzyılda Kütahya.....", s.1481.

²⁰ Mustafa Çetin VARLIK, *Germiyan-oğulları Tarihi (1300-1429)*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1974, s.24.

²¹ Hamza GÜNER, *Tarihte Kütahya*, Kütahya Vilayet Matbaası, 1961, s.7.

²² VARLIK, *Germiyan oğulları Tarihi.....*, s.69.

²³ GÜNER, *a.g.e.*, s.7.

²⁴ UZUNÇARŞILI, *a.g.e.*, s.57.

etmiştir. Bir yıl sonra da hastalanıp yazılı vasiyet göndermesinden sonra ölümü üzerine 1429'da Germiyan memleketleri kesin olarak Osmanlılara geçmiştir²⁵.

Kütahya'nın kesin olarak 1429'da Osmanlılara geçtikten sonra valiliğine Osman Çelebi tayin edilmiştir. Bu tarihten itibaren, 1393'de merkezi Ankara olarak kurulmuş olan Anadolu Vilayeti'ne bağlı bir sancak olmuştur. Fatih Sultan Mehmet döneminde, İshak Paşa'nın Karaman ve Mentешеoğulları meselesini halletmesinden sonra 1451 yılında Kütahya, Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi olmuştur²⁶. Kütahya, Kanuni Sultan Süleyman'ın oğulları Şehzade Bayezid (1550-1558) ve Şehzade Selim'in (1562-1566) valilikleri döneminde şehzade sancağı olarak idare edilmiştir²⁷. Bu dönemlerde beylerbeylik merkezi tekrar Ankara olmuştur. Kütahya, şehzade sancağı olarak idare edildiği dönemler hariç olmak üzere 1451'den 1833 yılına kadar Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi olarak kalmıştır²⁸. Anadolu tarafına yapılan seferlerde Osmanlı ordularının toplantı yeri ve aynı zamanda ticari faaliyetlerde önemli bir uğrak merkezi olan merkezi olmuştur.

Kütahya, 1833 tarihinde vali Mehmet Emin Rauf Paşa zamanında Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa komutasındaki ordu tarafından işgal edilmiştir. 4 Mayıs 1833 tarihli Kütahya Anlaşması ile İbrahim Paşa, Adana taraflarına çekilmiştir. Bu işgali müteakip eyalet teşkilatı kaldırılmış; Kütahya muhassıllık ile idare olunmuştur. İlk muhassıl Halil Kamil Ağa'dır. 1839'da feriklik Kütahya'da olmak üzere Eskişehir ve Afyonkarahisar ile beraber bu üç sancak birleştirildi. 1841 yılında Hüdâvendigâr Vilayeti teşkil edildi ve Kütahya bu vilayete merkez oldu. 1867 tarihinde de Hüdâvendigâr Vilayeti'nin merkezi Bursa'ya nakledildi²⁹. 20. yüzyıl başlarında Kütahya Sancağı merkez kazası ile birlikte Eskişehir, Gediz, Simav ve Uşak kazalarını içine almaktaydı. (Harita 1) Aşağıdaki tabloda 20. yüzyılın başlarında Kütahya Sancağı'na bağlı kazalar, nahiyeler ve köylerin sayıları belirtilmektedir³⁰.

²⁵ VARLIK, "XVI. Yüzyılda Kütahya.....", s.1482.

²⁶ UZUNÇARŞILI, *a.g.e.*, s.88.

²⁷ Mustafa Çetin VARLIK, "Kütahya'nın Şehzade Sancağı Olarak İdaresi", *İstanbul Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı V'den ayrışım, İstanbul, 1990, s.315.

²⁸ VARLIK, "XVI. Yüzyılda Kütahya.....", s.1482.

²⁹ YEŞİL, "Tarihte Kütahya...", s.8-9.

³⁰ Rahmi TEKİN, Yaşar BAŞ, *Osmanlı Atlası XX. Yüzyıl Başları*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2003, s.52.

Tablo 1. 20. Yüzyıl Başlarında Kütahya Sancağının İdari Taksimatı

Kaza	Nahiye	Köy Adedi
Eskişehir	Eskişehir Merkez, Seyidgazi	169
Gediz	Gediz Merkez, Şaphane	87
Kütahya	Etraf-ı Şehir, Altıntaş, Virancık ve Gümüş, Armudeli, Tavşanlı, Eğrigöz	373
Simav	Simav Merkez, Dağardı	123
Uşak	Uşak Merkez, Banaz, Güney	153

Tabloya göre 20. yüzyıl başlarında Kütahya Sancağı beş kaza merkezinden oluşmaktadır. Sancağa tabi 15 adet nahiye ve toplam 905 adet köy bulunmaktadır. MORDTMANN isimli bir Alman araştırmacı, Kütahya'nın Hüdâvendigâr Vilayeti'ne bağlı bir sancak haline getirildiği 19. yüzyıl sonlarında Kütahya'ya yaptığı bir geziye dayanarak, şehrin nüfusunun yaklaşık 50.000 olduğunu belirtmektedir³¹. Oysa H.1318-M.1900–1901* tarihli Hüdâvendigâr Vilayet Salnamesi'ne göre Kütahya'nın toplam nüfusu 132.478 olarak belirtilmektedir³². Kütahya'nın kazaları ile birlikte toplam nüfusu ise şöyledir³³:

Tablo 2. H.1318/M.1900–1901 Tarihli Hüdâvendigâr Vilayet Salnamesi'ne Göre Kütahya Sancağı'nda Nüfusun Dağılımı

Kaza	İslam	Rum	Ermeni	Katolik	Gayrimüslim	Toplam
Eskişehir	68.024	1.164	2.022	211	26	71.486
Gediz	35.852	-	-	-	-	35.852
Kütahya	123.674	5.114	2.807	709	174	132.478
Simav	34.771	90	9	4	-	34.874
Uşak	75.170	1.583	601	-	125	77.479
Toplam	346.491	7.951	5.439	924	325	352.169

³¹Otto Friedrichs von RİCHTER, vd, Editör İlhan PINAR, *Alman gezginlerinin gözüyle 19. yüzyıl Anadolu şehirleri: Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1998, s.69–70.

*Hicri ve Rumi tarihlerin Miladi tarihe çevrilmesinde TTK, Tarih Çevirme Kılavuzu kullanılmıştır.

³² *Hüdâvendigâr Vilayet Salnamesi*, H.1318/M.1900-1901, s.338.

³³ *H. V.S.*, H.1318/M.1900-1901, s.338.

Tabloya baktığımızda Kütahya Sancağı ve kazalarındaki toplam nüfusun 352.169 olduğunu bu nüfusun 14.639'unun ise gayrimüslim tebaanın oluşturduğu gözlenmektedir. Gayrimüslimlerin nüfusun yoğun olduğu yerler Kütahya ve Eskişehir iken, Gediz Kazası'nda gayrimüslim nüfusun bulunmayışı da dikkat çekicidir.

Çalışmamız, Kütahya Sancağı'nda eğitim durumu ile alakalı olduğundan incelediğimiz salnamelerdeki veriler doğrultusunda Kütahya maarif kadrosu aşağıdaki tabloda belirtilmiştir:

Tablo 3. Kütahya Maarif Komisyonu (1898-1904)

Kütahya Maarif Komisyonu Reis ve Azâları		
H.1316/ M.1898- 1899 ³⁴	Reis	Hocazâde Râsih Efendi
	Azâ	Nüfus Memuru Hakkı Efendi Mekteb-i İdadi Müdürü Abdullah Fevzi Efendi Banka Şube Memuru Hakkı Efendi Orman Müfettişi Ali Rıza Efendi Fettahzâde Hafız Ahmet Efendi Orman Katibi Mehmet Tâhir Efendi Evsab Efendi İnşitaş Efendi
H.1318/ M.1900- 1901 ³⁵	Reis	Fettahzâde Hacı Hafız Ahmet Hulusi Efendi
	Azâ	Mekteb-i İdadi Mülki Müdürü Osman Efendi Bursa Müderrisi Nüfus Memuru Efendi Muhakeme-i Şer'îye Başkatibi Efendi Eşraftan Sarızâde Hacı Nafiz Bey
H.1321/ M.1903- 1904 ³⁶	Reis	Hacı Hafız Ahmet Hulusi Efendi
	Azâ	Mekteb-i İdadi Müdürü Osman Efendi Nüfus Memuru Hakkı Efendi Muhakeme-i Şer'îye Kâtibi Ali Efendi Hacı Nafiz Bey

³⁴ H. V.S., H.1316/M.1898-1899, s.142.

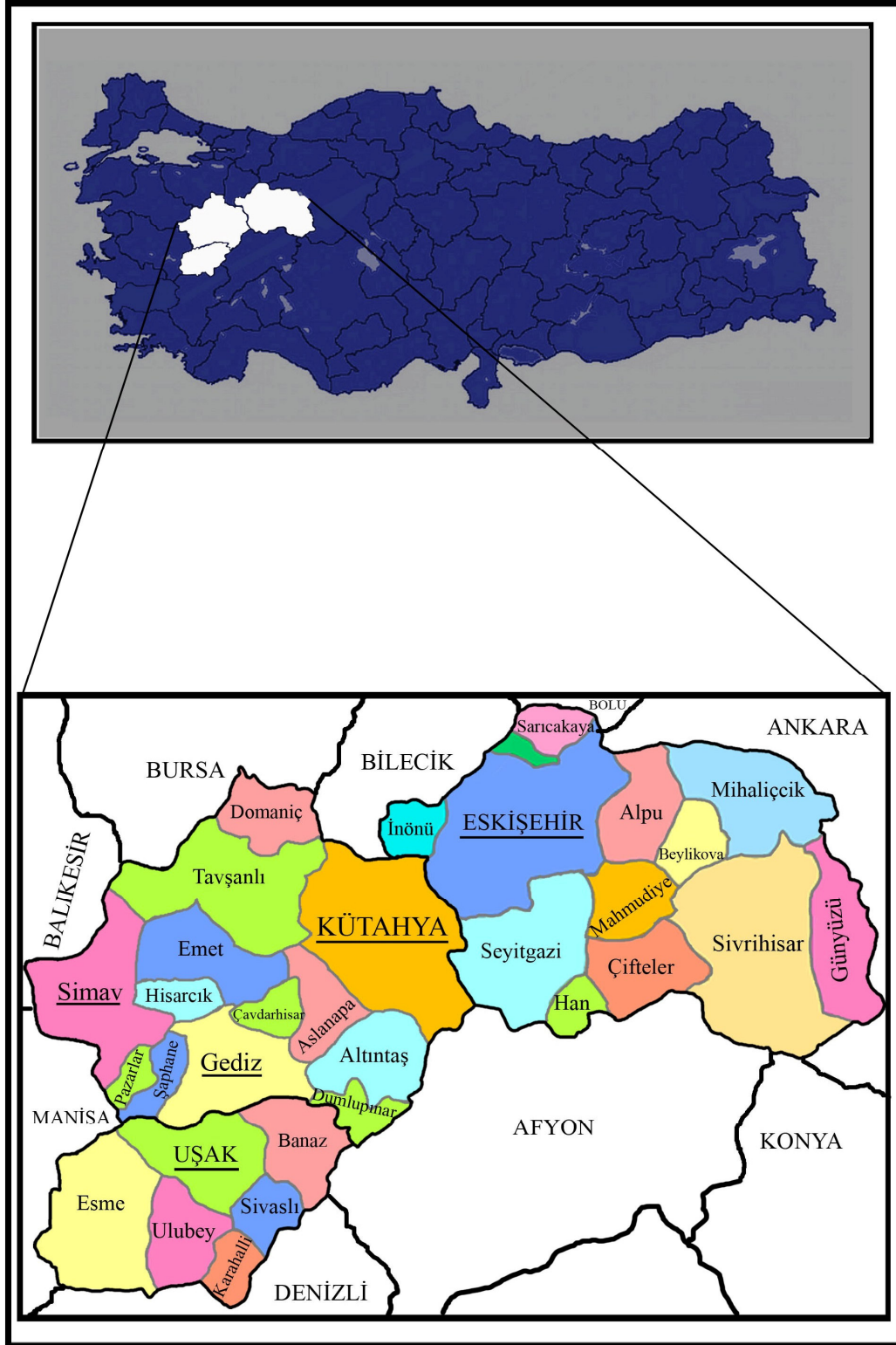
³⁵ H. V.S., H.1318/M.1900-1901, s.183.

³⁶ H. V.S., H.1321/M.1903-1904, s.198.

Tabloya baktığımızda incelediğimiz dönem içerisinde maarif reisliğini önce Hoca Rasih Efendi'nin yaptığını, ardından Fettahzâde Hacı Ahmet Hulusi Efendi'nin maarif reisi olduğunu görmekteyiz. Kütahya Sancağı'nda gayrimüslim tebaanın da yaşadığı dikkate alındığında maarif idaresinde gayrimüslim üyenin bulunmayışı dikkat çekici bir husustur.

Kütahya, müstakil sancak haline getirildiği 1915 yılına kadar Hüdâvendigâr Vilayeti'ne bağlı kalmıştır. 1923'te sancak teşkilatının kaldırılmasıyla Türkiye Cumhuriyeti'ne bağlı bir il halini almıştır³⁷. Günümüzde Simav ve Gediz kazaları halen Kütahya iline bağlı ilçeler iken, Eskişehir ve Uşak ise ayrı birer il halini almışlardır.

³⁷ YEŞİL, "Tarihte Kütahya...", s.9.

Harita 1. Kütahya Sancağı'nın Lokasyon Haritası

I. BÖLÜM

KÜTAHYA SANCAĞI'NDAKİ SIBYAN-İBTİDAİ MEKTEPLERİ

1. SIBYAN-İBTİDAİ MEKTEPLERİ

Sıbyan mektepleri, Klasik dönem Osmanlı eğitim sisteminin ilk basamağını oluşturmaktadır. İlk örnekleri Hz. Ömer'e kadar dayanan sıbyan mektepleri, tüm İslam Devletlerinde olduğu gibi Anadolu'da da, Selçuklular ve Osmanlı Devleti dönemlerinde varlığını sürdürmüştür³⁸. Selçuklular ve öteki İslam ülkelerinde mektep, kütüphanecilik denilen ilköğretim düzeyindeki bu okullara Osmanlı Devleti'nde *Darü'ttalim*, *Darü'lilim*, *Muallim-hane*, *Mektep-hane* gibi isimler verilmiştir. Halk arasında ise hemen her mahalle ve köyde bulunduğu için *mahalle mektebi*; binaları taştan yapılmış olduğu için *taş mektep* gibi isimlerde kullanılmıştır³⁹.

Sıbyan mektepleri, başta hükümdarlar olmak üzere varlıklı kişiler tarafından yaptırılırdı. Vakıf yoluyla kuruldukları için giderleri de yine vakıflar tarafından karşılanırdı. Bu mekteplerde okutulacak dersler ve alınacak öğrencilerin nitelikleri gibi konular, kurucular tarafından vakfiyelerde belirtilirdi. Sıbyan mekteplerinin öğretim sistemi genel olarak Kur'an'ın okunuşu ve temel dini bilgilerin öğretilmesi esasına dayanmaktaydı. Öğrencilere kutsal metinler anlamı açıklanmadan Arapça olarak ezberletilir, dini bilgiler ise Türkçe olarak verilirdi⁴⁰. Mümkün olursa çocukların bazıları hafız olarak yetiştirilirdi⁴¹. Mekteplere kız ve erkek çocuklar 5-6 yaşlarında *amin alayı* denilen bir törenle başlar ve 3-4 yıl süre ile eğitim görürlerdi. Mekteplerde günümüzde olduğu gibi ders yılı ya da öğrencilerin seviyelerine göre sınıflara ayrılması gibi bir sistem olmadığı için çocuk ailenin istediği bir dönemde mektebe başlayabilirdi⁴². Bu mekteplerin belli bir yönetmelikleri veya devletçe hazırlanmış bir programları yoktu⁴³.

³⁸ Hasan Ali KOÇER, *Eğitim Sorunlarımız Üzerine İncelemeler Ve Düşünceler*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları Dizisi-3, Ankara, 1975, s.8.

³⁹ Osman ERGİN, *Türk Maarif Tarihi*, C.1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s.83.

⁴⁰ Cahit Yalçın BİLİM, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi: 1734-1876*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2002, s.3.

⁴¹ Nafi Atuf KANSU, *Türk Maarif Tarihi*, II. Kitap, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1932, s.11.

⁴² ERGİN, *a.g.e.*, s.91.

⁴³ AKYÜZ, *a.g.e.*,s.80-83; KODAMAN, *a.g.e.*,s.57.

Sıbyan mektepleri buraya kadar izah etmeye çalıştığımız genel özellikleri ile Osmanlı Devleti'nin yükseliş dönemine kadar bir ilköğretim kurumu olarak işlevlerini sürdürüyorlardı. Medrese öğrenimine hazırlayıcı eğitim veren bu okullar zaman içerisinde ihtiyaçlara cevap veremeyen; belirli programları olmadığı için yalnızca vakfiyeler de belirtilen şartları yerine getirmekle yükümlü kurumlar halini almışlardır.

Sıbyan mektepleriyle ilgili gerçek anlamda ilk ıslahat girişimi 19. yüzyılda gündeme gelmiştir. Batının her alandaki üstünlüğünün kabul edilmesinin ardından askeri kurumlardan sonra eğitim kurumlarında da düzenlemelere gerek duyulmuştur. II. Mahmut 1824 yılında "Talim-i Sıbyan" hakkında yayınladığı bir fermanla sıbyan okullarına devam zorunluluğu getirmiştir. Ferman hükümleri yalnızca İstanbul için geçerli sayılmış ve sıbyan mekteplerine eğitim-öğretim bakımından herhangi bir yenilik getirmemiştir⁴⁴.

Sıbyan mekteplerinin eğitim ve öğretim yönünden düzene konulması yolunda ilk teşebbüs ise Tanzimat devrinde gerçekleşmiştir. Sultan Abdülmecit 1845 yılında bir Hatt-ı Hümayun ile asıl ilerlemenin ülkenin mamur olması ve halkın refaha kavuşması ile gerçekleşeceğini; bunun için önce halkın cehaletinin giderilmesi din ve dünya işleri için geçerli eğitimin verildiği okulların ülkenin uygun olan her yerinde açılması gerektiğine dikkat çekmiştir⁴⁵. Padişah Abdülmecit'in milli eğitim hakkındaki emirlerini yerine getirmek üzere bir eğitim ve öğretim programı düzenlemek için Meclis-i Maarif-i Muvakkat adıyla özel bir meclis oluşturuldu⁴⁶. Sıbyan mekteplerinin ulemanın elinden alınarak devlete verilmesi, yetersiz kişilere hocalık yaptırılmaması, sınıf ve imtihan usulü getirilmesi gibi kararlar alan Meclis-i Maarif-i Muvakkat bu çalışmaları bir yıl sonra kurulan Meclis-i Daimi-i Maarif-i Umumiye'ye devretmiştir⁴⁷. Bir yıl sonra kararların mekteplerde uygulanması ve kontrolü için Mekatib-i Umumiye nezareti kurulmuştur⁴⁸. Abdülmecit'in 1845 yılında eğitim ve öğretimin önemine dikkat çekmesiyle başlayan bu ıslahat hareketlerinin ardından 1847'de "*Sıbyan Mektebi Hocaları Efendilere İta Olunacak Talimatı*" yayınlanmıştır⁴⁹. Ancak daha öncekiler

⁴⁴ AKYÜZ, *a.g.e.*, s.140.

⁴⁵ AKYÜZ, *a.g.e.*, s.147-148; KODAMAN, *a.g.e.*, s.60-61.

⁴⁶ Enver Ziya KARAL, "Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri 1789-1856", *Osmanlı Tarihi*, C.4, TTK Basımevi, Ankara, 1995, s.182.

⁴⁷ Sadrettin Celal ANTEL, "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat*, C.1, MEB Yayınları, İstanbul, 1999, s.446.

⁴⁸ KODAMAN, *a.g.e.*, s.61.

⁴⁹ Sadiye TUTSAK, *İzmir'de Eğitim ve Eğitimciler: (1850-1950)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s.7.

gibi bu reform girişimi de imkânsızlıklar nedeniyle uygulanamamış ve önemli bir netice alınamamıştır.

Tanzimat döneminin sonlarına doğru çıkarılan 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile ilköğretim düzeyindeki kurumlar çeşitlenmeye başladı. Medrese ve ulema sınıfının himayesi altındaki sıbyan mekteplerinde, yapılması planlanan iyileştirme çalışmalarından bir türlü sonuç alınamıyordu. Bunun üzerine 1869 Nizamnamesi'nde alınan kararlar doğrultusunda, sıbyan mekteplerinden ayrı olarak, yapılacak yenilikleri kolayca uygulamak için Maarif Nezareti'ne bağlı *İbtidai Mekteplerin* açılması çalışmalarına başlandı⁵⁰. Abdülhamit döneminden itibaren ilköğretim alanındaki çalışmalar hız kazanmıştır. 1876 tarihinde ilan edilen Kanun-i Esasi ile Osmanlı Devleti'nde ilköğretim zorunluluğu ilk kez anayasal bir belgede yer almıştır⁵¹. 1879'da Maarif Nezareti bünyesinde "Mekâtib-i Sıbyaniye Dairesi" kurulması ilköğretim kurumlarının nitelik ve nicelik yönünden geliştirilmesi yönünde atılan önemli bir adımdır⁵². Bu dönemden itibaren ilköğretim okulları öğretim yöntemleri bakımından ikiye ayrılmıştır. Medrese ve ulema sınıfının etkisi altındaki sıbyan mektepleri, geleneksel eğitim anlayışlarının dışına çıkmamışlar, eski usulde eğitim vermeye devam etmişlerdir. Bu yüzden "*Usul-u Atika*" mektepleri olarak adlandırılmışlardır. Buna karşılık Maarif Nezareti'ne bağlı olarak yeni açılan ve yeni usulde eğitim veren ibtidai mektepleri ise "*Usul-u Cedide*" mektepleri halini almışlardır⁵³. 1882'den sonra Maarif Nezareti bu ikiliği kaldırmak için ağırlığını ibtidai mekteplere kaydırmıştır. Böylece sıbyan mekteplerinin yenileşme karşısındaki direnci kırılmıştır. 1900 yılında ülke dâhilinde 29.130 sıbyan ve ibtidai mektebinde toplam 899.551 öğrenci bulunuyordu. 1905-1906 öğretim yılında usul-u cedide göre eğitim veren 9.347 resmi ve özel ibtidai vardı⁵⁴. 1909'a kadar pek çok sıbyan mektebi, ibtidai haline getirilmiştir. Ayrıca pek çok vilayet merkezlerinde ibtidai mekteplere öğretmen yetiştirmek için Darülmuallimler açılmıştır⁵⁵.

⁵⁰ Hasan Ali KOÇER, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu (1773-1923)*, Uzman Yayınları, Ankara, 1987, s.127-128.

⁵¹ Necdet SAKAOĞLU, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s.102.

⁵² TUTSAK, *a.g.e.*, s.8; KODAMAN, *a.g.e.*, s.67-68.

⁵³ KOÇER, *a.g.e.*, s.127-128.

⁵⁴ İlhan TEKELİ, Selim İLKİN, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, TTK Yayınları, Ankara, 1993, s.75-76.

⁵⁵ KODAMAN, *a.g.e.*, s.68-69.

2.KÜTAHYA SANCAĞI'NDA BULUNAN SIBYAN-İBTİDAİ MEKTEPLERİ

Sıbyan mektepleri, bir ilköğretim kademesi olarak kuruluş döneminden itibaren geleneksel eğitim anlayışı ile varlığını devam ettirmiştir. 1869 nizamnamesi ile yenileşme hareketlerinin kolayca tatbik edilebileceği ibtidai mektepler ağırlık kazanmıştır. 1898–1904 tarihleri arasında yayınlanan Maarif Salnamelerinde Kütahya Sancağı'ndaki mevcut mekteplerle ilgili birkaç mektep ismi dışında isimleri ya da sayıları ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Hemen her mahallede cami ve mescitlerin bitişiğinde açılan bu mekteplerinin sayıca bir hayli fazla olduğu düşünülebilir. Örneğin, Mehtap Şenol'un⁵⁶ yaptığı araştırmaya göre yalnızca Eskişehir Kazası'nda 1893 yılı itibarıyla 80, 1894'te ise 90 tane sıbyan mektebi bulunmaktadır. Aynı şekilde Mustafa Kalyon eserinde 1908 tarihinde Kütahya ve kazalarında toplam 762 ibtidai sınıfının olduğunu ve 28.537 kız ve erkek öğrencinin bu sınıflarda öğrenim gördüğünü belirtmektedir⁵⁷. M. Murat Öntuğ, "Hurufat Defterlerine Göre Uşak'ta Eğitim" adlı çalışmasında 1702–1824 yılları arasında Uşak merkezi ve köylerinde toplam 27 muallim-hane tespit etmiştir⁵⁸.

19. yüzyılın son çeyreğinde ve 20. yüzyılın başlarında Kütahya Sancağı'nda bulunan ibtidai mekteplerinden Uşak Kazası çerçevesinde isimlerini tespit edebildiklerimiz şunlardır:

2.1. Çakmış Hoca Mektebi: Kurucusu ve muallimi Çakmış Hoca diye tanınan Hasan Efendi'dir. 1910 tarihinde eski hükümet ve Adliye binasına giden yolun solunda bulunan çeşmenin yanındaki bir binada eğitime başlamıştır. 1914 yılında kapanmıştır⁵⁹.

2.2. Dağlar Hoca Mektebi: Devehanı karşısında Perdacılar ailesine ait evde 1895 tarihinde açılmıştır. Mektep 1912 yılında kapanmıştır⁶⁰.

2.3. Esnaf-ı Eytam Mektebi: Karaağaç Mahallesi'nde 1 Ağustos 1909 tarihinde Berber Bekir Usta'nın evinde eğitim öğretime açılmıştır. Mektepte iki ay süreyle 40 öğrenci ile eğitim verilmiş, daha sonra Kulalı Mehmet Efendi'nin evine taşınmıştır. Bu evde Akarcalı ailesi tarafından satın alınarak, Terakki-i Maarif Cemiyeti'ne

⁵⁶ Mehtap ŞENOL, *Cumhuriyet Öncesi Ve Cumhuriyet Dönemi Eskişehir'de Eğitim*, MEB. Yayınları, Eskişehir, 1999, s.11-12.

⁵⁷ M. Mustafa KALYON, *Kütahya'da Selçuklu-Germiyan Ve Osmanlı Eserleri*, Kütahya Belediyesi Yay.,Kütahya, 2000, s.387-389.

⁵⁸ Mustafa Murat ÖNTUĞ, "Hurufat Defterlerine Göre Uşak'taki Eğitim Müesseseleri (1702-1824)", *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, S.3, Sonbahar 1999, s.158.

⁵⁹ Mustafa Murat ÖNTUĞ, Erdoğan SOLAK, "Uşak'ta Eğitim", *İlkler Şehri UŞAK*, Uşak Valiliği Yay.,Batıkol Matbaacılık, Uşak, 2005, s.68.

⁶⁰ ÖNTUĞ, SOLAK, *a.g.m.*, s.68.

bağışlanmıştır. Bu şekilde 14 yıl eğitim veren mektep, Yunan işgali sırasında bir ara hastane olarak kullanılmıştır⁶¹.

2.4. Eyüp Hoca Mektebi: 1905 tarihinde, Burma Camii avlusunda bulunan vakıf binasının üst katında Eyüp Hoca isimli hayırsever tarafından kurulmuştur. Mektep 1908 yılında ise kapanmıştır⁶².

2.5. Gülistan Marifet Mektebi: Boşnak Mehmet Hoca tarafından 1909 yılında Aybey Mahallesi'nde açılmıştır. 1926-1928 yılları arasında İki Numaralı Erkek Mektebi, 1928 yılında da Aybey Mektebi adını almıştır. Günümüzde halen Aybey İlköğretim Okulu olarak eğitim-öğretime devam etmektedir⁶³.

2.6. Gülşen-i İrfan Mektebi: Ahmet Tahir Efendi tarafından bugünkü Orman İşletmesi'nin bulunduğu yerde geniş bir bahçenin içine 1 Eylül 1989 tarihinde açılmıştır. Mektep, o güne kadar açılan tüm mekteplerden uzun ömürlü olmuştur. Zamanın bir takım baskılarından sıyrılarak, usulüne uygun bir öğretim sistemi benimsemiştir. Resmi ruhsat taşıyan mektep, rüşdiye programından da daha ileri seviyede eğitim vermiştir⁶⁴. H.1321/M.1903-1904 tarihli Hüdâvendigâr Vilayet Salnamesi'ne göre mektebin Muallimi Evveli Ahmet Tahir Efendi, Muallimi Sanisi Ragıp Efendi, Muallimi Salisi Şakir Efendi ve Rika Muallimi de Mehmet Ali Efendi'dir⁶⁵.

2.7. Hacı Ömer Efendi Mektebi: Banisi ve muallimi Hacı Ömer Efendi olan mektep, Burma Camii karşısındaki bir vakıf binasının alt katında bulunmaktaydı⁶⁶.

2.8. Hadika-i Hürriyet Mektebi: 1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra Şuhutlu Abdullah Efendi tarafından açılmıştır⁶⁷. Mektep, sırasıyla Osman Gazi Üç Numaralı Erkek Mektebi, 1924–1927 yılları arasında Şefkat Yurdu⁶⁸, 1928'den sonra da Müjde Mektebi adını almıştır. Günümüzde 23 Nisan İlköğretim Okulu'dur.

⁶¹ ÖNTUĞ, SOLAK, *a.g.m.*, s.68.

⁶² ÖNTUĞ, SOLAK, *a.g.m.*, s.68.

⁶³ Erdoğan SOLAK, *XX. Yüzyılda Uşak*, Uşak Valiliği Yayınları, Uşak, 2002, s.162.

⁶⁴ SOLAK, *a.g.e.*, s.161.

⁶⁵ *H.V.S.*, H.1321/M.1903-1904, s.237.

⁶⁶ ÖNTUĞ, SOLAK, *a.g.m.*, s.68.

⁶⁷ ÖNTUĞ, SOLAK, *a.g.m.*, s.68.

⁶⁸ Şefkat Yurdu ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Edhem Ruhi ALPER, *Uşak Şefkat Yurdu Çiçekleri*, Transkripsiyon-Sadeleştirme-Tahlil: Adnan ŞİŞMAN, Uşak Valiliği Yay., Batıkol Matbaası, Uşak, 2005; Aysin ŞİŞMAN, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Uşak'ta Açılan Bir Okul: Şefkat Yurdu", *21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu*, C.II, s.666.

2.9. Keleter Mektebi: 1900 yılında eski tabakhanede Keleter Camii avlusunda iki katlı bir binanın üst katında açılmıştır. Mektebin masrafları burada bulunan tabak esnafı tarafından karşılanılmaktaydı⁶⁹.

2.10. Murad-ı Evvel Numune Mektebi: Uşak'ta ki sıbyan mekteplerinden birisi olan Murad-ı Evvel Numune Mektebi 1914 yılında açılmış, Cumhuriyetin ilk yıllarında ismi Mustafa Kemal Paşa Numune Mektebi olarak değişmiş ve 1927 yılında daha önce eğitim verdiği Gâvur (Kemalöz) Mahallesi'nden Işık Mahallesi'ne taşınarak "Gül Mektebi" ismini almıştır⁷⁰.

2.11. Mustafa Rüstem Efendi Mektebi: Çalikoğlu Hüsnü Ağa Hanı'nın arkasında 1903 tarihinde açılmış bir mekteptir. Giritli Hoca Mustafa Rüstem Paşa tarafından açılmıştır⁷¹.

2.12. Necm-i Edeb Mektebi: 1912 tarihinde açılan mektep, 1922'de Bir Numaralı Kız Mektebi adını almıştır.

2.14. Numune-i Edeb Mektebi: Verem Savaş Derneği'nin olduğu yerde bulunan Vakıf Han binasına 1896 tarihinde Hacı Remzi Efendi tarafından açılmıştır⁷². H.1321/M.1903-1904 Hüdâvendigâr Vilayet Salnamesi'ne göre mektebin Muallimi Evveli Remzi Efendi, Muallimi Sanisi Mustafa Efendi'dir⁷³.

2.15. Reşadiye Kız Mektebi: Mektep, bugünkü Yılandı Camii karşısında bulunan Şabanoğlu İsmail Aşkın'ın evine açılmıştır. Mektebin kaç tarihinde açıldığı tespit edilememiştir. Mektep sırasıyla "2 Numaralı Kız Mektebi", "4 Numaralı Erkek Mektebi" ve "Nur Mektebi" isimlerini almıştır. Bugün bu bina, Cumhuriyet İlköğretim Okulu hizmet vermektedir⁷⁴.

⁶⁹ ÖNTUĞ, SOLAK, *a.g.m.*, s.69.

⁷⁰ Mehmet Salih ERKEK, "Uşak'ta Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Miras Kalan Bir Eğitim Kurumu: Gül Mektebi", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.7, Mart 2006, s.127-147.

⁷¹ ÖNTUĞ, SOLAK, *a.g.m.*, s.69.

⁷² ÖNTUĞ, SOLAK, *a.g.m.*, s.69.

⁷³ H.V.S., H.1321/M.1903-1904, s.237.

⁷⁴ SOLAK, *a.g.e.*, s.164.

II. BÖLÜM

KÜTAHYA SANCAĞI' DAKİ MEDRESELER

1. OSMANLI MEDRESELERİ

Türk-İslam devletlerine özgü geleneksel bir eğitim kurumu olan medreselerin Anadolu'daki ilk örneklerine XII. yüzyılda Selçuklular ve Beylikler döneminde rastlanmaktadır⁷⁵. Anadolu hâkimiyetinin Osmanlılara geçmesiyle birlikte hükümdarlar ve devlet adamları askeri ve idari teşkilat kadar eğitime de önem vermişlerdir. Kendilerinden önceki Anadolu Selçuklu Devleti'nin eğitim müesseselerini örnek alarak medreseler açmaya başlamışlardır⁷⁶.

Osmanlılarda ilk medrese 1330 tarihinde Orhan Bey tarafından İznik'te kuruldu⁷⁷. Daha sonraları Bursa, Edirne başta olmak üzere Anadolu ve Rumeli'nin başka şehirlerinde de medreseler açılmıştır⁷⁸. Ancak Osmanlı medreselerinin sistemli bir hale getirilmesi Fatih Sultan Mehmet döneminde gerçekleşmiştir⁷⁹. Fatih, İstanbul'un fethinden sonra şehirdeki sekiz kiliseyi medrese haline getirdi. Meydana getirilen bu külliyyeye “*Sahn-ı Seman*” adı verildi. Devrin ünlü müderrisleri burada ders vermek için görevlendirildi. Fatih, yeni kurduğu bu medreseleri klasik medrese eğitimi için yeterli görmeyerek Sahn-ı Seman'a hazırlayıcı eğitim vermesi amacıyla “*Tetimme*” adı verilen sekiz medrese daha yaptırdı. Öğrenciler de devam ettikleri düzeye göre farklı anılmaya başladılar. Sahn-ı Seman'da öğrenim görenlere *danişment*, Tetimme'deki öğrencilere de *softa* dendi⁸⁰.

Fatih döneminde Osmanlı sınırları içindeki tüm medreseler dereceleri bakımından aşağıdan yukarıya doğru Hâşiye-i Tecrid (Yirmili), Miftah (Otuzlu), Telvih (Kırklı), Hâriç, Dâhil ve en üstte de Sahn-ı Seman olarak altı eğitim derecesine ayrıldı. Sahn-ı Seman bu özelliğini Kanuni döneminde İstanbul'da *Süleymaniye Medreseleri*'nin kuruluşuna kadar sürdürdü. Süleymaniye Medreseleri'nin kurulmasıyla

⁷⁵ Yaşar SARIKAYA, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997, s.23

⁷⁶ KOÇER, *a.g.e.*, s.9-10.

⁷⁷ İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, III. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1988, s.1.

⁷⁸ ERGİN, *a.g.e.*, s.97.

⁷⁹ TEKELİ, İLKİN, *a.g.e.*, s.14-15.

⁸⁰ ERGİN, *a.g.e.*, s.98-99; AKYÜZ, *a.g.e.*, s. 60-63

birlikte medrese eğitim sistemi ve derecelendirilmesi yeniden yapılandırıldı⁸¹. Bu dönemde medreseler küçükten büyük sınıflara doğru yükselen on iki kademeli bir sistemde örgütlenmiştir. Medreselerin sınıflandırılmasında müderrislerin aldıkları maaşlar ve okutulan kitaplar esas alınmıştır. Bu örgütlenme ufak değişikliklere rağmen genel hatlarıyla devletin yıkılışına kadar sürmüştür⁸². Kanuni'den sonra oluşturulan medrese dereceleri aşağıdan yukarıya doğru *İbtidâ-i hâriç, Hareket-i hâriç, İbtidâ-i dâhil, Hareket-i dâhil, Mûsıla-i sahn, Sahn-ı Semân, İbtidâ-i altmışlı, Mûsıla-i Süleymâniye, Süleymâniye ve Dârülhadîs* şeklinde sıralanmıştır⁸³. Medreselerde okutulan derslerin çok değişik sınıflamaları olmasına rağmen, Ergün⁸⁴ medreselerde okutulan dersleri hazırlık dersleri, İslâmî bilimler, İslâmî bilimlere yardımcı dersler ve İslâmî sanatlar olarak sınıflandırmaktadır.

Medreselerde dersler müderrisler tarafından verilirdi. Müderris olabilmek için Haşiyeye-i Tecrid düzeyinde bir medreseden başlayıp, sırayla ötekileri ve en sonda da Sahn düzeyindeki bir medreseyi bitirip buradan *icazet* yani diploma almak gerekiyordu. Bu kişiler görev yapmak istedikleri yere göre Anadolu veya Rumeli Kazaskerinin *ruzname* ya da *matlap* denilen defterine adlarını yazdırırlardı. Müderris adayları kendilerine görev verilmesi için bir süre beklerlerdi. Bu bekleme süresine *nöbet*, bekleyen bu kişilere *mülâzim*, bu yönetime de *mülâzemet* adı verilirdi. Müderris kadroları boşaldıkça sırada olan mülâzimlerin, Haşiyeye-i Tecrid düzeyinde bir medreseye ataması yapılırdı. Zamanla en yüksek müderrislik derecesi olan Musile-i Süleymaniye, Süleymaniye ve Darülhadis müderrisliğinde görev alabilirlerdi⁸⁵. Müderrisler aynı zamanda ulema sınıfının da bir üyesi sayılırlardı. Müderrislerden isteyenler, medrese dışında kadılık, kazaskerlik ve müftülük gibi görevlere atanabilirlerdi. En üst derecedeki medrese müderrisleri ise Anadolu ve Rumeli kazaskerliğine ya da şeyhülislamlığa seçilebilirlerdi⁸⁶.

Medreseler de sıbyan mektepleri gibi hayırsever kişiler tarafından kurulurdu. Giderleri de yine sıbyan mekteplerinde olduğu gibi esas itibariyle vakıflardan

⁸¹ ERGİN, *a.g.e.*, s.99-100; SARIKAYA, *a.g.e.*, s.27-28; UZUNÇARŞILI, *İlmiye Teşkilatı...*, s.11-17;.

⁸² UZUNÇARŞILI, *İlmiye Teşkilatı...*, s.33.

⁸³ Halil İNALCIK, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300–1600)*, (Çev. Ruşen SEZER), Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2006, s.174.

⁸⁴ Mustafa ERGÜN, “Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları”, *A.K.Ü. Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Afyon,1996, <http://www.egitim.aku.edu.tr/moders.htm>. (15.02.2007)

⁸⁵ AKYÜZ, *a.g.e.*, s.68-69.

⁸⁶ Cahit Yalçın BİLİM, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734–1876)*, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir, 2002, s.10.

karşılardı. Medreseyi kuran kişiler *bani* olarak adlandırılırdı. Baniler malının ve gelirlerinin tamamını ya da bir kısmını buraya bağışlar, bir vakfiye ile de bunu beyan ederlerdi. Vakfiyelerde medresenin idaresi, disiplini, derecesi, okutulacak dersler, müderris maaşları ve görevleri, alınacak öğrenci sayısı ve harçlıkları ile medresenin idaresinden sorumlu mütevellinin hak ve görevleri ile ilgili konular belirtilirdi⁸⁷.

Vakıflar yoluyla idare edilen medreseler, kuruluş ve yükseliş dönemlerinde devlete hiçbir masrafı olmayan fakat yine devlet için hizmet veren müesseseler olmuşlardır. Osmanlı medrese teşkilatı içerisinde bir yandan sıbyan mektepleri ve medreselerin öğretim elemanı ihtiyacı karşılanmış, bir yandan da devlet bürokrasisinin önde gelen bir parçası olan ulema sınıfının üyeleri yetiştirilmiştir. Klasik dönem Osmanlı eğitim sisteminde medreseler Türk-İslam dünyasının bilim ve kültür merkezi olmuş, çağın ünlü bilim adamları medreselerde müderris olarak görevlendirilmiştir. Medreselerin vakıf yoluyla idare edilmesi ve devlet kontrolünden uzak özerk yapıları, buralarda özellikle Fatih döneminde, özgür düşünce ortamının oluşmasına⁸⁸ yol açmıştır. Hem medrese sistemi, hem de bu sistemle yetişen devlet adamları Osmanlı Devleti'nin yükselişinde önemli rol oynamıştır.

16. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin eski gücünü yitirmesi ve sosyo-ekonomik düzenin bozulması tüm kurumları etkilediği gibi önce vakıfları, sonra da medreseleri etkilemiştir. Bu eğitim kurumları birer maddi menfaat yuvasına dönüşmüştür. Vakfın kurucuları, yeterli olup olmadıklarına bakmaksızın yakınlarını medreselere müderris olarak tayin etmeye, okutulacak kitapları bile kendileri belirlemeye başlamışlardır⁸⁹. Bu durum medreselerin eğitim kalitesini düşürmüş ve çağa ayak uyduramamalarına sebebiyet vermiştir.

Müderris terfilerinin normal yolların dışında bir yöntemle yapılması, ilk defa Kanuni döneminde gerçekleşmiştir. Padişahın bazı kişileri, alt kademelerde müderrislik yapmadan üst kademelerde görevlendirmesi, ulema sınıfı içerisinde bozulmanın başlangıcı olmuştur. 16. yüzyıl sonlarında hem medrese hem de ulema sınıfı içerisinde, işler rüşvet ve iltimasa dayalı yürütülmüş, pek çok kişi bu yollarla kadılık, müderrislik gibi görevlere atanmıştır⁹⁰. Aynı yüzyılda Avrupa aydınlanma çağını yaşarken, medrese

⁸⁷ SARIKAYA, *a.g.e.*, s.32-35; TEKELİ, İLKİN, *a.g.e.*, s.17-18.

⁸⁸ İNALCIK, *a.g.e.*, s.184-185.

⁸⁹ KODAMAN, *a.g.e.*, s.10.

⁹⁰ Mustafa ERGÜN, "Medreseden Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme" *Türkiye Sanal Eğitim Bilimleri Kütüphanesi*, <http://www.egitim.aku.edu.tr/ergun3.htm>, (17.12.2006). s.8.

ve ulema çevreleri, gelişim ve yeniliklere kendisini kapatmıştır. Tatbiki ve akli ilimler medrese programlarında yer almamaya başlamıştır⁹¹.

II. Mahmut döneminden itibaren devlet politikası olarak benimsenen batılılaşma hareketleriyle birlikte eğitim sisteminde de değişikliklere gidilirken, medreseler kendi haline bırakılmıştır. Medrese, bütün yeniliklere karşı gelerek, bünyesinde hiçbir değişiklik kabul etmeden varlığını korumak istemiştir⁹². Tanzimat devrinden II. Meşrutiyet'e kadar medrese sisteminde düzenlemeler yapılamamıştır. 1908'den sonra medreselerin ıslahı gündeme getirilmiştir. Bu doğrultuda 1910 yılında Medâris-i İlmiye Nizamnamesi, 1914'te ise İslah-ı Medâris Nizamnamesi yayınlanmıştır⁹³. Fakat Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesiyle ıslah çalışmalarından bir netice alınamamıştır. Medrese, dini yönü ağır basan geleneksel bir eğitim kurumu olarak, yeni açılan modern eğitim kurumlarıyla birlikte varlığını Cumhuriyet dönemine kadar sürdürmüştür.

2. KÜTAHYA SANCAĞI'NDA BULUNAN MEDRESELER

Kütahya Sancağı tarihsel geçmişi itibariyle Osmanlı Devleti'nin önemli kültür merkezlerinden birisini teşkil etmektedir. Bu durumun bir yansıması olarak, Kütahya ve bağlı kazalarda Osmanlı Devleti'nin geleneksel eğitim kurumu olan medreseler de sayıca fazladır. Kütahya Sancağı'ndaki medreselerle ilgili H.1316/M.1898–1899 tarihli salnamede herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat H.1317/M.1899–1900 ve H.1321/M.1903–1904 tarihleri arasında yayınlanan Maarif Salnameleri'nde medreselerin isimleri, banileri, müderrisleri öğrenci sayıları ile ilgili ayrıntılı bilgilere ulaşabildik. Salnamelere göre 1899–1904 yılları arasında Kütahya merkezi ve kazalarında toplam 135 medrese bulunmaktadır. Kütahya Sancağı'nın merkez kazasında 50, Eskişehir Kazası'nda 18, Gediz'de 11, Simav Kazası'nda 16 ve Uşak Kazası'nda da 40 adet medrese bulunmaktadır.

Salnamelerden elde ettiğimiz veriler ile çeşitli kitap ve makalelerden derlediğimiz bilgiler doğrultusunda Kütahya Sancağı'ndaki medreseleri tasnif ettik. Medreselerin tanıtımını yaparken hem kazalar hem de medreseleri alfabetik sıralayarak değerlendirmeyi uygun bulduk.

⁹¹ İNALCIK, *a.g.e.*, s.188.

⁹² KARAL, *a.g.e.*, s.183.

⁹³ TUTSAK, *a.g.e.*, s.11.

2.1. ESKİŞEHİR KAZASI'NDA BULUNAN MEDRESELER

Eskişehir, 19. yüzyılda Kütahya Sancağı'na bağlı kazalardan birisidir. Eskişehir yöresi devletin kuruluş döneminden itibaren Sultanönü Sancağı olarak yönetilmiştir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde idari teşkilatta yapılan değişiklik sonucu sancakların kaldırılması üzerine "Eskişehir Kazası" olarak Hüdâvendigâr Vilayeti'ne bağlanmıştır⁹⁴. Salnamelerde verilen bilgilere göre H.1317/M.1899–1900 ve H.1321/M.1903–1904⁹⁵ yılları arasında Eskişehir'de toplam 18 medrese bulunmaktadır. Bu medreselerin banileri, müderrisleri ve öğrenci sayıları şöyledir:

2.1.1. Bardakçı Medresesi: Bardakçı Karyesi'nde bulunan medrese karye halkı tarafından yaptırılmıştır. Hasan Efendi 1899–1903 yılları arasında medresenin müderrisliğini yapmıştır. Medrese de 1899 yılında 10, 1900 ve 1901 yıllarında 25, 1903 yılında ise 18 öğrenci öğrenim görmektedir⁹⁶.

2.1.2. Çörek-oğlu Medresesi: Beşe Mahallesi'nde bulunan iki medreseden birisidir. Banisi Hacı Hüseyin Efendi'dir. Salnamelere 1899 ve 1903 yıllarında medresenin müderrisinin Mehmet Efendi'nin olduğu belirtilmiştir. 1900 ve 1901 yıllarında medresenin müderrisi bulunmamaktadır. 1899–1901 yılları arasında medresenin öğrencisi de yoktur. 1903'te ise Mehmet Efendi'nin 10 öğrencisi bulunmaktadır⁹⁷.

2.1.3. Değirmenbaşı Medresesi: Çörek-oğlu Medresesi gibi Beşe Mahallesi'nde bulunan medresenin banisi Hacı Mahmut Efendi'dir. Medresede 1899 yılında Hacı Mehmet Efendi'nin müderrisliği zamanında 38 öğrenci öğrenim görmektedir. 1900 yılında müderrisliğe Müftü Hafız Ahmet Efendi getirilmiştir. Bu tarihte medresedeki öğrenci sayısı 16 olarak belirtilmiştir. 1901 yılında müderris ya da öğrenci sayısında bir değişiklik olmazken 1903'te Hacı Mehmet Efendi'nin müderrisliğinde medresenin 41 öğrencisi bulunmaktadır⁹⁸.

⁹⁴ *Kentimiz Eskişehir*, Eskişehir Ticaret Odası Yayınları, Eskişehir, 2002, s. 5-6.

⁹⁵ Medreselerdeki öğrenci sayıları ve müderrislere ilişkin bilgiler verilirken, Türk Tarih Kurumu Tarih Çevirme Kılavuzu'ndaki ilk tarihler esas alınmıştır.

⁹⁶ *S.N.M.U.*, H. 1317/M.1899-1900, s.1176-1177; H.1318/M.1900-1901, s.1312-1313; H.1319/M.1901-1902, s.586-587; H.1321/M.1903-1904, s.493.

⁹⁷ *S.N.M.U.*, H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1312-1313; H.1319/M.1901-1902, s.586-587; H.1321/M.1903-1904, s.492.

⁹⁸ *S.N.M.U.*, H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1312-1313; H.1319/M.1901-1902, s.586-587; H.1321/M.1903-1904, s.492.

2.1.4. Hacı Hafız Ağa Medresesi: Banisi Hacı Hafız Ağa olan medrese Ilıca Karyesi'nde bulunan bulunmaktadır. 1899 yılında 85 öğrencisi bulunan medresenin bu tarihteki müderrisi Hacı Hafız Efendi'dir. 1900 ve 1901 yıllarında müderris Hacı Mehmet Efendi'nin 45 öğrencisi medresede öğrenim görmektedir. 1903 yılında ise Hacı Hafız Efendi'nin 91 öğrencisi vardır⁹⁹.

2.1.5. Hacı Hasan Medresesi: Orta Mahallesi'nde bulunan medrese Hacı Hasan Ağa tarafından yaptırılmıştır. 1899 yılında müderris Hasan Efendi'nin 52 öğrencisi bulunmaktadır. 1900 ve 1901 yıllarında ise medresenin müderrisi Hafız Mehmet Efendi'dir. Bu tarihlerde medresedeki öğrenci sayısı 8'e düşmüştür. 1903 yılında tekrar müderris olan Hasan Efendi'nin öğrenci sayısı 57'ye yükselmiştir¹⁰⁰.

2.1.6. Hacı Hüseyin Efendi Medresesi: Çörek-oğlu Medresesi'nin banisi Hacı Hüseyin Efendi tarafından kurulan bu medrese Matlab Karyesi'nde bulunmaktadır. 1899 yılında medresenin müderrisi de Hacı Hüseyin Efendi'dir ve 25 öğrencisi vardır. Salnamelere göre medresenin 1900 ve 1901 yıllarında müderrisi ve öğrencisi bulunmamaktadır. 1903 yılında ise müderris Hacı Hüseyin Efendi'nin 28 öğrencisi medresede öğrenim görmektedir¹⁰¹.

2.1.7. Hoca Yunus Medresesi: Seyitgazi Nahiyesi'nde bulunan medrese karye ahalisi tarafından yaptırılmıştır. Salnamelerde medresenin müderrisleri 1899 yılında Emin Efendi, 1900 ve 1901 yıllarında Hacı Emir Dede Efendi, 1903 yılında da Hacı Emir Efendi olarak geçmektedir. Öğrenci sayısı ise 1899'da 10, 1900 ve 1901'de 5, 1903 yılında ise 17'dir¹⁰².

2.1.8. İki Çeşme Medresesi: Hoca Yunus Medresesi gibi Seyitgazi Nahiyesi'nde bulunan ve nahiye sakinleri tarafından yaptırılan bir medresedir. 1899 ve 1903 yıllarında medresenin müderrisi Mahmut Efendi'dir. 1899'da 13, 1903 yılında ise 14 öğrenci medrese de öğrenim görmektedir. Salnamelerde medresenin 1900 ve 1901 yıllarındaki müderrisi ve öğrenci sayısına ait bilgi bulunmamaktadır¹⁰³.

⁹⁹ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1176-1177; H.1318/M.1900-1901, s.1312-1313; H.1319/M.1901-1902, s.586-587; H.1321/M.1903-1904, s.493.

¹⁰⁰ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1312-1313; H.1319/M.1901-1902, s.586-587; H.1321/M.1903-1904, s.492.

¹⁰¹ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1312-1313; H.1319/M.1901-1902, s.586-587; H.1321/M.1903-1904, s.493.

¹⁰² S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1176-1177; H.1318/M.1900-1901, s.1312-1313; H.1319/M.1901-1902, s.586-587; H.1321/M.1903-1904, s.493.

¹⁰³ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1176-1177; H.1318/M.1900-1901, s.1312-1313; H.1319/M.1901-1902, s.586-587; H.1321/M.1903-1904, s.493.

2.1.9. İshak Efendi Medresesi: İshak Efendi tarafından kurulan medrese Ulu Çayır Karyesi'nde bulunmaktadır. İshak Efendi'nin aynı zamanda müderrisliğini yaptığı medresede 1899 yılında 41 öğrenci öğrenim görmektedir. 1900 ve 1901 yıllarında 40 olan öğrenci sayısı, 1903 yılında 43'e yükselmiştir¹⁰⁴.

2.1.10. Kara Pazar Medresesi: Kara Pazar Karyesi'nde bulunan medrese karye ahali tarafından yaptırılmıştır. Medresenin müderrisi ise Hacı Ahmet Efendi'dir. 1899 yılında medresede 9, 1900 ve 1901 yıllarında 15 ve 1903 yılında ise 11 öğrenci bulunmaktadır¹⁰⁵.

2.1.11. Kırka Medresesi: Kırka Karyesi'nde bulunan medrese karye halkı tarafından yaptırılmıştır. Salnamelere göre 1899'da medresenin müderrisi Hacı Hüseyin Efendi'nin bu tarihte 10 öğrencisi bulunmaktadır. 1900 ve 1901 yıllarında müderris Hacı Hasan Efendi, 1903 yılında ise Hüseyin Efendi'dir. Bu tarihlerde medresenin öğrenci sayısında değişiklik olmamıştır¹⁰⁶.

2.1.12. Kurşunlu Medresesi: Medrese, 1525 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın vezirlerinden Çoban Mustafa Paşa tarafından, şehrin ilk merkezi olan Odunpazarı semtinde yaptırılmış Kurşunlu Camii ve Külliyesi'nin içinde bulunmaktadır¹⁰⁷. Külliye 16. yüzyıl Osmanlı mimarisinin güzel bir örneğidir. Merdivenli bir kapıdan girildiğinde, camiinin avlusunda ortada şadırvan, sağ tarafta menzilhane, sol tarafta aşhane, karşıda cami, camiin arkasında iki tarafta dizilmiş medrese odaları ve Mevlevîhane bulunmaktadır¹⁰⁸. Arkada ise son Mevlevî şeyhi Hacı Hasan Dede ve ailesine ait kabirler bulunmaktadır¹⁰⁹.

Salnamelere göre medresenin bulunduğu Beşe Mahallesi, günümüzde Paşa Mahallesi'dir. Medresenin banisi Gazi Mustafa Paşa'dır. 1899 yılında müderris Mehmet Efendi'nin 7 öğrencisi medresede öğrenim görmektedir. 1900 ve 1901 yıllarında

¹⁰⁴ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1176-1177; H.1318/M.1900-1901, s.1312-1313; H.1319/M.1901-1902, s.586-587; H.1321/M.1903-1904, s.493.

¹⁰⁵ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1176-1177; H.1318/M.1900-1901, s.1312-1313; H.1319/M.1901-1902, s.586-587; H.1321/M.1903-1904, s.493.

¹⁰⁶ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1176-1177; H.1318/M.1900-1901, s.1312-1313; H.1319/M.1901-1902, s.586-587; H.1321/M.1903-1904, s.493.

¹⁰⁷ Ali Osman GÜL, vd. *Eskişehir İl Rehberi/ Eskişehir City Guide*, (Çev. Kadir Durmuş / Edward MCQuaid.) T. C. Eskişehir Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayın, Eskişehir, 2006., s.32.

¹⁰⁸ Suzan ALBEK, *Dorylaion'dan Eskişehir'e*, T.C. Anadolu Üniversitesi Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yay., Eskişehir, 1991, s.165.

¹⁰⁹ *Kentimiz Eskişehir*, s. 21.

medresenin müderrisi Hacı Mehmet Efendi'nin ise 40 öğrencisi vardır. Mehmet Efendi 1903'te tekrar müderris olmuştur fakat medresedeki öğrenci sayısı 11'e düşmüştür¹¹⁰.

2.1.13. Kuyucak Medresesi: Hacı Mehmet Bey tarafından yaptırılmış olan medrese Kuyucak Karyesi'ndedir. Müderris Hasan Efendi'nin 1899 yılında 45 öğrencisi medresede öğrenim görmektedir. 1900 ve 1901 yıllarında medresenin müderrisi Hafız Ali Efendi'dir. Bu yıllarda öğrenci sayısında bir değişiklik olmamıştır. 1903 yılında ise müderris Hüsnü Efendi'nin 43 öğrencisi bulunmaktadır¹¹¹.

2.1.14. Küplü Medresesi: Küplü Karyesi'nde bulunan medrese karye halkı tarafından yaptırılmıştır. 1899 yılında medresenin müderrisi Osman Efendi'nin 35 öğrencisi vardır. 1900–1901 yıllarında Süleyman ve Mehmet Efendiler müderrislik yapmış, ancak öğrenci sayısında bir değişiklik olmamıştır. Medresenin 1903 yılında tekrar müderrisi olan Osman Nuri Efendi'nin öğrenci sayısı ise 37'ye yükselmiştir¹¹².

2.1.15. Mehmet Ağa Medresesi: Karakaş Karyesi'nde bulunan medresenin banisi Mehmet Ağa'dır. Salnamelerde medresenin öğrenci sayısı ve müderrisiyle ilgili bilgi verilmemiştir. H.1318/M.1900-1901 tarihli maarif salnamesine göre medresenin müderrislik kadrosu boş olarak gösterilmiştir¹¹³.

2.1.16. Süleymaniye Medresesi: Hacı Süleyman Efendi'nin yaptırdığı bu medrese Şarkıye Mahallesi'nde bulunmaktadır. 1899 yılında, müderrisinin Ahmet Efendi olduğu medresenin sadece 8 öğrencisi vardır. 1900–1901 yıllarında Hüseyin Efendi müderris olmuştur ve 45 öğrencisi bulunmaktadır. Medresenin 1903 yılındaki öğrenci sayısı 13'e düşmüştür. Bu tarihteki müderrisi ise yine Ahmet Efendi'dir¹¹⁴.

2.1.17. Şecaaddin Medresesi: Bu medrese de ismini bulunduğu karyeden almıştır. Şecaaddin Karyesi'nde yaşayan halk tarafından yaptırılan medresenin, 1899 yılındaki müderrisi Halil Efendi'nin bu tarihte 9 öğrencisi vardır. 1900 ve 1901 yıllarında medresenin müderrisi Hafız Mehmet Efendi'dir, öğrenci sayısı 8 olarak

¹¹⁰ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1312-1313; H.1319/M.1901-1902, s.586-587; H.1321/M.1903-1904, s.492.

¹¹¹ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1176-1177; H.1318/M.1900-1901, s.1312-1313; H.1319/M.1901-1902, s.586-587; H.1321/M.1903-1904, s.493.

¹¹² S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1176-1177; H.1318/M.1900-1901, s.1312-1313; H.1319/M.1901-1902, s.586-587; H.1321/M.1903-1904, s.493.

¹¹³ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1176-1177; H.1318/M.1900-1901, s.1312-1313; H.1319/M.1901-1902, s.586-587; H.1321/M.1903-1904, s.493.

¹¹⁴ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1312-1313; H.1319/M.1901-1902, s.586-587; H.1321/M.1903-1904, s.492.

belirtilmiştir. 1903 yılında Halil Efendi'nin tekrar müderris olduğu dönemde öğrenci sayısı 20'ye yükselmiştir¹¹⁵.

2.1.18. Şeyh Hüseyin Efendi Medresesi: Hacı Hüseyin Efendi Medresesi gibi Matlab Karyesi'nde bulunan bir diğer medresedir. Banisi Şeyh Hüseyin Efendi aynı zamanda 1899 ve 1903 yıllarında medresenin müderrisliğini yapmıştır. 1899 yılında 31 öğrencisi olan medresenin, 1903 yılında ise 35 öğrencisi vardır. 1900 ve 1901 yıllarında öğrencisi bulunmayan medresenin bu tarihlerdeki müderrislik kadrosu da boş gösterilmiştir¹¹⁶.

Bu medreselerden başka salnamelerde bulamadığımız ancak Seyitgazi merkezinde I. Alaaddin Keykubat'ın annesi Ümmühan Hatun tarafından yaptırılan "Seyyid Battal Gazi Külliyesi" içinde 1511-1517 yıllarında Osmanlılar tarafından eklenmiş medrese odaları bulunmaktadır¹¹⁷.

Eskişehir Kazası'nda medreselerin yıllara göre öğrenci sayılarının dağılımı aşağıdaki tabloda verilmiştir¹¹⁸:

Tablo 4. Eskişehir Kazası'ndaki Medreselerin Yıllara Göre Öğrenci Sayılarının Dağılımı

Medreseler	H.1317/ M.1899-1900	H.1318/ M.1900-1901	H.1319 /M.1901-1902	H.1321/ M.1903- 1904
Bardakçı	10	25	25	18
Çörekoğlu	-	-	-	10
Değirmenbaşı	38	16	16	41
Hacı Hafız Efendi	85	45	45	91
Hacı Hasan	52	8	8	57
Hacı Hüseyin	25	-	-	28
Hacı Yunus	10	5	5	17
İki Çeşme	13	-	-	14
İshak Efendi	41	40	40	43

¹¹⁵ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1176-1177; H.1318/M.1900-1901, s.1312-1313; H.1319/M.1901-1902, s.586-587; H.1321/M.1903-1904, s.493.

¹¹⁶ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1312-1313; H.1319/M.1901-1902, s.586-587; H.1321/M.1903-1904, s.493.

¹¹⁷ Eskişehir İl Rehberi, s.118.

¹¹⁸ S.N.M.U., H.1317/M.1899-1900, s.1174-1177; H.1318/M.1900-1901, s.1312-1313; H.1319/M.1901-1902, s.586-587; H.1321/M.1903-1904, s.492-493.

Karapazar	9	15	15	11
Kırka	10	10	10	10
Kurşunlu	7	40	40	11
Kuyucak	45	45	45	43
Küplü	35	35	35	37
Mehmet Ağa	-	-	-	-
Süleymaniye	8	45	45	13
Şecaaddin	9	8	8	20
Şeyh Hüseyin Efendi	31	-	-	35
Toplam	428	337	337	499

Tabloyu incelediğimizde en fazla öğrenci sayısının H.1321/M.1903-1904 yılında bulunduğunu görmekteyiz. Eşit olmakla birlikte en az öğrenci H.1318/M.1900-1901 ve H.1319/M.1901-1902 yıllarında bulunmaktadır.

2.2. GEDİZ KAZASI'NDA BULUNAN MEDRESELER

Gediz Kazası, Kütahya Sancağı'na bağlı olan kazalardan birisidir. Gediz, Germiyanogullarının idaresinde iken Tavşanlı, Emet, Kütahya ve Simav çeyiz olarak Osmanlılara verildiği halde burası bu durumdan hariç bırakılmıştır. Gediz'in Osmanlılara intikali 1428'den sonra olmuştur. Uzun dönem Uşak'ın bir nahiyesi olarak idare edilmiş; 1851'de kaza merkezi olmuş ve İzzet Bey adlı bir kaymakam gönderilmiştir¹¹⁹.

Salnamelerde verilen bilgilere göre Gediz Kazası'nda H.1317/M.1899–1900 ve H.1321/M.1903–1904 yılları arasında toplam 11 adet medrese bulunmaktadır. Buradaki medreselerin banileri, müderrisleri ve öğrenci sayıları ise şöyledir:

2.2.1. Bekir Efendi Medresesi: Gediz Kasabası'nda bulunan medrese, Gediz halkı yani Ahali-i Mahalliye (اها لی محلیه) tarafından yaptırılmıştır. Müderrisliğini Bekir Efendi'nin yaptığı medresede 1899 yılında yalnızca 7 öğrenci bulunmaktadır. 1900 yılında müderris Ahmet Efendi döneminde medresedeki öğrenci sayısı 47'ye ulaşmıştır. H.1319/M.1901–1902 tarihli maarif salnamesinde de medresenin müderrisi

¹¹⁹ Mustafa YEŞİL, *Kütahya İlinin İlçelerinin Tarihsel Durumları Hakkında Kısa Notlar*, Vilayet Matbaası, Kütahya, 1938, s.6-7.

ve öğrenci sayısı bakımından bir değişiklik yoktur. Medresenin 1903 yılında öğrenci sayısı ise 12'ye düşmüştür¹²⁰.

2.2.2. Erdoğan Medresesi: Erdoğan Karyesi'nde bulunan medrese karye ahalisi tarafından yaptırılmıştır. Medresenin müderrisi Ömer Efendi'nin 1899 yılında 25 öğrencisi vardır. 1900 ve 1901 yıllarında medreseye devam eden öğrenci sayısı 33'e yükselmiştir. 1903 yılında ise medresede 30 öğrenci bulunmaktadır¹²¹.

2.2.3. İlica Su Medresesi: İlica Su Karyesi'nde bulunan medrese karye halkı tarafından yaptırılmıştır. Müderris Mustafa Efendi'nin 1899 yılında 55, 1900 ve 1901 yıllarında 43, 1903 yılında ise 58 öğrencisi medresede öğrenim görmektedir¹²².

2.2.4. Kardan Medresesi: Salnamelerde H.1319/M.1901–1902 yılında Kardan, H.1321/M.1903–1904 yılında ise Kavran Medresesi olarak geçen medrese karye halkı tarafından kurulmuştur. Medresenin müderrisi Mehmet Efendi'dir. Medresenin 1899 yılında 25, 1900 ve 1901 yıllarında 35 öğrencisi bulunmaktadır. 1903 yılında ise öğrenci sayısı tekrar 25'e düşmüştür¹²³.

2.2.5. Kuş (قوش) Medresesi: Kuş Karyesi'nde bulunan medrese karye halkının burada yaptırmış olduğu üç medreseden birisidir. Bu medresenin müderrisi Hüseyin Efendi'dir. Medresede 1899 yılında 52, 1900 ve 1901 yıllarında 64, 1903 yılında ise 54 öğrenci bulunmaktadır¹²⁴.

2.2.6. Kuşu Medresesi: Kuş Karyesi'nde bulunan medreselerden birisidir. Karye halkı tarafından yaptırılmıştır. Müderris Mehmet Ali Efendi'nin 1899 yılında medresede 50 öğrencisi öğrenim görmektedir. Medresenin 1900 yılındaki müderrisi Mehmet Şerif Efendi'nin bu tarihte 61 öğrencisi bulunmaktadır. 1901 yılında müderris ve öğrenci sayısında herhangi bir değişiklik yoktur. H.1321/M.1903-1904 tarihli maarif salnamesinde ise medresenin müderrisinin Mehmet Ali Efendi; medresedeki öğrenci sayısının ise 55 olduğu belirtilmektedir¹²⁵.

¹²⁰ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.492.

¹²¹ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1902, s.586-587; H.1321/M.1903-1904, s.492.

¹²² S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1902, s.586-587; H.1321/M.1903-1904, s.492.

¹²³ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1903, s.586-587; H.1321/M.1903-1904, s.492.

¹²⁴ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1312-1313; H.1319/M.1901-1902, s.586-587; H.1321/M.1903-1904, s.492.

¹²⁵ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1312-1313; H.1319/M.1901-1902, s.586-587; H.1321/M.1903-1904, s.492.

2.2.7. Kuş Karyesi Medresesi: Kuş Karyesi'nde karye halkı tarafından kurulan medreselerden biridir. Müderrisi Veli Efendi'dir. Medresenin 1899 yılında 39 öğrencisi bulunmaktadır. 1900 yılında medresenin öğrenci sayısı 124'e yükselmiştir. 1901 yılında da bu sayı değişmezken 1903'te medresedeki öğrenci sayısı tekrar 39'a düşmüştür¹²⁶.

2.2.8. Müftü Efendi Medresesi: Gediz Kasabası'nda bulunan medreseyi Gediz halkı yaptırmıştır. Müderris Mustafa Efendi'nin 1899 yılında 17 öğrencisi medresede öğrenim görmektedir. 1900 yılında medresenin öğrenci sayısı 53'e yükselmiştir. 1901 yılında da medresenin öğrenci sayısında bir değişiklik olmazken 1903'te öğrenci sayısı 21'e düşmüştür¹²⁷.

2.2.9. Pazar Medresesi: Pazar Karyesi'ndeki bu medrese de Gediz Kazası'ndaki tüm medreseler gibi karye halkı tarafından yaptırılmıştır. Medresenin müderrisi Osman Efendi'dir. 1899 yılında medresenin 45 öğrencisi vardır. 1900 ve 1901 yıllarında öğrenci sayısı 58'e yükselmiştir. Medresenin 1903 yılındaki müderrisi Osman Lütfi Efendi'nin ise 49 öğrencisi bulunmaktadır¹²⁸.

2.2.10. Şâkir Efendi Medresesi: Gediz halkı tarafından yaptırılan medrese Gediz Kasabası'nda bulunmaktadır. Gediz Kazası'nın öğrenci sayısı bakımından en fazla öğrencisi bulunan medresesidir. Müderris Şâkir Efendi'nin ismini taşıyan medresenin 1899 yılında 165 öğrencisi vardır. 1900 ve 1901 yıllarında medresedeki öğrenci sayısı 62'ye düşmüştür. H.1321/M.1903-1904 yılına ait maarif salnamesinde bu tarihte medresedeki öğrenci sayısının yine 165'e ulaştığı belirtilmektedir¹²⁹.

2.2.11. Şaphane Medresesi: Şaphane Nahiyesi'ndeki medrese Gediz Kazası'ndaki tüm medreseler gibi nahiyede yaşayan halk tarafından yaptırılmıştır. Medresenin müderrisi Mustafa Efendi'nin 1899 yılında 30 öğrencisi bulunmaktadır. 1900-1901 yıllarında medresenin öğrenci sayısı 62'ye yükselmiştir. 1903 yılında ise Mustafa Efendi'nin öğrenci sayısı 34'e düşmüştür¹³⁰.

¹²⁶ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1312-1313; H.1319/M.1901-1902, s.586-587; H.1321/M.1903-1904, s.492.

¹²⁷ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1902, s.586-587; H.1321/M.1903-1904, s.492.

¹²⁸ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1312-1313; H.1319/M.1901-1902, s.586-587; H.1321/M.1903-1904, s.492.

¹²⁹ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.492.

¹³⁰ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1312-1313; H.1319/M.1901-1902, s.586-587; H.1321/M.1903-1904, s.492.

Gediz Kazası'ndaki medreselerde de öğrenci sayısının yıldan yıla değiştiğini görmekteyiz. Aşağıdaki tabloda kazadaki medreselerin yıllara göre öğrenci sayıları gösterilmiştir¹³¹.

Tablo 5. Gediz Kazası'ndaki Medreselerin Yıllara Göre Öğrenci Sayılarının Dağılımı

Medreseler	H.1317/ M.1899-1900	H.1318/ M.1900-1901	H.1319 /M.1901-1902	H.1321/ M.1903-1904
Bekir Efendi	7	47	47	12
Erdoğmuş	25	33	33	30
Ilıca Su	55	43	43	58
Kardan	25	35	35	25
Kuş	52	64	64	54
Kuşu	50	61	61	55
Kuş Karyesi	39	124	124	39
Müftü Efendi	17	53	53	21
Pazar	45	58	58	49
Şakir Efendi	165	62	62	165
Şaphane	30	62	62	34
Toplam	510	642	642	542

Tabloya göre kazadaki medrese öğrencisinin en fazla olduğu dönemler 1900 ve 1902 yılları arasındadır. En fazla öğrencisi olan medreseler ise kaza merkezindeki Şakir Efendi Medresesi ile karyede üç medresenin birden bulunduğu Kuş Karyesi Medresesi'dir. Medrese öğrencisi sayısının en az olduğu dönem ise H.1317/M.1899–1900 tarihidir.

2.3. KÜTAHYA KAZASI'NDA BULUNAN MEDRESELER

Kütahya Sancağı'nın merkez kazası olan Kütahya şehri, Türk hâkimiyeti altına alındığı dönemden itibaren gerek Germiyanoğullarının gerekse Osmanlı Devleti'nin önemli bir merkezi olmuştur. Anadolu Vilayeti'nin merkezi olmuş; bir dönem şehzade sancağı olarak idare edilmiş ve bir dönem de Hüdâvendigâr Vilayeti'ne merkez olmuş

¹³¹ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1313; H.1319/M.1901-1902, s.584-587; H.1321/M.1903-1904, s.492.

bir şehirdir. Burada bulunan devlet adamları ve ileri gelen kimseler tarafından birçok medrese yaptırılmıştır.

Kütahya Sancağı'nın merkez kazası olan Kütahya'da incelediğimiz salnamelere göre medrese sayısının 50 olduğunu görmekteyiz. H.1317/M.1899–1900 ve H.1321/M.1903–1904 tarihli salnamelere göre Kütahya Sancağı'nda bulunan medreseler alfabetik sıraya göre şöyledir:

2.3.1. Ahmet Efendi Medresesi: İbrahim Efendi'nin müderrisi olduğu bu medrese Emet Kasabası'nda bulunmaktadır. Ashab-ı Hayrat tarafından yaptırılan medresenin 1899'dan 1901 yılına kadar devam eden öğrenci sayısı 6'dır¹³². Medreseyle ilgili H.1321/M.1903–1904 maarif salnamesinde herhangi bir bilgi yoktur. Bu tarihte öğrenci sayısının az olmasından dolayı kapatılmış olduğu düşünülebilir.

2.3.2. Ali Bey Köylü Hoca Medresesi: Ashab-ı Hayrat tarafından kurulan medrese Kazancılar Mahallesi'nde bulunmaktadır. 1899 yılında 5 öğrencisi olan medresenin müderrisi Hasan Efendi'dir. 1900 ve 1901 öğrenci sayısı 2'ye düşmüş; 1903'te ise medresede öğrenim gören 11 öğrenci olduğu belirtilmiştir¹³³.

2.3.3. Arif dayı-zâde Medresesi: Tavşanlı Kasabası'nda Arif dayı-zâde ailesi tarafından yaptırılmıştır. 1899 yılında müderris İsmail Hakkı Efendi iken medresedeki öğrenci sayısı 37'dir. 1900 ve 1901 yıllarında Hacı Mehmet Efendi müderrisliğe getirilmiş, öğrenci sayısı ise 20'ye düşmüştür. Medresede 1903 yılında tekrar İsmail Hakkı Efendi müderrislik yapmıştır. Bu dönemde öğrenci sayısı artmış, 41 olarak belirtilmiştir¹³⁴.

2.3.4. Aşağı Tekke Medresesi: Tosun Paşa tarafından yaptırılan bu medrese Tavşanlı Kasabası'nda bulunmaktadır. 1899 yılında müderrisi Abdullah Efendi'nin 28 öğrencisi medresede öğrenim görmektedir. 1900 ve 1901 yıllarında müderrislik yapan Mehmet Efendi'nin ise bu yıllarda 30 öğrencisi vardır. 1903 yılında Abdullah Efendi'nin tekrar müderris olduğu ve yine 30 öğrencinin medreseye devam ettiği belirtilmiştir¹³⁵.

¹³² S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹³³ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹³⁴ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹³⁵ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

2.3.5. Ceri-zâde Medresesi: Tavşanlı Kasabası'nda bulunan medrese Ceri-zâde ailesi tarafından yaptırılmıştır. 1899 yılında müderris Abdullah Rüşdü Efendi'nin 89 öğrencisi medresede öğrenim görmektedir. 1900 ve 1901 yıllarında öğrenci sayısı 50'ye düşmüştür. Medresenin öğrenci sayısında 1903 yılında tekrar artış meydana gelmiş ve 91 olmuştur¹³⁶.

2.3.6. Çorumlu Hoca Medresesi: Kurşunlu Mahallesi'nde inşa edilen bu medrese hayırsever kişiler tarafından yaptırılmıştır. 1899 yılında müderris Fevzi Efendi iken, öğrenci sayısı 50 idi. 1900 ve 1901 yıllarında ise Mehmet Efendi müderrislik yapmıştır. Salnamelerde bu yıllara ait öğrenci sayıları ile ilgili bir bilgi yoktur. Fevzi Efendi 1903 yılında tekrar müderris olmuştur. Bu yılda medresede 57 öğrencinin bulunduğu belirtilmiştir¹³⁷.

2.3.7. Dizdar-zâde Medresesi: Emet Kasabası'nda bulunan bu medresenin banisi Dizdar-zâde ailesidir. Müderrisi ise Hacı Ali Efendi'dir. 1899-1901 yılları arasında medresenin 31 öğrencisi varken, 1903 yılında medresede 35 öğrenci bulunmaktadır¹³⁸.

2.3.8. Evliya Dairesi Medresesi: Evliya Efendi tarafından İshak Fakih Mahallesi'nde kurulmuş olan medresede 1899 ve 1903 yıllarında Eyüp Efendi; 1900 ve 1901 yıllarında Hacı Ali Efendi müderrislik yapmıştır. Öğrenci sayısı 1899 yılında 30 iken, Hacı Ali Efendi döneminde bu sayı 20 öğrenciye kadar düşmüştür. 1903 yılında medresede bulunan toplam öğrenci sayısı ise 35'tir¹³⁹.

2.3.9. Germiyan Medresesi (II. Yakup Bey Medresesi): Cami-i Kebir Mahallesi'nde, Germiyan-zade Yakup Çelebi tarafından oluşturulan "Yakup Çelebi İmaret Külliyesi" içinde yer alır. Külliyenin taş vakfiyesinden¹⁴⁰ imaret, medrese, mescit ve kütüphanesiyle 1411 yılında tamamlandığı anlaşılmaktadır. Beş ay sonra ise Karamanoğlu Mehmet Bey'in işgali üzerine, külliye iki buçuk yıl işlemeden kalmıştır. Ancak, Çelebi Mehmet'in, İstanbul'da kardeş kavgalarını önledikten sonra Bursa'ya

¹³⁶ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹³⁷ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹³⁸ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹³⁹ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁴⁰ Taş vakfiyenin 31. satırına kadar çevirisi için bkz. Mustafa Çetin VARLIK, *Germiyan-oğulları Tarihi (1300-1429)*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1974, s.76; İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, *Kütahya Şehri Bizans ve Selçukilerle Germiyan ve Osmanlıları*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1932. s.79-84.

gelmesiyle Karamanoğulları Kütahya'dan çekilmiştir. Böylece külliye 1414 yılında tekrar çalışmaya başlamıştır.

Külliye'nin bir parçası olan medrese dokuz hücreli bir yapıya sahiptir. Bazı yayınlarda medrese II. Yakup Bey Medresesi olarak geçmektedir. Medresenin giriş bölümü dar bir eyvan biçimindeki nısıf (yarım) kubbe bulunmaktaydı. Bu eyvanın bitişiğinde ise müderris odası bulunuyordu. Külliye'nin içinde bulunan türbenin yanına yapılan duvar, batı tarafında kalan Halil Kamil Ağa Medresesi'ni ayırmaktaydı¹⁴¹.

Salnamelere göre 1899 yılında medresede müderrislik yapan Kamil Efendi'nin 25 öğrencisi bulunuyordu. 1900 ve 1901 yıllarında 40 öğrencinin devam ettiği medresenin müderrisliğini Rasih Efendi yapıyordu. 1903 yılında ise müderrisliğe Mehmet Kamil Efendi getirilmiş, öğrenci sayısı ise 27'ye düşmüştür¹⁴². Külliye'nin bir parçası olan medresenin 1935 yılına kadar bir kısmı ayakta durabilmiştir. Fakat bu tarihten sonra tamamen ortadan kaldırılmıştır. Bugün büyük bir kısmının üzerinden Gediz Caddesi'nin başlangıcı geçmektedir¹⁴³.

2.3.10. Hacı Kura Medresesi: Kazancılar Mahallesi'nde bulunan bu medrese hayırsever kişiler tarafından yaptırılmıştır. 1899 yılında 20 öğrencisi bulunan medresenin, 1900 ve 1901 yılında öğrenci sayısı 40'a yükselmiştir. Fakat medresenin öğrenci sayısında tekrar düşüş meydana gelmiştir. 1903 yılında sadece 25 öğrencisi bulunmaktadır. Medresenin müderrisi Ali Efendi'dir¹⁴⁴.

2.3.11. Hacı Şerif Ağa Medresesi: Hacı İbrahim Mahallesi'nde bulunan medresenin banisi Hacı Şerif Ağa'dır. 1899 yılında müderrislik görevinde bulunan Şakir Efendi'nin 60 öğrencisi vardır. Medresede 1900–1901 yılları arasında müderrisliğe getirilen Raşit Efendi'nin ise 50 öğrencisi vardı. 1903 yılında Şakir Efendi tekrar müderris olarak görevlendirilirken, öğrenci sayısı da 60'a yükselmiştir¹⁴⁵.

2.3.12. Hacı Şerif Medresesi: Kazancılar Mahallesi'nde bulunan medresenin banisi Hacı Şerif Efendi'dir. 1899 yılında medresenin müderrisi Ali Efendi'dir. Aynı yıl öğrenci sayısı 40 olup, 1900 ve 1901 yıllarında müderris Halit Efendi'nin 30 öğrencisi

¹⁴¹ Faruk ŞAHİN, “Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi-Bir Deneme” *Kütahya*, Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan, C.I, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1982, s. 288-289.

¹⁴² *S.N.M.U.*, H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁴³ ŞAHİN, *a.g.m.*, s. 288-289.

¹⁴⁴ *S.N.M.U.*, H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁴⁵ *S.N.M.U.*, H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

vardır. Ali Efendi 1903 yılında tekrar müderris olmuştur. Bu dönemde medresenin 40 öğrencisi bulunmaktadır¹⁴⁶.

2.3.13. Hacı Osman Ağa Medresesi: Pekmez Pazarı Mahallesi'nde bulunan medresenin banisi Hacı Mehmet Ağa'dır. 1899 yılında müderris Hacı Mehmet Efendi iken, medresede 60 öğrenci bulunmaktadır. 1900 ve 1902 yıllarında Osman Ağa'nın müderrislik yaptığı medresede öğrenim gören öğrenci sayısı 50'ye düşmüştür. 1903 yılında Hacı Mehmet Efendi tekrar müderrisliğe getirilmiş, öğrenci sayısı da 68'e yükselmiştir¹⁴⁷.

2.3.14. Halit Efendi Medresesi: Medrese Ashab-ı Hayrat tarafından yaptırılmış olup Kayı Karyesi'nde bulunmaktadır. 1899 ve 1901 yılları arasında müderris Halit Efendi'nin görev yaptığı medresede 18 öğrenci öğrenim görmekte iken, 1903 yılında öğrenci sayısı 23'e yükselmiştir¹⁴⁸.

2.3.15. Halil Kamil Paşa Medresesi: Cami-i Kebir Mahallesi'nde Germiyan Medresesi'nin bitişiğinde¹⁴⁹ bulunan medrese Kamil Paşa tarafından inşa edilmiştir. Müderris Rasih Efendi'nin 1899 yılında 25 öğrencisi bulunmaktadır. 1900 ve 1901 yılları arasında müderris Hafız Mehmet Efendi döneminde medreseye devam eden öğrenci sayısı 10'a düşmüştür. 1903 yılında ise medresenin 35 öğrencisi bulunmaktadır. Bu tarihteki müderrisi ise Rasih Efendi'dir¹⁵⁰.

2.3.16. Hamamcı-zâde Medresesi: Bu medrese Tavşanlı Kasabası'nda bulunmakta olup Hamamcı-zâde ailesi tarafından yaptırılmıştır. 1899 yılında medresenin müderrisi Hacı Mehmet Efendi'dir. 1900 yılında müderris değişikliği olmuş ve Cemal Efendi'nin medresede müderrislik yapmıştır. Bu durum 1903 yılına kadar devam etmiş fakat bu tarihte tekrar Hacı Mehmet Efendi müderris olmuştur. Medresenin 1899 yılında 40, 1900 ve 1901 yıllarında 30, 1903 yılında ise 45 öğrencisi bulunmaktadır¹⁵¹.

¹⁴⁶ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁴⁷ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁴⁸ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁴⁹ UZUNÇARŞILI, *Kütahya Şehri...*, s.84.

¹⁵⁰ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁵¹ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

2.3.17. Hüseyin Efendi Medresesi: Hüseyin Efendi'nin inşa ettirdiği medrese, yer itibariyle Tavşanlı Kasabası dâhilinde yer alır. Müderrisi İbrahim Efendi'dir. Öğrenci sayısı yıllara göre değişiklik göstermektedir. 1899 yılında 30 öğrencisi bulunan medresenin, 1900 ve 1901 yıllarında öğrenci sayısı 57'ye yükselmiştir. Müderris İbrahim Efendi'nin 1903 yılında ise 33 öğrencisi medresede öğrenim görmektedir¹⁵².

2.3.18. Hüseyin Efendi Medresesi: Mehmet Efendi'nin banisi olduğu medrese Emet Kasabası'nda bulunmaktadır. Müderrisi Osman Bey'dir. Medresenin 1899 yılında 8 öğrencisi varken, 1900 ve 1901 yılları arasında yalnızca bir öğrenci artarak 9 olmuştur. 1903 yılında ise medresenin 19 öğrencisi vardır¹⁵³.

2.3.19. İbrahim Efendi Medresesi: Bu medrese Kargın Karyesi'nde bulunmaktadır. Hayırsever kişiler tarafından yaptırılmış olan medresenin müderrisi İbrahim Efendi'dir. 1899 yılındaki öğrenci sayısı 9 olarak belirtilmiştir. Daha sonraki yıllarda bu sayı değişmemiş, 1903 yılında 11'e yükselmiştir¹⁵⁴.

2.3.20. İbrahim Hayri Efendi Medresesi: H.1317/M.1899–1900 tarihinde Hayri, diğer tarihli salnamelerde Sabri olarak ifade edilen medrese Eğrigöz Kasabası'nda hayırseverler tarafından kurulmuştur. 1899 yılında müderris Ahmet Efendi'nin 59 öğrencisi bulunurken, 1900 ve 1901 yıllarında 58, 1903 yılında ise 62 öğrencisi olduğu belirtilmektedir¹⁵⁵.

2.3.21. İshak Fakih Medresesi: İsmi kurulduğu yer olan İshak Fakih Mahallesi'nden hem de kurucusundan almaktadır. İshak Fakih Mahallesi'ne adının verenin, Germiyan hükümdarlarından Süleyman Şah ve II. Yakup Bey zamanının nüfuzlu uleması Cemalettin İshak Fakih¹⁵⁶ tarafından yaptırılan çeşme olduğu sanılmaktadır¹⁵⁷. İshak Fakih, tarihi kaynaklara göre 1381 yılında Süleyman Şah'ın kızınının Yıldırım Bayezid'e verilmesi için yapılan diplomatik temasta, Bursa'ya giden

¹⁵² S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁵³ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁵⁴ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁵⁵ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁵⁶ UZUNÇARŞILI, *Kütahya Şehri...*, s.109.

¹⁵⁷ ŞAHİN, *a.g.m.*, s. 304-305.

heyetin başında bulunmaktadır. Vakfiyelerde geçen bilgilere göre İshak Fakih kadı olarak bir icra mevkiinde görevlidir¹⁵⁸.

Salnamelere göre 1899-1903 yılları arasında Hacı Ali Efendi ve Hacı Hafız Efendi'nin müderrislik yaptığı medresede 1901 yılına kadar 20 olan öğrenci sayısı, 1903'te artarak 28 olmuştur¹⁵⁹.

İshak Fakih'in yaptırmış olduğu medrese bugün ortada yoktur. İshak Fakih, aynı mahallede bir medreseyle birlikte bir mescit ve kütüphane yaptırmıştır. Yalnızca mescit günümüze ulaşmıştır. Halen Kütahya'da İshak Fakih Mahallesi'nde İshak Fakih Camii olarak kullanılmaktadır¹⁶⁰.

2.3.22. İsmail Efendi Medresesi: Medrese, Doğanlar Karyesi'nde bulunmaktadır. Müderrisi İsmail Efendi'dir. Bu medresede ismini, müderrisinden almış olmalıdır. Hayırsever kişiler tarafından yaptırılan medresenin 1899'dan 1903 yılına kadar yalnızca 4 öğrencisi vardır. 1903 yılında ise öğrenci sayısı 11'e yükselmiştir¹⁶¹.

2.3.23. Kara Ağa-zâde Medresesi: Medrese, Saman Pazarı Mahallesi'nde bulunmaktadır. Bu medrese hayırsever kimseler tarafından yaptırılmıştır. Medresenin müderrisi Ömer Efendi'dir. H.1317/M.1899-1900 yılına ait maarif salnamesine göre bu yılda medresenin hiç öğrencisi yoktur. 1900 ve 1901 yılları arasında ise 5 öğrenci medreseye devam etmektedir. 1903 yılında öğrenci sayısı ancak 10'a yükselmiştir¹⁶².

2.3.24. Kara Manî (قره مانى) Medresesi: Emet Kasabası'nda bulunan bu medrese de hayırsever kişilerin bağışlarıyla yapılandırılmıştır. 1899 yılında müderrisi Mehmet Ali Efendi olup, bu yılındaki öğrenci sayısı ise 36 olarak belirtilmiştir. 1900-1901 yıllarında ise müderris değişikliği olmamış fakat öğrenci sayısı 35'e düşmüştür. Medresede 1903 yılında görevlendirilen müderris Mehmet Nuri Efendi'nin döneminde ise öğrenci sayısı 41 olarak belirtilmiştir¹⁶³.

2.3.25. Karagöz Paşa Medresesi: Bu medrese Şehre Küstü Mahallesi'nde bulunmaktadır. Medrese, Anadolu Beylerbeyi Karagöz Paşa tarafından yaptırılmıştır.

¹⁵⁸ VARLIK, *Germiyanoğulları Tarihi...*, s.131.

¹⁵⁹ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁶⁰ VARLIK, *Germiyanoğulları Tarihi...*, s.131.

¹⁶¹ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁶² S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁶³ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

Kendisi bir devşirmedir, ismi ise Ahmet'tir. Ocak ağalığı, valilik gibi görevlerde bulunmuştur. Sultan İkinci Beyazıt zamanında vezir olan Karagöz Ahmet Paşa, bu dönemde çıkan Şah Kulu isyanı sırasında, isyancılara esir düşmüş ve idam edilmiştir¹⁶⁴. Türbesi Kütahya Parkı'ndadır. Medresesi günümüzde mevcut değildir. Halen ayakta duran caminin tarihi 1509'dur. Vefatından önce 1509'da vakfını yapmış ve vefatından sonra 1512'de vakfiyesi düzenlenmiştir. Cami üzerindeki kitabeden cami, medrese ve mektebin, Paşa'nın vasiyeti üzerine yaptırıldığı anlaşılmaktadır¹⁶⁵.

Salnamelere göre Karagöz Paşa Medresesi'nin H.1318/M.1900–1901 ve H.1321/M.1903–1904 tarihleri arasında müderrisi Müftü Hacı Halil Efendi'dir. 1900 ve 1901 yıllarında medresenin 50 öğrencisi bulunmaktadır. 1903 yılında ise medresenin öğrenci sayısı 70 öğrenci olarak belirtilmiştir¹⁶⁶.

2.3.26. Kavaklı Mehmet Efendi: Bu medrese Tavşanlı Kasabası'nda inşa edilmiştir. Medresenin banisi Koyunlu-zâde ailesidir. Müderris Hacı Hüseyin Efendi'nin 1899 yılında 55 öğrencisi bulunmaktadır. 1900 ve 1901 yıllarında medresenin müderrisi Hacı Mehmet Efendi olmuş, öğrenci sayısı 20'ye düşmüştür. Hacı Hüseyin Efendi'nin tekrar müderrislik yaptığı 1903 yılında 62 öğrencisi bulunmaktadır¹⁶⁷.

2.3.27. Küçük Osman Efendi Medresesi: Hayırsever kişiler tarafından yaptırılan medrese Pekmez Pazarı Mahallesi'nde bulunmaktadır. 1899 yılında 35 öğrencisi varken, 1900 ve 1901 yılları arasında öğrencisi sayısı 50'ye çıkmıştır. Ancak 1903 yılında bu sayı 31'e kadar düşmüştür. Medresede Osman Efendi ve Hacı Mehmet Efendi müderrislik yapmışlardır¹⁶⁸.

2.3.28. Kürt Ali Paşa Medresesi: Medreseye banisi Kürt Ali Paşa'nın ismi verilmiştir. Kuyumcular Mahallesi'nde bulunan medresenin müderrisi Mehmet Şakir Efendi'dir. Medresenin 1899 yılında 31, 1900-1903 yıllar arasında 40 öğrencisi bulunmaktadır. Medresenin diğer bir ismi Ulu Paşa Medresesi'dir¹⁶⁹.

¹⁶⁴ UZUNÇARŞILI, *Kütahya Şehri...*, s.117-118.

¹⁶⁵ Ahmet GÜL, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim Ve Bunlar Arasında Dâru'l Hadislerin Yeri*, TTK Yay., Ankara, 1997, s.92.

¹⁶⁶ S.N.M.U., H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901, s.582-583; H.1321/M.1903, s.490.

¹⁶⁷ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁶⁸ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁶⁹ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

Medresenin banisi Kürt Ali Paşa, Alo Paşa olarak da tanınmaktadır. Bir dönem Anadolu valiliği yapmıştır. Alo Paşa Kütahya'da medreseyle birlikte camiini yaptırdığı dönemde vezirlik görevinde bulunmaktaydı¹⁷⁰.

2.3.29. Mahkeme Medresesi (Balıklı Mahallesi): Bu medrese, hayırseverler tarafından kurulmuş olup, Balıklı Mahallesi'nde yer almaktadır. Müderrisleri Halit ve Halil Efendi'lerdir. Medresenin 1899 yılında yalnızca 10 öğrencisi bulunmaktadır. 1900 ve 1901 yılları arasında öğrenci sayısında artış meydana gelmiştir. Bu yıllarda medresede 30 öğrenci öğrenim görmektedir. 1903 yılında müderris Halit Efendi'nin 17 öğrencisi vardır¹⁷¹.

2.3.30. Mahkeme Medresesi: Mevlana Halil Efendi tarafından Mahkeme Mahallesi'nde kurulmuştur. 1899 yılında müderris Ali Efendi'nin 30 öğrencisi bulunuyordu. 1900 ve 1901 yıllarında Hafız Mustafa Efendi müderris olarak görevlendirilmiş, medresedeki öğrenci sayısında bir değişiklik olmamıştır. 1903 yılında Ali Efendi tekrar müderrisliğe getirilmiştir¹⁷².

2.3.31. Mehmet Efendi Medresesi: Ashab-ı hayrat tarafından yaptırılan medrese Kargın Karyesi'ndedir. Müderris Mehmet Efendi'nin 1899-1901 yılları arasında 5 öğrencisi varken, 1903 yılında medresedeki öğrenci sayısı iki kat artış göstermiştir. 1903 yılında medreseye devam eden 10 öğrenci bulunmaktadır¹⁷³.

2.3.32. Mehmet Hilmi Efendi Medresesi: Bu medrese de hayırsever kişiler tarafından yaptırılmış olup, Hisarcık Karyesi'nde bulunmaktadır. Müderrisi Mehmet Hilmi Efendi'nin 1899 yılında medresede mevcut 12 öğrencisi varken, 1903 yılında ise bu sayı 13 olarak belirtilmiştir¹⁷⁴.

2.3.33. Meymul Medresesi: Meymul Karyesi'nde bulunan medresenin banisi Kasabalı-zâde ailesidir. Müderris Abdullah Efendi'nin 1899 yılında 56 öğrencisi bulunurken bu sayı 1900 ve 1901 yıllarında 30'a kadar düşmüştür. Ancak sonraki

¹⁷⁰ UZUNÇARŞILI, *Kütahya Şehri...*, s.126.

¹⁷¹ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁷² S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁷³ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁷⁴ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

yıllarda öğrenci sayısı artmıştır. 1903 yılında 61 öğrenci medresede öğrenim görmektedir¹⁷⁵.

2.3.34. Molla Halil Medresesi: Balıklı Mahallesi'nde bulunan medrese Molla Halil Bey tarafından yaptırılmıştır. Medresenin yapılış tarihi 1505'tir. Günümüze ulaşmayan medrese şimdiki Kütahya Müftülüğü'nün olduğu yerde kurulmuştur. Bu medreseyi yaptıran zat Halilî diye meşhurdur. İyi bir tahsil görmüş, bazı medreselerde müderrislikte bulunmuş ve İstanbul'da Sahn-ı Seman medreselerinden birine müderris olmuştur. II. Bayezid Edirne'deki medresesini inşa ettirince müderrisliğine de Molla Halil'i tayin etmiştir. Daha sonra İstanbul kadısı ve Rumeli kazaskeri olan Halil Efendi, Yavuz Selim'in ilk devirlerinde vefat etmiştir¹⁷⁶.

Salnamelerde geçen bilgilere göre 1899 yılında müderris Halil Efendi'nin 30 öğrencisi bulunmaktadır. 1900 ve 1901 yıllarında öğrenci sayısında bir değişiklik olmamıştır. Medresenin 1903 yılındaki öğrenci mevcudu 35'e yükselmiştir¹⁷⁷.

2.3.35. Mustafa Efendi Medresesi (Eğdere): Eğdere Karyesi'nde kurulan medrese hayırsever kimseler tarafından yaptırılmıştır. Müderrisi Mustafa Efendi'nin 1899–1901 yılları arasında 18, 1903 yılında ise 23 öğrencisi bulunmaktadır¹⁷⁸.

2.3.36. Mustafa Efendi Medresesi (Hisarcık): Hisarcık Karyesi'nde bulunan medresenin banisi Ashab-ı Hayrat olarak belirtilmiştir. Müderrisi Mustafa Efendi'dir. Büyük olasılıkla medrese adını müderrisinden almıştır. Medresenin 1899 ve 1901 yıllarında 11, 1903 yılında ise 17 öğrencisi vardır¹⁷⁹.

2.3.37. Mustafa Medresesi: Yusuf Efendi tarafından Emet Kasabası'nda yaptırılan medresenin 1899–1901 yılları arasında müderrisi Ali Efendi'dir. H.1321/M.1903 yılına ait salnamede müderrisin ismi Ali Şevki Efendi olarak belirtilmiştir. Her iki isim de aynı kişiye ait olmalıdır. Medresede 1899 yılında 16

¹⁷⁵ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁷⁶ Mustafa Çetin VARLIK, "XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3'den ayrışım, TTK Basımevi, Ankara, 1988, s.226-227.

¹⁷⁷ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁷⁸ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁷⁹ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

öğrenci bulunmaktadır. 1900–1901 yılları arasında 19 öğrenci medreseye devam ederken, 1903 yılında medresenin 21 öğrencisi vardır¹⁸⁰.

2.3.38. Osman Efendi Medresesi: Ashab-ı Hayrat tarafından yaptırılmış olan bu medrese, Emet Kasabası'nda bulunmaktadır. Müderris Osman Efendi'nin 1899 yılında 11 öğrencisi bulunmaktadır. 1903 yılına kadar öğrenci sayısında bir değişiklik olmamış, 1903'te öğrenci sayısı 14'e yükselmiştir¹⁸¹.

2.3.39. Osman Paşa Medresesi: Medresenin banisi Osman Paşa'dır. Cami-i Kebir Mahallesi'nde yer alan bu medresede 1899 yılında Mehmet Efendi'nin 20 öğrencisi öğrenim görmektedir. 1900 ve 1901 yıllarında ise Hacı Osman Efendi'nin müderrislik yaptığını görmekteyiz. Bu yıllarda medreseye devam eden 40 öğrenci bulunmaktadır. Mehmet Efendi 1903 yılında tekrar müderris olmuş, öğrenci sayısı ise 21'e kadar düşmüştür¹⁸².

2.3.40. Ömer Efendi Medresesi: Medrese Ömer Efendi tarafından yaptırılmış olup Eğrigöz Karyesi'ndedir. Müderris Hasan Efendi'nin 1899–1901 yılları arasında 31 öğrencisi bulunmaktadır. 1903 yılında medreseye devam eden öğrenci sayısı 39 olarak verilmiştir¹⁸³.

2.3.41. Rüstem Paşa Medresesi: Kütahya'nın Karagöz Paşa camii civarında bulunan medrese ismini kurucusu Rüstem Paşa'dan almıştır. Kitabesine göre medrese Kanuni Sultan Süleyman zamanında veziriazam olan Rüstem Paşa tarafından H.957/M.1550 senesinde yaptırılmıştır. Rüstem Paşa devşirme olup aslında Hırvat'tır. Diyarıbekir ve Anadolu valiliği yapmıştır. 1539'da Kanuni'nin kızı Mihrimah Sultan ile evlenmiştir. Rüstem Paşa'nın kaleme aldığı Osmanlı Tarihi, 1923'te Almanya'da Türkçe Bibliografyaları arasında bulunmaktadır¹⁸⁴.

Ara Altun, 1982 tarihinde Rüstem Paşa Medresesi'yle ilgili yapmış olduğu çalışmada o günlerde yalnızca medresenin portalinin ayakta durduğunu belirtmiştir. Günümüze ulaşmayan medrese Karagöz Camiinin önünden Cumhuriyet Caddesi'ne giden yolun sol tarafında bulunmaktaydı. Altun, tamamen kesme taştan kare planlı bu

¹⁸⁰ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁸¹ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁸² S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁸³ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁸⁴ UZUNÇARŞILI, *Kütahya Şehri..*, s.120-121.

yapının 16. yüzyıl Mimar Sinan devri mimarisinin genel özelliklerini yansıttığını belirtmektedir¹⁸⁵.

Salnamelere göre Servi Mahallesi'nde bulunan medresede 1900 ve 1901 yıllarında 40 öğrenci öğrenim görmektedir. 1903 yılında medresenin öğrenci sayısı 57'ye çıkmıştır. Medresenin müderrisi ise Mehmet Efendi'dir¹⁸⁶.

2.3.42. Semerci-zâde Medresesi: Tavşanlı Kasabası'nda yaptırılan medreselerden biridir. Kurucusu Semerci-zâde ailesidir. Müderrisi ise Mehmet Efendi'dir. Medresenin 1899 yılında 38, 1900 ve 1901 yıllarında 20, 1903 yılında ise 37 öğrencisi bulunmaktadır¹⁸⁷.

2.3.43. Sokur Medresesi: Sofu Hoca Mustafa Efendi tarafından Kazancılar Mahallesi'nde inşa edilen medresenin müderrisi Hacı Hafız Mehmet Efendi'dir. 1899 yılında 30 öğrenci bulunan medresenin, 1900–1901 yılları arasında öğrenci sayısı 20'ye düşmüştür. 1903 yılında ise 32 öğrencisi bulunmaktadır¹⁸⁸.

2.3.44. Sule-i Bâlâ (سولة بالآ) Medresesi: Emet Kasabası'nda bulunan bu medrese hayırsever kişiler yaptırılmıştır. 1899–1901 yılları arasında medresede 23 öğrenci bulunmaktadır. 1903 yılında ise medresedeki öğrenci sayısı 25'tir. Medresenin müderrisi Hacı İbrahim Efendi'dir¹⁸⁹.

2.3.45. Takvacılar Medresesi: Salnamelere göre Arasta (اراسته) Mahallesi'nde hayırsever kimseler tarafından kurulan bir medresedir. 1899 yılında 30, 1900–1901 yılları arasında 20, 1903 yılında ise 32 öğrenci medresede öğrenim görmektedir. Müderrislik görevinde ise Hüseyin Efendi bulunmaktadır¹⁹⁰.

Salnamelerde Takvacılar Medresesi olarak adı geçen bu medrese çeşitli kaynaklarda Takkeçiler Medresesi ve Timurtaş Medresesi olarak da geçmektedir. Ahmet Gül'ün çalışmasında Timurtaş Medresesi olarak adı geçen medresenin, Yıldırım Bayezid döneminde Kara Timurtaş Paşa tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir.

¹⁸⁵ Ara ALTUN, "Kütahya'da Rüstem Paşa Medresesi Hakkında Kısa Notlar", *İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Yıllığı XI*, ayrı baskı, İstanbul, 1982, s.5-7.

¹⁸⁶ *S.N.M.U.*, H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁸⁷ *S.N.M.U.*, H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁸⁸ *S.N.M.U.*, H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁸⁹ *S.N.M.U.*, H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁹⁰ *S.N.M.U.*, H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

Medrese çarşının tam merkezinde, Bedesten'in yakınındaki Timurtaş Paşa Camii'nin batısında bulunmaktaydı. Medrese 1913 yılına kadar açık kalmıştır. Bugün mevcut değildir¹⁹¹. Timurtaş Paşa, Kosova Savaşı sırasında I. Murat tarafından Kütahya ve civarına muhafız olarak tayin edilmiştir¹⁹².

2.3.46. Ulu Paşa Medresesi: Şehre Küstü Mahallesi'nde bulunan medresenin banisi Kürt Ali Paşa'dır. Uzunçarşılı'nın¹⁹³ verdiği bilgilerde de ismi Alo Paşa olarak geçmektedir. Vezirlik yapmış ve Anadolu valiliğinde bulunmuş bir kişidir. H.1321/M.1903-1904 yılına ait maarif salnamesinde medresenin banisi Ulu Paşa olarak belirtilmiştir. Her ikisi de muhtemelen aynı kişidir. Müderris Derviş Efendi'nin 1900 ve 1901 yıllarında 40 öğrencisi medresede öğrenim görmektedir. 1903 yılında ise medresenin öğrenci sayısı 63'e kadar yükselmiştir¹⁹⁴.

2.3.47. Vacidiye Medresesi: Kütahya'da bugün müze olarak kullanılan medrese Demirkapı veya Molla Abdülvacid Medresesi olarak da bilinmektedir. Cami-i Kebir Mahallesi'nde bulunmaktadır. Medresenin dört satırlık kitabesinden Germiyan Beyi, II.Yakub Bey'in büyükbabası Germiyan emirlerinden Mübarazeddin Umur bin Savcı tarafından 1314-1315 yılında yaptırılmış olduğu anlaşılmaktadır. Molla Abdülvacid'in bu medresede uzun süre ders vermesi ve ölümünden sonra da buraya gömülmesinden ötürü yapı Vacidiye Medresesi olarak tanınmıştır¹⁹⁵.

Salnamelerde ise bu medreseye ait ilk bilgi H.1318/M.1900 yılına ait salnamede bulunmaktadır. Kaynaklarda belirtilenden farklı olarak salnamelerde medresenin Sultan Yıldırım Beyazıt tarafından yaptırılmıştır olduğu belirtilmektedir. 1900 ve 1901 yıllarında müderris Kamil Efendi'nin 40 öğrencisi bulunmaktadır. 1903 yılında ise müderrisi Hacı Osman Efendi olmuştur. Bu tarihte öğrenci sayısı 16'ya düşmüştür¹⁹⁶.

Vacidiye Medresesi'nde naklî bilimlerin yanında hey'et ve astronomi gibi bilimler de okutulmuştur. Abdülvacid'in astronomiye ait olan şerhi bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Vacidiye Medresesi'nin rasathane olarak kullanılmış olabileceği

¹⁹¹ GÜL, *a.g.e.*, s.44.

¹⁹² VARLIK, "Kütahya Şehri ve Eserleri...", s.216.

¹⁹³ UZUNÇARŞILI, *Kütahya Şehri...*, s.126-127.

¹⁹⁴ S.N.M.U., H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

¹⁹⁵ VARLIK, "Kütahya Şehri ve Eserleri...",s.218.

¹⁹⁶ S.N.M.U., H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

üzerinde de durulmuştur¹⁹⁷. Bu konuyla ilgili 1948 yılında araştırmalarda bulunan Aydın Sayılı, Vacidiye Medresesi'nin rasathane olduğuna dair çeşitli söylemlerin olmasına karşın bu durumu kesin olarak kanıtlayacak bir kaynağa rastlanmadığını ifade etmektedir. Sayılı'ya göre medresenin müderrisi olan Abdülvacid Efendi'nin astronomiyle yakından ilgili olması bu söylemleri desteklemiştir¹⁹⁸. Abdülvacid vefatına kadar medresede müderrislik yapmıştır. Abdülvacid'in mezarı medresenin içinde bulunmaktadır. Ancak kitabesi yoktur. Müderrisliği sırasında çeşitli eserle meydana getirmiştir. Fıkıhtan Şerhü'n-nikaye adlı eserini 1403 yılında yazmıştır. Astronomiye ait Çağminî'nin Mülahas adlı kitabına şerh yazmıştır. Bu kitabını Germiyan ilinin Osmanlılara geçmesinde sonra II. Murad'a takdim etmiştir¹⁹⁹.

2.3.48. Veli Efendi Medresesi: Bu medrese Eğrigöz Kasabası'nda bulunmaktadır. Medresenin banisi Veli Efendi, müderrisi ise Sadık Efendi'dir. Medrese ismini kurucusundan almıştır. 1899'dan 1901 yılına dek medresede 15 öğrenci öğrenim görmekte iken 1903 yılında bu sayının 18'e ulaştığını görmekteyiz²⁰⁰.

2.3.49. Zekeriya-zâde Medresesi: Zekeriya Efendi tarafından yaptırılmıştır. Tavşanlı Kasabası'nda inşa edilen medresenin müderrisi Mehmet Emin Efendi'dir. 1899 yılında medresede öğrenim gören 53 öğrenci bulunmaktadır. 1900 ve 1901 yıllarında öğrenci sayısı azalmış, 40'a düşmüştür. 1903 yılında ise artarak 57'ye yükselmiştir²⁰¹.

2.3.50. Zeytun-zâde Medresesi: Medrese Zeytun-zâde ailesi tarafından yaptırılmış olup Tavşanlı Kasabası'ndadır. Müderris Hacı Mehmet Efendi'nin 1899'da 37 öğrencisi varken, 1900 ve 1901 yıllarında medresenin müderrisliğini Halil Efendi yapmıştır. Kendisinin bu yıllarda 30 öğrencisi medreseye devam etmektedir. 1903 yılında Hacı Mehmet Efendi tekrar görev almıştır. Bu tarihteki öğrenci sayısı ise 32 olarak belirtilmiştir²⁰².

¹⁹⁷ VARLIK, *Germiyanoğulları Tarihi...*, s.133.

¹⁹⁸ Aydın SAYILI, "Vacidiye Medresesi-Kütahya'da Bir Ortaçağ Türk Rasathanesi", *Belleten*, C.XII, S.47, TTK Basımevi, Ankara, 1948, s.656-657.

¹⁹⁹ VARLIK, *Germiyanoğulları Tarihi...*, s.133.

²⁰⁰ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

²⁰¹ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

²⁰² S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

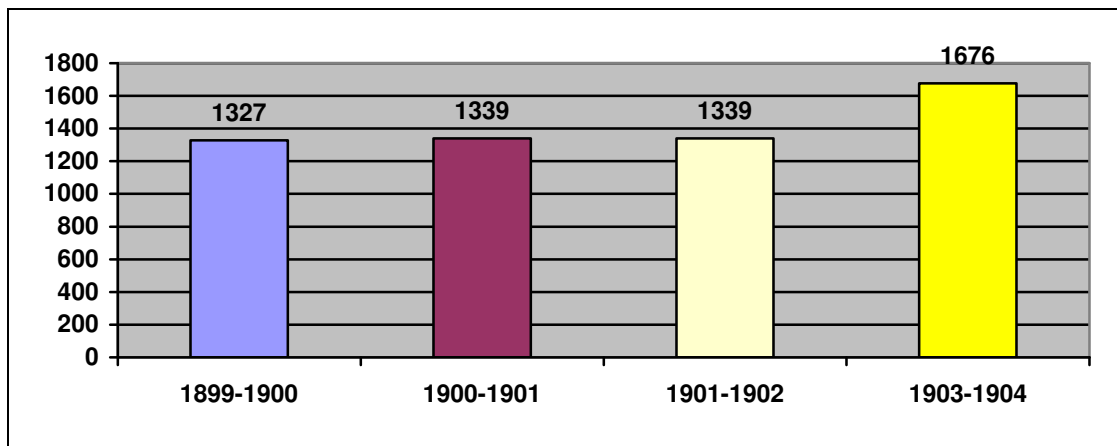
Kütahya merkez kazasında 1899–1904 yılları arasında toplam 50 medresenin bulunduğunu görmekteyiz. Bu medreselerin yıllara göre merkez ve kasabalardaki dağılımı aşağıdaki tabloda belirtilmiştir²⁰³.

Tablo 6. H. 1317–1321/M.1899-1904 Yılları Arası Kütahya ve Kasabalarındaki Medrese Sayıları

Yer	Medrese Sayısı			
	H.1317/ M.1899-1900	H.1318/ M.1900-1901	H.1319 /M.1901-1902	H.1321/ M.1903-1904
Merkez	19	23	23	23
Emet	9	9	9	8
Eğrigöz	8	8	8	8
Tavşanlı	10	10	10	10
Toplam	46	50	50	49

Tabloyu incelediğimizde merkeze kazaya nazaran kasabalarda da medrese sayısının azımsanmayacak sayıda olduğu karşımıza çıkmaktadır. Bu durum Kütahya merkezinde olduğu kadar kasabalarında da medrese eğitime önem verildiğini ortaya koymaktadır.

Medreselerin öğrenci sayıları da yıllara göre farklılık göstermektedir. Kütahya'daki medreselerdeki öğrenci sayılarının yıllara göre dağılımı ise şöyledir:

Grafik 1. Kütahya Merkez Kazasındaki Medrese Öğrencisi Sayıları (1899-1904)

²⁰³ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.489-490.

Kütahya merkez kazasında 1899'da 1.327; 1900 ve 1901 yıllarında 1.339 ve 1903 yılında ise toplam 1.676 medrese öğrencisi bulunmaktadır. Bu verilere göre medreselerde bulunan toplam öğrenci sayısı en fazla olduğu dönem 1903–1904 yılları arasındadır.

2.4. SİMAV KAZASI'NDA BULUNAN MEDRESELER

Simav Kazası, Kütahya Sancağı'na bağlı beş kazadan birisidir. Simav'ın Türk hakimiyetine geçişi Germiyanoğlu Mehmet Bey (1340–1361) zamanında gerçekleşmiştir. 1318 tarihinde Germiyanoğlu Süleyman Şah'ın kızını Yıldırım Bayezid'e gelin gitmesi sırasında çeyiz olarak verilen yerler arasında Simav'da vardır. 1429'da II. Yakup'un vasiyeti üzerine Simav'da bütün Germiyan memleketleriyle birlikte kesin olarak Osmanlı Devleti'ne katılmıştır. 1851'den önce kaza merkezi olmuştur²⁰⁴. Salnamelere göre Simav'da H.1317–1321/M.1898–1904 yılları arasında toplam 16 medrese bulunmaktadır.

2.4.1. Cami-î Kebir Medresesi: Bu medrese Cami Mahallesi'nde, Süleyman Çavuş isimli bir kişi tarafından kurulmuştur. 1899 yılında müderrisi Müftü Hacı Arif Efendi'nin medreseye devam eden 85 öğrencisi vardır. 1900 ve 1901 yılında öğrenci sayısı 80'e düşmüştür. Arif Efendi'nin 1903 yılında ise 83 öğrencisi bulunmaktadır²⁰⁵.

2.4.2. Çanak Medresesi: Medrese Çanak Karyesi'nde Emin Efendi tarafından kurulmuştur. Müderrisliğini de Emin Efendi'nin yaptığı medresenin 1899 yılındaki öğrenci sayısı 40'tır. 1900 ve 1901 yıllarında öğrenci sayısı 35'e düşmüştür. Medresede 1903 yılında ise 45 öğrenci öğrenim görmektedir²⁰⁶.

2.4.3. Çevgiller Medresesi: Salih Efendi tarafından yaptırılmış olan medrese Çevgiller Karyesi'nde bulunmaktadır. Müderrisliğini de Salih Efendi'nin yaptığı medresede 1899 yılında 36 öğrenci öğrenim görmektedir. Salnamelerde 1900 ve 1901 yıllarında öğrenci sayısının 28'e düştüğü, 1903 yılında medresenin 41 öğrencisi olduğu belirtilmektedir²⁰⁷.

²⁰⁴ Recep ALBAYRAK, *Osmanlı Döneminde Simav*, Ankara, 1997, s.125-126.

²⁰⁵ *S.N.M.U.*, H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.491.

²⁰⁶ *S.N.M.U.*, H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.492.

²⁰⁷ *S.N.M.U.*, H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.492.

2.4.4. Halifeler Medresesi: İsmi kurulmuş olduğu Halifeler Karyesi'nde alan medresenin banisi Hacı Ali Efendi'dir. 1899'da müderris İdris Efendi'nin 38 öğrencisi bulunmaktadır. 1900 ve 1901 yıllarını kapsayan dönemde medresede öğrenim gören öğrenci sayısı 30'a düşmüştür. 1903 yılında ise medresenin öğrenci sayısı 1899'daki gibi 38 olarak belirtilmiştir²⁰⁸.

2.4.5. Harmancık Medresesi: Ahmet Efendi tarafından Harmancık Mahallesi'nde inşa ettirilen medresenin müderrisi Emin Efendi'dir. Medresenin 1899 yılında 158 öğrencisi bulunmaktadır. 1900-1901 yıllarında bu sayı 160'a çıkmıştır. 1903'te ise medresedeki öğrenci sayısı 159 olarak belirtilmiştir²⁰⁹.

2.4.6. Karamancılı Medresesi: Hisar Mahallesi'ndeki medrese Mehmet Efendi tarafından yaptırılmıştır. 1899-1901 yılları arasında medresenin müderrisi Mehmet Efendi, 1903 yılında da Mehmet Şükrü Efendi'dir. Bu isimlerin aynı kişiye ait olma olasılığı yüksektir. Medresenin 1899 yılında 45 öğrencisi bulunmaktadır. Bu sayı 1900 ve 1901 yıllarında 50'ye yükselirken, 1903'te medresenin öğrenci sayısı tekrar 45 olmuştur²¹⁰.

2.4.7. Kargılı Medresesi: Kargılı Karyesi'nde yer alan medresenin banisi Hacı Ali Efendi'dir. Müderris Süleyman Efendi'nin 1899 yılında 46 öğrencisi medresede öğrenim görmektedir. Salnamelerde 1900-1901 yıllarında öğrenci sayısı 40, 1903 yılında ise 43 olarak belirtilmiştir²¹¹.

2.4.8. Kaya Medresesi: Kaya Karyesi'nde kurulmuş olan medresenin banisi Ahmet Çavuş'tur. Medresede 1899 yılında müderris Osman Efendi'nin 48 öğrencisi bulunmaktadır. 1900 ve 1901 yıllarını kapsayan dönemde öğrenci sayısı 55'e yükselmiştir. 1903 yılında medresenin öğrenci sayısı 55'ten 53'e düşmüştür²¹².

2.4.9. Kelem Yenice Medresesi: Kelem Yenice Karyesi'nin medresesi olan bu medresenin banisi ve müderrisi Salih Efendi'dir. 1899 yılında medresede 33 öğrenci bulunmaktadır. 1900 ve 1901 yıllarında ise öğrenci sayısının 30'a düştüğünü

²⁰⁸ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.492.

²⁰⁹ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.492.

²¹⁰ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.492.

²¹¹ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.492.

²¹² S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.492.

görmekteyiz. 1903'te medresenin öğrenci sayısında artış meydana gelmiştir. Bu tarihte 47 öğrenci medresede öğrenim görmektedir²¹³.

2.4.10. Kestel Medresesi: Abdullah Efendi'nin banisi ve müderrisi olduğu bu medrese Kestel Karyesi'nde bulunmaktadır. Medresenin 1899 yılında 55 öğrencisi varken, 1900 ve 1901 yıllarında bu sayı 45'e düşmüştür. 1903 yılında ise medresenin öğrenci sayısı artarak 58 olmuştur²¹⁴.

2.4.11. Kınık Medresesi: Salih Efendi tarafından yaptırılmış olup Kınık Karyesi'nde bulunan bir medresedir. Salih Efendi'nin aynı zamanda müderrisliğini de yaptığı medresenin 1899'den 1901 yılına kadar 25 öğrencisi bulunmaktadır. 1903 yılında ise medreseni öğrenci sayısı 27'ye yükselmiştir²¹⁵.

2.4.12. Musalla Medresesi: Çarşı Mahallesi'ndeki medresenin banisi Ahmet Efendi'dir. 1899 yılında müderris İsmail Efendi'nin 75 öğrencisi bulunmaktadır. 1900–1901 yıllarında medresenin öğrenci sayısı 80'e yükselmiştir. 1903 yılında ise müderris İsmail Hakkı Efendi'nin yine 75 öğrencisi medresede öğrenim görmektedir²¹⁶.

2.4.13. Nallar Medresesi: Nallar Karyesi'nde bulunan medrese Hacı Hüseyin Efendi tarafından yaptırılmıştır. Müderrisliğini Hacı Ahmet Efendi'nin yaptığı medrese, Simav Kazası'nın en çok öğrencisi olan medresesidir. 1899 yılında 310, 1900 ve 1901 yıllarında 300, 1903 yılında ise 317 öğrencisi bulunmaktadır²¹⁷.

2.4.14. Timurcu Medresesi: Timurcu Karyesi'nde bulunan bu medrese Mehmet Efendi tarafından inşa ettirilmiştir. Müderrisliğini de Mehmet Efendi'nin yaptığı medresede 1899 yılında 37 öğrenci bulunmaktadır. Bu sayı 1900 ve 1901 yıllarında 25 öğrenciye düşmüştür. 1903 yılında medresedeki öğrenci sayısında artış meydana gelmiştir. Bu tarihteki öğrenci sayısı 43 olarak belirtilmiştir²¹⁸.

2.4.15. Tûli (تولى) Medresesi: Harmancık Mahallesi'nde bulunan medrese Ahmet Efendi tarafından yaptırılmıştır. Ahmet Efendi'nin aynı zamanda müderrisliğini

²¹³ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.492.

²¹⁴ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.492.

²¹⁵ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.492.

²¹⁶ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.492.

²¹⁷ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.492.

²¹⁸ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.492.

de yaptığı medresenin 1899 yılında 72 öğrencisi vardır. 1900 ve 1901 yıllarında öğrenci sayısı 70'e düşmüş ancak 1903 yılında 83'e kadar yükselmiştir²¹⁹.

2.4.16. Yeni Mahalle Medresesi: İsmi kurulduğu Yeni Mahalle'den alan medresenin banisi ve aynı zamanda müderrisi de Mustafa Efendi'dir. Medresenin 1899 yılında 47, 1900 ve 1901 yıllarında 50, 1903 yılında ise 49 öğrencisi bulunmaktadır.²²⁰

Simav Kazası'nda medreselerde öğrenim gören toplam öğrenci sayısının yıllara göre dağılımı aşağıdaki tabloda belirtilmiştir²²¹.

Tablo 7. Simav Kazası'ndaki Medreselerin Yıllara Göre Öğrenci Sayılarının Dağılımı

Medreseler	H.1317/ M.1899-1900	H.1318/ M.1900-1901	H.1319 /M.1901-1902	H.1321/ M.1903-1904
Cami-î Kebir	85	80	80	83
Çanak	40	35	35	45
Çevgiller	36	28	28	41
Halifeler	38	30	30	38
Harmancık	158	160	160	159
Karamancılı	45	50	50	45
Kargılı	46	40	40	43
Kaya	48	55	55	53
Kelem Yenice	33	30	30	47
Kestel	55	45	45	58
Kınk	25	25	25	27
Musalla	75	80	80	75
Nallar	310	300	300	317
Timurcu	37	25	25	43
Tûlî	72	70	70	83
Yeni Mahalle	47	50	50	49
Toplam	1.150	1.103	1.103	1.206

²¹⁹ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.492.

²²⁰ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.492.

²²¹ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1174-1175; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.492.

Tabloyu incelediğimizde öğrenci sayısının en fazla olduğu dönem olarak H.1321/M.1903-1904 yılı olduğunu görmekteyiz. Medrese öğrencisi sayısının en az olduğu dönem ise 1900 ve 1902 yılları arasındır. Dikkate değer diğer bir nokta ise Nallar Medresesi'nin diğer medreselerle karşılaştırıldığında en fazla öğrenci mevcuduna sahip olmasıdır. Genel olarak Simav Kazası'ndaki medreselerin öğrenci mevcutlarının kalabalık olduğunu söylemek mümkündür. Bunun sebebi olarak burada yaşayan halkın medrese eğitimine önem vermiş olduğu söylenebilir.

2.5. UŞAK KAZASI'NDA BULUNAN MEDRESELER

Kütahya Sancağı'nın beş kazasından biri de Uşak'tır. Uşak'ın kesin olarak Türk hakimiyetine geçişi Anadolu Selçukluları zamanında 1233 tarihinde gerçekleşmiştir. Daha sonra Germiyanogulları bağlı şehirler arasına girmiştir. Uşak 1390 yılında da Osmanlı hâkimiyeti altına alınmıştır. Ancak Ankara Savaşı'ndan sonra beyliklerin tekrar kurulmasıyla tekrar Germiyan Beyliği sınırlarına dahil olmuş, 1429'da II. Yakup'un vasiyeti üzerine tüm Germiyan ili gibi Uşak da Osmanlı Devleti'ne katılmıştır²²². 1841'de Kütahya Sancağı'na bağlı bir kaza haline getirilmiştir.

Uşak Kazası'nda eğitimle alakalı yapılmış çalışmalar bulunmaktadır. Erdoğan Solak'ın “XX. Yüzyılda Uşak” adlı çalışmasında²²³ Osmanlı döneminde Uşak'taki eğitim müesseselerine ayrıntılı olarak değinilmiştir. M. Murat Öntuğ'un “Osmanlı Dönemi Uşak Medreseleri” adlı çalışmasında Uşak'taki en eski medreseye 16. yüzyılda rastlandığını belirtmiştir²²⁴. Öntuğ, “ Hurufat Defterlerine Göre Uşak'taki Eğitim Müesseseleri” adlı çalışmasında da 1702-1824 yılları arasında Uşak kaza merkezinde 7 ve köylerinde 5 olmak üzere 12 medresenin bulunduğunu tespit etmiştir²²⁵. Salnamelere göre H.1317-1321/M.1899-1904 yılları arasında Uşak Kazası'nda toplam 40 medrese bulunmaktadır. Bu medreselerin 22'si merkezde, 18'i ise Göbek Kasabası'na bağlı köylerde bulunmaktadır. Salnamelerde adı geçen medreseler alfabetik olarak sıralanarak, banileri, müderrisleri, öğrenci sayıları ile ilgili bilgiler aşağıda belirtilmiştir.

²²² Erdoğan SOLAK, *XX. Yüzyılda Uşak*, Uşak Valiliği Yayınları, Uşak, 2002. s.5-6.

²²³ SOLAK, *a.g.e.*, s.138-166.

²²⁴ M. Murat ÖNTUĞ, “Osmanlı Dönemi Uşak Medreseleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.133, İstanbul, 2001, s.53-68.

²²⁵ M. Murat ÖNTUĞ, “Hurufat Defterlerine Göre Uşak'taki Eğitim Müesseseleri (1702-1824)”, *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, S.3, Sonbahar 1999, s.151-157.

2.5.1. Abidin Efendi Medresesi: Musa Efendi tarafından yaptırılan medrese Sabah Mahallesi'nde bulunmaktadır. Medresenin 1899 yılında müderrisi Abidin Efendi'dir ve toplam 10 öğrencisi vardır. 1900 ve 1901 yılları arasında, müderris Tahir Efendi döneminde medresenin öğrenci sayısı 58'e yükselmiştir. 1903 yılında müderris Abidin Efendi'nin 17 öğrencisi bulunmaktadır²²⁶.

2.5.2. Akarcalı-zâde Medresesi: Günümüzde Ünalın Mahallesi'de şimdiki İmam Hatip Lisesi'nin sol tarafına düşen yerde kurulmuştur. Medresenin müderrisi ve banisi Akarcalızâde Mehmet Efendi'dir. Akarcalı Medresesi medreseler kapatıldıktan sonra bizzat müderrisi tarafından yıkılmıştır²²⁷.

Salnamelere göre Hacı Hasan Mahallesi'nde bulunan medreselerden biridir. Medresede 1899 yılında 15, 1900-1901 yıllarında 6, 1903 yılında ise yine 15 öğrencisi bulunmaktadır²²⁸.

2.5.3. Ali Efendi Medresesi: Bu medrese, Karaağaç Mahallesi'nde bulunmaktadır. Ali Efendi tarafından yaptırılan medresenin 1899 yılında müderrisi de kendisidir ve bu tarihte 15 öğrencisi vardır. 1900 ve 1901 yıllarında müderrislik yapan Mehmet Efendi'nin 11 öğrencisi bulunmaktadır. 1903 yılında Ali Efendi tekrar müderris olduğu gibi öğrenci sayısı da 15'e yükselmiştir²²⁹.

2.5.4. Ayıntabi Medresesi: Salnamelere göre Sabah Mahallesi'nde bulunan medrese Necati isimli bir kişi tarafından yaptırılmıştır. 1899 yılında müderris Hacı Rasih Efendi'nin 150 öğrencisi bulunmaktadır. 1900 ve 1901 yıllarında medresenin öğrenci sayısı 105'e düşmüştür. 1903 yılında ise öğrenci sayısı 157 olarak belirtilmiştir²³⁰.

Erdoğan Solak'ın yapmış olduğu çalışmaya göre Ayıntabi Medresesi bugün Anadolu Lisesi olan binanın önünde tek katlı, 30 odalı olarak yaptırılmıştır. Medresenin ilk müderrisi Rasih Efendi'nin babası Hacı Ahmet Efendi'dir. Günümüzde, bu yapıdan hiçbir eser kalmamıştır. Yalnızca medrese içinde bulunan çeşme, Cumhuriyet

²²⁶ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1308-1309; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

²²⁷ SOLAK, a.g.e.,s.151.

²²⁸ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1308-1309; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.491.

²²⁹ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1308-1309; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.491.

²³⁰ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

döneminden sonra medresenin yıkılmasıyla Orhan Dengiz Anadolu Lisesi bahçesine aktarılmıştır²³¹.

2.5.5. Bodur-zâde Medresesi: Bodur-zâde Medresesi, Hacı Hasan Mahallesi'nde Boduroğlu Camii'nin avlusunda Boduroğlu Hacı Halil Efendi tarafından yaptırılmıştır. Medresenin yeri salnamelerde Hacı Hasan Mahallesi olarak geçmesine rağmen vakfiyesinde²³² Hacı Sıddık Mahallesi'nde olduğu belirtilmektedir. 1767-1768 yılları arasında inşa edilmiştir. Cumhuriyet döneminde de yatılı pansiyon olan medrese, 1954'ten önce yıkılmıştır²³³.

Salnamelere göre 1899 yılında müderris Ali Efendi'nin 10 öğrencisi varken 1900 ve 1901 yıllarında Memiş Efendi'nin müderrisliği zamanında bu sayı 37'ye çıkmıştır. Ali Efendi 1903 yılında tekrar medresede görevlendirilmiş olup bu tarihte öğrenci sayısının 21'e düştüğü görülmektedir²³⁴.

2.5.6. Cafer Efendi Medresesi: Burhan Fakih Mahallesi'ndeki medrese Cafer Efendi tarafından yaptırılmıştır. Medresenin 1899 yılında müderrisi Mehmet Efendi'dir fakat öğrencisi bulunmamaktadır. 1900-1901 yıllarında ise müderris Veli Efendi'nin 7 öğrencisi vardır. 1903 yılında müderris Mehmet Efendi döneminde medresenin öğrenci sayısı değişmemiştir²³⁵.

2.5.7. Çanaklı Medresesi: Hacı Hüseyin Efendi tarafından yaptırılan bu medrese Hacı Hasan Mahallesi'ndedir. 1899 yılında müderris Muhsin Efendi'nin 15 öğrencisi bulunmaktadır. 1900-1901 yıllarında Ali Efendi müderrisliğe getirilmiştir ve öğrenci sayısı 25'e yükselmiştir. 1903 yılında öğrenci sayısı tekrar düşmüştür. Müderris Memiş Efendi'nin medresede öğrenim gören 15 öğrencisi bulunmaktadır²³⁶.

2.5.8. Debbaghâne Efendi Medresesi: Hacı Mehmet Ağa tarafından yaptırılan medrese İpek Mahallesi'nde bulunmaktadır. Müderris Mustafa Efendi'nin 1899 yılında 40, 1900 ve 1901 yıllarında ise 16 öğrencisi medresede öğrenim görmektedir. 1903

²³¹ SOLAK, a.g.e., s.146-147.

²³² Boduroğlu Vakfiyesi hakkında geniş bilgi için bkz. M. Murat ÖNTUĞ, "Uşak'ta Boduroğlu Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi*, S.28, Ankara, 2004, s.79-95.

²³³ ÖNTUĞ, "Boduroğlu Vakıfları...", s.85.

²³⁴ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1308-1309; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.491.

²³⁵ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1308-1309; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.491.

²³⁶ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1308-1309; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.491.

yılında medresenin müderrisi Müftü Efendi'dir. Müftü Efendi zamanında öğrenci sayısı 52'ye yükselmiştir²³⁷.

2.5.9. Gülşen Efendi Medresesi: Medresenin ismi H.1317/M.1899-1900 tarihli maarif salnamesinde Gülşen Efendi, daha sonraki yıllara ait salnamelerde ise Gülşen-zâde olarak geçmektedir. Göbek Nahiyesi'ndeki medrese Halil Efendi tarafından yaptırılmıştır. 1899 yılında müderrisi Hacı Hafız Efendi'nin 15 öğrencisi bulunmaktadır. 1900-1901 yıllarında Hacı Gülşen Efendi'nin müderrisliğinde medresenin öğrenci sayısı 26'ya yükselmiştir. 1903 yılında Hacı Hafız Efendi yine müderris olarak görevlendirilmiştir ve 17 öğrencisi medresede öğrenim görmektedir²³⁸.

2.5.10. Hacı Ahmet Ağa Medresesi: Hacı Ahmet Efendi tarafından yaptırılan medrese Melaşlar (ملاش) Karyesi'nde bulunmaktadır. 1899 yılında müderris Hüseyin Efendi'nin medresede öğrenim gören 10 öğrencisi vardır. 1900 ve 1901 yıllarında da öğrenci sayısı değişmemiştir. 1903 yılında ise medresede 11 öğrenci bulunmaktadır²³⁹.

2.5.11. Hacı Ahmet Efendi Medresesi: Hacı Hakkı Mahallesi'nde bulunan iki medreseden birisidir. Kurucusu da Hacı Ahmet Efendir. 1899 yılında müderrisi Veli Efendi'nin yalnızca 2 öğrencisi bulunmaktadır. 1900 yılında ise Mehmet Ali Efendi müderris olmuştur. Bu tarihte öğrenci sayısı 16'dır. 1901 yılında öğrenci sayısı 116'ya kadar artmışsa da 1903'te müderris Veli Efendi'nin 10 öğrencisi bulunmaktadır²⁴⁰.

2.5.12. Hacı Ahmet Medresesi: İpek Mahallesi'ndeki iki medreseden birisidir ve Okka-zâdeler tarafından yaptırılmıştır. 1899 yılında Hacı Mehmet Efendi'nin 10 öğrencisi bulunmaktadır. 1900 ve 1901 yıllarında müderris Hacı Mustafa Efendi zamanında medresedeki öğrenci sayısı 122'ye yükselmiştir. Hacı Mehmet Efendi 1903'te tekrar müderris olduğunda medrese de yalnızca 10 öğrenci bulunmaktadır²⁴¹.

2.5.13. Hacı Ali Efendi Medresesi: Karbasan Karyesi'nde bulunan medrese Mehmet Bey tarafından inşa ettirilmiştir. 1899 yılında müderrisi Hacı Ahmet Efendi'dir ve bu tarihte medresede 15 öğrenci öğrenim görmektedir. 1900 yılında ise müderris Veli

²³⁷ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1308-1309; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.491.

²³⁸ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1308-1309; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.491.

²³⁹ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.491.

²⁴⁰ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1308-1309; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.491.

²⁴¹ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1308-1309; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.491.

Efendi'nin 5 öğrencisi bulunmaktadır. 1901 yılında öğrenci sayısında ve medresenin müderrisinde değişik olmamıştır. 1903 yılında medresenin müderrisi Hacı Ahmet Efendi'dir. Medresedeki öğrenci sayısı 17'ye yükselmiştir²⁴².

2.5.14. Hacı Hafız Efendi Medresesi: Hacı Hafız Efendi'nin yaptırmış olduğu medrese Avgan Karyesi'nde bulunmaktadır. 1899 yılında Hacı Hafız Efendi'nin müderrisliğinde medresede 15 öğrenci öğrenim görmektedir. 1900 ve 1901 yıllarında müderris Mehmet Efendi'nin 27 öğrencisi vardır. 1903 yılında Hacı Hafız Efendi tekrar müderris olmuştur. Bu tarihte öğrenci sayısı 15'e düşmüştür²⁴³.

2.5.15. Hacı Halil Efendi Medresesi: Kurucusu Hacı Halil Efendi'nin ismini taşıyan medrese Göbek Nahiyesi'nde bulunmaktadır. 1899 yılında müderris Hacı Mehmet Efendi'nin toplam 15 öğrencisi bulunmaktadır. 1900 ve 1901 yıllarında medresede müderrislik yapan Hacı Halit Efendi'nin ise bu dönemde 40 öğrencisi vardır. 1903 yılında Hacı Mehmet Efendi tekrar müderris olduğunda medresedeki öğrenci sayısının 25 olduğu belirtilmektedir²⁴⁴.

2.5.16. Hacı Hasan Efendi Medresesi: Karaağaç Mahallesi'nde bulunan medrese Hacı Hasan Efendi tarafından yaptırılmıştır. Müderris Mustafa Efendi'nin 1899 yılında 15 öğrencisi bulunmaktadır. 1900 ve 1901 yıllarında medreseye devam eden 17 öğrenci varken 1903 yılında bu sayı 21'e yükselmiştir²⁴⁵.

2.5.17. Hacı İbrahim Efendi Medresesi: Medresenin banisi de müderrisi de Hacı İbrahim Efendi'dir. Hacı Hasan Mahallesi'ndeki medresede 1899 yılında öğrenci bulunmamaktadır. 1900 yılında 10 öğrencisi olduğu belirtilirken 1901 yılına ait öğrenci sayısı ile ilgili bilgi verilmemiştir. Buna karşılık 1903 yılında medresede 13 öğrenci öğrenim görmektedir²⁴⁶.

2.5.18. Hacı Mehmet Efendi Medresesi: Göbek Nahiyesi'ndeki medresenin banisi Hacı Mehmet Efendi'dir. 1899 yılında Hacı Mehmet Efendi'nin müderrisliğini de yaptığı medresenin öğrenci sayısı 15'tir. 1900 ve 1901 yıllarında Tevfik Efendi'nin

²⁴² S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1308-1309; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.491.

²⁴³ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.491.

²⁴⁴ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1308-1309; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.491.

²⁴⁵ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1308-1309; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.491.

²⁴⁶ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1308-1309; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.491.

müdürlüğü döneminde 30 öğrenci medresede öğrenim görmektedir. 1903 yılında Hacı Mehmet Efendi tekrar müderris olmuştur ve öğrenci sayısı 25'e düşmüştür²⁴⁷.

2.5.19. Hacı Mustafa Efendi Medresesi: Hacı Karyesi'nde bulunan medresenin banisi Hacı Mustafa Efendi'dir. Hacı Mustafa Efendi'nin aynı zamanda müderrisi olduğu medresede 1899 yılında yalnızca 5 öğrencisi bulunmaktadır. 1900, 1901 ve 1903 yıllarındaki öğrenci sayısı ise 7 olarak belirtilmiştir²⁴⁸.

2.5.20. Hacı Mustafa Medresesi: Medrese, Hacı Hakkı Mahallesi'nde bulunmaktadır. Hacı Mustafa Efendi tarafından yaptırılmıştır. 1899 yılında Hacı Mustafa Efendi'nin aynı zamanda müdürlüğünü yaptığı medresenin bu tarihte öğrencisi yoktur. 1900-1901 yıllarında müderris Hacı İbrahim Efendi döneminde medresede 12 öğrenci öğrenim görmektedir. 1903'te Hacı Mustafa Efendi tekrar müderris olmuştur ve 11 öğrencisi bulunmaktadır²⁴⁹.

2.5.21. Hacı Osman Efendi Medresesi: Bu medrese Hacı Osman Efendi tarafından Karbasan Karyesi'nde yaptırılmıştır. Hacı Osman Efendi'nin müdürlüğünü de yaptığı medresede 1899 yılında 150 öğrenci öğrenim görmektedir. 1900 ve 1901 yıllarında öğrenci sayısı 165'e yükselmişse de 1903 yılında bu sayı 150 olarak belirtilmiştir²⁵⁰.

2.5.22. Hacı Ömer Efendi Medresesi: Karahallı Karyesi'nde bulunan medresenin banisi Hacı Ömer Efendi'dir. Medresenin müderrisi ise İbrahim Efendi'dir. 1899 yılında medresenin 15 öğrencisi bulunurken, 1900 ve 1901 yıllarında 25, 1903 yılında ise 33 öğrenci medresede öğrenim görmektedir²⁵¹.

2.5.23. Hacı Ömer Medresesi: Kurucusu Hacı Ömer Efendi olan medrese Karbasan Karyesi'nde bulunmaktadır. Müderris İbrahim Efendi'nin 1899 yılında 15 öğrencisi varken 1900 yılında müderris Hasan Efendi'nin 13 öğrencisi medresede

²⁴⁷ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1308-1309; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.491.

²⁴⁸ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.491.

²⁴⁹ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1308-1309; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.491.

²⁵⁰ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1308-1309; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.491.

²⁵¹ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1308-1309; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.491.

öğrenim görmektedir. 1901 yılında medresedeki öğrenci sayısı 130'a yükselmiştir. 1903 yılında müderris İbrahim Efendi döneminde öğrenci sayısı 20'ye düşmüştür²⁵².

2.5.24. Hacı Şeyh Medresesi: Bu medrese de Sabah Mahallesi'nde bulunmaktadır. Medrese ismini banisi olan Hacı Şeyh Efendi'den almıştır. Mehmet Efendi'nin müderrislik yaptığı 1899 yılında medreseye devam eden 40 öğrencisi vardır. 1900 ve 1901 yıllarında medrese de Ali Efendi müderrislik yapmıştır. Bu dönemdeki öğrenci sayısı 30'dur. 1903 yılında medresenin müderrisi olan Memiş Efendi'nin 43 öğrencisi bulunmaktadır²⁵³.

2.5.25. Hacı Veli Efendi Medresesi: Bulkaz Karyesi'nde bulunan medresenin banisi Hacı Veli Efendi'dir. Medresenin müderrisi Sefer Efendi'nin 1899 yılında 15, 1900 ve 1901 yıllarında 18 öğrencisi bulunmaktadır. 1903 yılında medresedeki öğrenci sayısı 15 olarak belirtilmiştir²⁵⁴.

2.5.26. Halil Efendi Medresesi: Hacı Hasan Mahallesi'ndeki bu medrese ismini kurucusu Halil Efendi'den almıştır. Halil Efendi'nin aynı zamanda müderrislik yaptığı medresenin 1899 yılında öğrencisi yoktur. İncelediğimiz salnamelerde medresenin 1900 ve 1901 yıllarındaki öğrenci sayısına ait bilgi bulunmamaktadır. 1903 yılında ise medresenin yalnızca 5 öğrencisi vardır²⁵⁵.

2.5.27. Hüseyin Ağa Medresesi: Hüseyin Ağa tarafından yaptırılan medrese Bozkuş Karyesi'nde bulunmaktadır. 1899 yılında müderris Sûfi (صوفى) Efendi'nin medresede öğrenim gören 10 öğrencisi vardır. Medresede 1900 ve 1901 yıllarında müderrislik yapan Mehmet Ali Efendi'nin ise bu tarihlerde 20 öğrencisi bulunmaktadır. 1903 yılında Sûfi Efendi'nin müderrisliğinde medresedeki öğrenci sayısı 13'tür²⁵⁶.

2.5.28. Hüseyin Efendi Medresesi: Hacı Hasan Mahallesi'nde bulunmakta olup Hüseyin Efendi tarafından yaptırılmış bir medresedir. Müderrisi de Hüseyin

²⁵² S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1308-1309; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.491.

²⁵³ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

²⁵⁴ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1308-1309; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.491.

²⁵⁵ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1308-1309; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.491.

²⁵⁶ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.491.

Efendi'dir.1899 yılında medresenin 15 öğrencisi vardır. 1903 yılına kadar da öğrenci sayısı aynı kalmıştır²⁵⁷.

2.5.29. İsmail Efendi Medresesi: Hacı Hasan Mahallesi'nde bulunan bu medrese, İsmail Efendi tarafından yaptırılmıştır. 1899 yılında müderris Abdülkerim Efendi'nin bu tarihte öğrencisi bulunmaktadır. 1900 ve 1901 yıllarında Mehmet Efendi'nin ise 25 öğrencisi medresede öğrenim görmektedir. 1903 yılında Abdülkerim Efendi'nin 7 öğrencisi bulunmaktadır²⁵⁸.

2.5.30. İsmail Efendi Medresesi: Yılcı-zadeler tarafından yaptırılan bu medrese Hacı Hasan Mahallesi'nde bulunmaktadır. Müderrisliğini İsmail Efendi'nin yaptığı medresenin 1899 yılında hiç öğrencisi yoktur. 1900 ve 1901 yıllarına ait öğrenci sayısı bilgisi bulunmamaktadır. Buna karşılık 1903 yılında medresenin yalnızca 4 öğrencisinin olduğu belirtilmiştir²⁵⁹.

2.5.31. Kara İmam Efendi Medresesi: Sivaslı Karyesi'nde bulunan iki medreseden birisidir. Medresenin kurucusu olan Kara İmam Efendi 1899 ve 1903 yıllarında medresede müderrislik de yapmıştır. 1900-1901 yıllarını kapsayan dönemde ise medresenin müderrisi İbrahim Efendi'dir. Medresede 1899 yılında 15, 1900 ve 1901 yıllarında 11, 1903 yılında ise 17 öğrenci bulunmaktadır²⁶⁰.

2.5.32. Karacan Medresesi: Kırkyaran Karyesi'nde bulunan medrese Karacan-oğlu tarafından yaptırılmıştır. 1899 yılına müderrisi Hasan Efendi'nin 15 öğrencisi bulunmaktadır. 1900 ve 1901 yıllarında medresenin müderrisliğini yapan Hacı Mustafa Efendi'nin 18 öğrencisi vardır. 1903 yılında müderris Hüseyin Hüsnü Efendi döneminde medresenin öğrenci sayısı değişmemiştir²⁶¹.

2.5.33. Maksud-zâde Medresesi: Maksud-zâde ailesi tarafından yaptırılan medresenin 1899 yılında öğrencisi bulunmamaktadır. Sabah Mahallesi'ndeki medresede 1899 yılında Ali Efendi müderrislik yapmaktadır. Ali Efendi, derslerinde hür düşünceye önem veren bir kimse idi. Derslerini açık oturum tarzında fikir alış-verişine yer vererek

²⁵⁷ *S.N.M.U.*, H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1308-1309; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.491.

²⁵⁸ *S.N.M.U.*, H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1308-1309; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

²⁵⁹ *S.N.M.U.*, H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1308-1309; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.491.

²⁶⁰ *S.N.M.U.*, H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.491.

²⁶¹ *S.N.M.U.*, H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.491.

yapardı. Başka medreselerde yalnızca İslam Tarihi okutulurken, bu medresede Türk ve Osmanlı tarihlerine de yer verirdi²⁶². 1900 ve 1901 yılları arasında 38 öğrencisi bulunan medresenin bu dönemdeki müderrisi ise Abidin Efendi'dir. 1903 yılında Ali Efendi tekrar müderris olmuştur. Medresedeki öğrenci sayısı 22'ye düşmüştür²⁶³.

2.5.34. Mehmet Efendi Medresesi: Sivaslı Karyesi'nde bulunan medrese Mehmet Efendi tarafından yaptırılmıştır. Medresenin müderrisi de Mehmet Efendi'dir. 1899 yılında medresenin öğrenci sayısı 15'tir. 1900 ve 1901 yıllarında arasında ise öğrenci sayısı 16 olmuştur. Salnamelerde medresenin 1903 yılında 10 öğrencisi olduğu belirtilmekle beraber bu tarihteki müderrisinin kim olduğu hakkında bir bilgi bulunmamaktadır²⁶⁴.

2.5.35. Mustafa Efendi Medresesi: Sabah Mahallesi'nde bulunan medreselerden birisidir. Banisi Veli Efendi'dir. 1899 yılında medresenin müderrisi Mustafa Efendi'dir. Fakat bu tarihte medresede öğrenim gören öğrenci bulunmamaktadır. 1900-1901 yıllarında Hüseyin Efendi'nin müderrisliği döneminde ise medresenin 7 öğrencisi vardır. 1903 yılında medresedeki öğrenci sayısı 9'a yükselmiştir. Müderrisi ise Mustafa Efendi'dir²⁶⁵.

2.5.36. Mustafa Efendi Medresesi: Yukarıdaki medrese ile aynı adı taşımasına rağmen bu medrese Hacı Hasan Mahallesi'nde bulunmaktadır. Hacı Ahmet Efendi tarafından yaptırılan medresenin 1899 yılında müderrisi Ahmet Efendi'dir fakat bu tarihte öğrencisi bulunmamaktadır. 1900 ve 1901 yıllarında 16 öğrencisi olan medresenin bu tarihlerdeki müderrisi ise İsmail Efendi'dir. 1903 yılında Ahmet Efendi tekrar müderris olmuşsa da medresedeki öğrenci sayısı değişmemiştir²⁶⁶.

2.5.37. Oturak Medresesi: Oturak Karyesi'nde bulunan medrese karye halkı tarafından yaptırılmıştır. 1899 yılındaki müderrisi Halil Efendi'nin bu tarihte 10 öğrencisi bulunmaktadır. 1900 yılında medresenin müderrisi Osman Efendi olmuştur ve medresedeki öğrenci sayısı 17'ye yükselmiştir. 1901 yılında medresenin müderrisi ve

²⁶² SOLAK, *a.g.e.*, s.148.

²⁶³ *S.N.M.U.*, H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

²⁶⁴ *S.N.M.U.*, H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1308-1309; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.491.

²⁶⁵ *S.N.M.U.*, H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1308-1309; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

²⁶⁶ *S.N.M.U.*, H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1308-1309; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

öğrenci sayısında bir değişiklik olmamıştır. 1903 yılında ise Halil Efendi tekrar müderrisliğe getirildiği gibi öğrenci sayısı da 10'a düşmüştür²⁶⁷.

2.5.38. Ömer Efendi Medresesi: Ömer Efendi tarafından Göbek Nahiyesi'nde yaptırılan bir medresedir. 1899-1901 yılları arasında medresenin müderrisi Mehmet Efendi iken 1903 yılında müderrisliğe Mehmet Arif Efendi getirilmiştir. Medresenin 1899 yılında 25, 1900 ve 1901 yıllarında 27 ve 1903 yılında ise 15 öğrencisi bulunmaktadır²⁶⁸.

2.5.39. Ömer Efendi Medresesi: Sabah Mahallesi'nde kurulmuş olan medreselerden biridir. Medrese Hüseyin Efendi tarafından yaptırılmıştır. Müderris Tahir Efendi'nin 1899 yılında medresede öğrenim gören 30 öğrencisi bulunmaktadır. 1900 yılında medresedeki öğrenci sayısı 78'e yükselmiştir. 1901 yılında 18 ve 1903 yılında 35 öğrencisi bulunmaktadır²⁶⁹.

2.5.40. Tûdad-zâde Medresesi: Göbek Nahiyesi'nde bulunan medresenin banisi Tûdad-zâde Mehmet Efendi'dir. 1899 yılında müderrisi Arif Efendi'dir. Ancak bu tarihte medresede öğrenci bulunmamaktadır. Salnamelerde 1900 ve 1901 yıllarında müderrisinin Mehmet Efendi olduğu belirtilmişse de bu yıllara ait öğrenci sayısı ile ilgili bilgi mevcut değildir. 1903 yılında ise Mehmet Efendi'nin 5 öğrencisi bulunmaktadır²⁷⁰.

Salnamelerde belirtilen medreselerin yıllara göre toplam öğrenci sayıları ise aşağıdaki tabloda belirtilmiştir²⁷¹.

Tablo 8. H.1317-1321/M.1899-1904 Yılları Arası Uşak Kazası'nda Bulunan Medrese Öğrencilerinin Sayıları

Yıllar	H.1317/ M.1899-1900	H.1318/ M.1900-1901	H.1319 /M.1901-1902	H.1321/ M.1903-1904
Öğrenci Sayıları	742	1.126	1.273	943

²⁶⁷ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1310-1311; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.491.

²⁶⁸ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1308-1309; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.491.

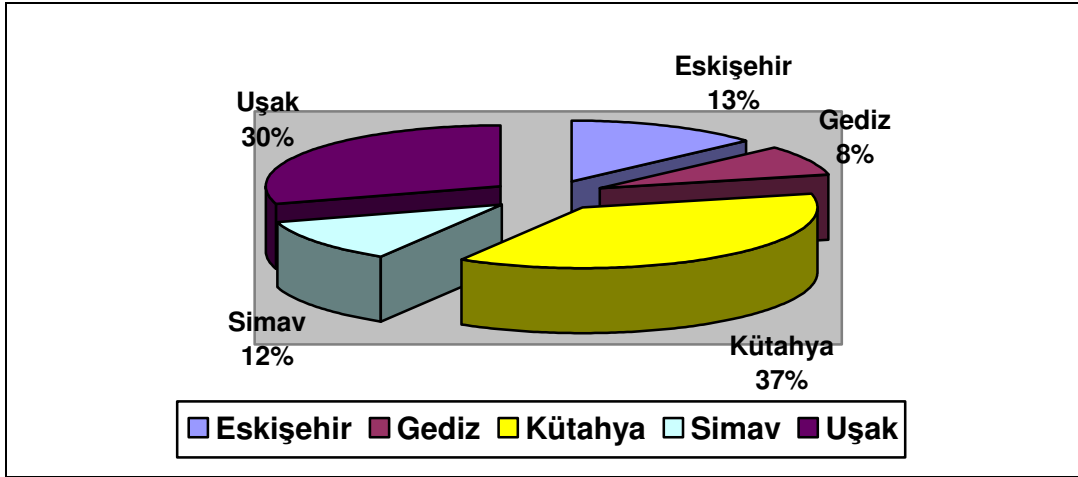
²⁶⁹ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1170-1171; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1307; H.1319/M.1901-1902, s.582-583; H.1321/M.1903-1904, s.490.

²⁷⁰ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1308-1309; H.1319/M.1901-1902, s.584-585; H.1321/M.1903-1904, s.491.

²⁷¹ S.N.M.U., H. 1317/M.1899-1900, s.1172-1173; H.1318/M.1900-1901, s.1306-1309; H.1319/M.1901-1902, s.582-585; H.1321/M.1903-1904, s.490-491.

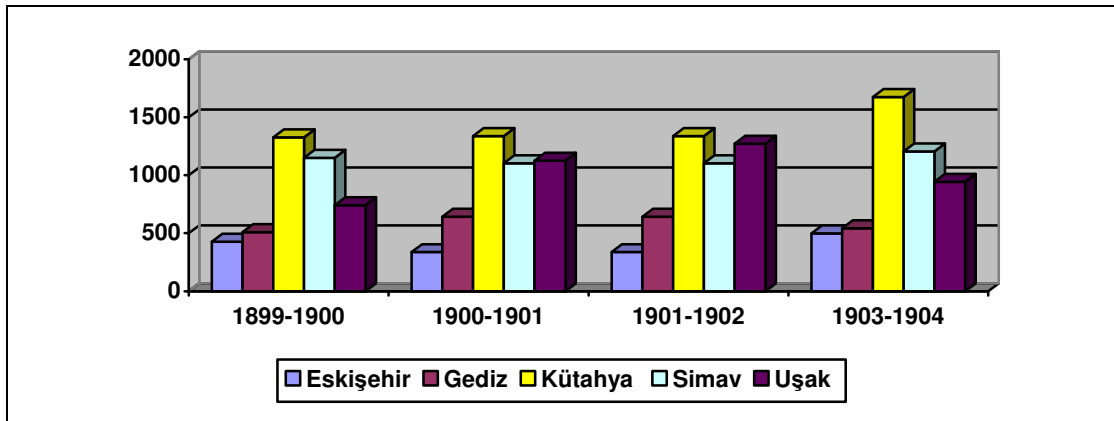
Uşak medreselerinde en fazla medrese öğrencisi 1901-1902 yılları arasında bulunmaktadır. En az olduğu dönem ise 1899-1900 yılları arasındadır.

Kütahya Sancağı'ndaki ve kazalarındaki H.1317-1321/M.1899-1904 yılları arasında toplam medrese sayısı 135'tir. Kazalardaki medrese sayılarının birbirine oranı aşağıdaki grafikte gösterilmektedir.

Grafik 2. Kütahya Sancağı'ndaki Medrese Sayılarının Karşılaştırılması

Grafikten anlaşılacağı gibi 1899-1904 yılları arasında en fazla medrese Kütahya merkezinde bulunmaktadır. Uşak ikinci sırada yer almaktadır. Eskişehir ve Simav'daki medrese sayıları birbirine yakın iken en az medresenin bulunduğu kaza Gediz'dir.

Grafik 3. Kütahya Sancağı'ndaki Medreselerin Öğrenci Sayılarının Karşılaştırılması

Medreselerdeki öğrenci sayılarını değerlendirdiğimizde en fazla öğrencinin Kütahya merkezinde bulunduğunu, Simav'daki öğrenci sayısının ise Uşak'tan fazla olduğunu görmekteyiz. Öğrenci sayısının en az olduğu kaza ise Eskişehir Kazası'dır.

III. BÖLÜM

KÜTAHYA SANCAĞI'NDAKİ RÜŞDİYE VE İDADİLER

1. RÜŞDİYELER

Osmanlı eğitim sisteminde yenileşme ilk olarak 18.yy.da askeri mühendishane ve meslek okullarının açılmasıyla başlamıştır. Askeri eğitim sahasında başlayan bu yenileşme zamanla sivil eğitimin geliştirilmesi çalışmaları olarak devam etmiştir. Ordunun nitelikli eleman ihtiyacını karşılamak, nitelikli devlet memuru yetiştirmek amacıyla kurulan bu yeni okullar batı tarzında eğitim veriyorlardı. Sıbyan mekteplerinden sonra bu okullara devam eden öğrenciler, okuma yazma başta olmak üzere birçok eksiklerini buralarda tamamlıyorlardı. Bu durum da zaman kaybına neden oluyordu. Sıbyan mekteplerinin bu okullara öğrenci hazırlamada yetersiz olduğunun anlaşılmasına rağmen, geleneksel yapıdan ödün vermeyen medreselilerin olası tepkileri nedeniyle sıbyan mekteplerinde yenileşme çalışmaları yapılamamıştır²⁷². Bunun yerine sıbyan mekteplerindeki eksikliklerin giderilmesi amacıyla yeni bir ortaöğretim kademesi olan rüşdiyeler kurulmuştur.

II. Mahmut döneminde, oluşturulan Meclis-i Umur'u Nafia medreseden ve ulemanın tesirinden uzak bir kurumdu. Devletin eğitim problemlerini ilk kez ayrıntılı bir şekilde ele alan bu meclisin hazırladığı bir lâhiya ile sıbyan mekteplerinin üstünde sınıf-ı sâni derecesinde mekteplerin açılması kararlaştırıldı²⁷³. Ayrıca lâhiyada yeni açılacak mekteplere öğretim programının hazırlanması, sınıf sisteminin getirilmesi, öğrencilerin sıralarda oturması, mektep ve hocaların teftişi, öğrencilere evkaftan aylık verilmesi, bitirme sınavları yapılması gibi konulara da yer verilmiştir²⁷⁴. Meclisin hazırladığı lâhiyada yeni açılacak mekteplere “*Selâtin-i İzam Mektepleri*” denmişti. Fakat Sultan II. Mahmut’un isteği üzerine bu mekteplere “Rüşdiye” denmesi kararlaştırılmıştır. Rüşdiyelerle ilgili belirtilen çalışmaların yürütülmesi için 1838 yılında “*Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti*” kurulmuştur. Bu dönemde yalnızca “*Mekteb-i Maarif-i Adliye*” ve “*Mekteb-i Ulum-u Edebiye*” adıyla İstanbul’da rüşdiye derecesinde

²⁷² AKYÜZ, a.g.e., s.137; ERGİN, a.g.e., s.383.

²⁷³ KODAMAN, a.g.e., s. 4-5.

²⁷⁴ İsmail GÜVEN, *Osmanlı Eğitiminin Batılılaşma Evreleri*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2001., s. 36-37; ERGÜN, *Sivil Eğitim ve Sivil Eğitimin Batılılaşması*, Türkiye Sanal Eğitim Bilimleri Kütüphanesi, www.egitim.aku.edu.tr. (21.09.2006).s.4.

iki okul açılmıştır. Bu okulların ders programlarında Arapça, Sarf ve Nahiv, Tuhfe-i Vehbi, Türkçe İnşa, Hat, Lûgat, Ahlâk dersleri yer alıyordu²⁷⁵. Okullarda Fransızca ve modern konuların öğretilmesine yer verilmiş olmasına rağmen, ders programlarında büyük ölçüde geleneksel eğitim anlayışına bağlı kalınmıştır²⁷⁶.

İlk kuruldukları dönemde sıbyan mekteplerinin üst sınıfı gibi düşünülen rüşdiyeler, Tanzimat döneminde genel orta öğretimin en alt basamağı haline gelmiştir²⁷⁷. 1846'da “*Mekâtib-i Umumiye Nazırlığı*” kurulduktan sonra rüşdiye mekteplerinin sayısı gittikçe artmaya başladı. 1874 yılına kadar İstanbul'daki rüşdiye mekteplerinin sayısı 18'e ulaşmıştı²⁷⁸.

Tanzimat dönemine kadar kız öğrencilerin devam edebileceği sıbyan mekteplerinin üstünde bir öğretim kademesi yoktu. Bu dönemde ilk kız rüşdiyesi, “*Sultanahmet Kız Rüşdiyesi*” adıyla, 1859'da İstanbul'da açılmıştır. Kız rüşdiyelerinin İstanbul dışında da yaygınlaşmaya başlamasıyla, bu okullar için bayan öğretmen yetiştirmek üzere 1870'de “*Darülmuallimat*” yani kız öğretmen okulu açıldı²⁷⁹. Öğretim süresi üç yıl olan bu okul, mezunlarına yeteneklerine göre sıbyan mektebi ya da rüşdiye öğretmenliği diplomaları vermiştir²⁸⁰. Böylece rüşdiyelerle birlikte, Osmanlı Devleti eğitim sistemine kadınların eğitimi kavramı da girmiş oldu. 1875'ten sonra da askeri ortaöğretimin ilk basamağı olması için askeri rüşdiyeler kurulmaya başladı²⁸¹. Rüşdiyeler ilk açıldıklarında yalnızca Müslüman öğrencilerin devam edebileceği kurumlardı. 1867'den itibaren rüşdiyelere gayrimüslim halktan da çocukların alınması ilke olarak kabul edildi²⁸². Böylece Avrupalı devletlere, eğitim alanında tüm Osmanlı tebaasının eşit haklara sahip olduğu kanıtlanmış olacaktı.

1869 yılında yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, rüşdiye mektepleri için yeni hükümler içermektedir. İlk kuruldukları dönemde rüşdiyelerin öğretim süresi dört yıl iken, sonradan altı yıla çıkarılmıştı. Nizamname ile bu süre tekrar dört yıla indirilmiştir²⁸³. Bunun yanı sıra nizamnamede, beş yüz haneden fazla olan her kasabada

²⁷⁵ AKYÜZ, *a.g.e.*, s.137.

²⁷⁶ Bernard LEWIS, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev.M. Kıratlı) TTK Yay.,Ankara, 1991, s.85.

²⁷⁷ UNAT, *a.g.e.*,s.42-43.

²⁷⁸ AKYÜZ, *a.g.e.*, s.151-152; GÜVEN, *a.g.e.*, s.37-38.

²⁷⁹ KOÇER, *a.g.e.*,s.93-94.

²⁸⁰ Gülay ARIKAN, “Osmanlılarda Tanzimat Döneminde Kadınlarla İlgili Gelişmeler”,*Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, TTK. Basımevi, Ankara, 1994, s.324.

²⁸¹ AKYÜZ, *a.g.e.*, s.151.

²⁸² KODAMAN, *a.g.e.*, s.93.

²⁸³ UNAT, *a.g.e.*, s.44; TUTSAK, *a.g.e.*,s.9.

birer rüşdiye açılacağı, her rüşdiyeye de öğrenci sayısına göre bir veya iki öğretmen, bir mubassır, bir de hademe tayin edileceği belirtiliyordu. Rüşdiyeler 1-23 Ağustos tarihleri arasında tatile girecekti. Rüşdiyeyi bitirenler sınavla idadilere kabul edilebileceklerdi.²⁸⁴ Nizamnamede rüşdiyelerde okutulacak derslerde belirtilmişti²⁸⁵. Nizamname ile rüşdiye mekteplerine geniş kapsamlı düzenlemeler getirilmiştir. 1869 yılında İstanbul'daki rüşdiyelerin sayısı 12-13 civarında iken, çeşitli vilayetlerde 87 rüşdiye mektebi kurulmuştu. H.1293/M.1876–1877 yılında Osmanlı Devleti sınırları içinde 423 rüşdiye ve bu rüşdiyelere devam eden 19.330 öğrenci bulunuyordu²⁸⁶.

II. Abdülhamit zamanında rüşdiye okullarının ıslahı ve yaygınlaştırılması için çalışmalar yapılmıştır. 1879 yılında Maarif Nezareti bünyesinde “*Mekâtib-i Rüşdiye Dairesi*” açılmıştır²⁸⁷. Dönemin sonlarında 1909'da İstanbul'da 72 rüşdiye mektebi bulunuyordu. Vilayetlerde ise 1876'da sayıları 400 civarı olan rüşdiyelerin pek çoğu 1877 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında kapanmış ve bu sayı 316'ya kadar düşmüştü. Berlin Anlaşması'ndan sonra Tuna ve Bosna vilayetlerinde bulunan 39 rüşdiyenin elden çıkmasıyla, vilayetlerde bulunan toplam rüşdiye sayısı 277'ye düşmüştür. 1878'den itibaren rüşdiyelerin ıslahına ve yeni rüşdiyeler açılmasına başlanmıştır. Ancak bu dönemde rüşdiyeler yalnızca yerel hükümet dairelerine kâtip yetiştiren okullar halini almıştır. Ders programlarında da yazı öğretimine ağırlık verilmişti²⁸⁸.

1880'den sonra getirilen düzenlemelerle idadilerin önem kazanması sonucu rüşdiyeler ikinci plana itilmiştir. 1888'de Maarif Komisyonu'nun rüşdiyelerle ilgili aldığı kararlar idadilerin ön plana çıktığı ve rüşdiyelerin idadiler içerisinde eritmeye çalışıldığının bir göstergesidir. Nitekim 1889 tarihinde yayınlanan bir irade ile idadi bulunan yerlerde rüşdiyelerin kapatılmasına karar verilmiştir. Rüşdiyeler, idadilerin bir alt sınıfı haline dönüştürülmüştür. Oysaki iradenin yayınlanmasından bir yıl önce, 1888'de devlet genelindeki vilayetlerde 440 rüşdiye mektebi, 22.386 öğrenci bulunuyordu²⁸⁹.

²⁸⁴ BİLİM, *a.g.e.*, s.41-42

²⁸⁵ BİLİM, *a.g.e.*, s.442.

²⁸⁶ KODAMAN, *a.g.e.*, s.95.

²⁸⁷ KODAMAN, *a.g.e.*, s.96-98.

²⁸⁸ ERGÜN, “Sivil Eğitim...”, s.5.

²⁸⁹ KODAMAN, *a.g.e.*, s.102.

2. KÜTAHYA SANCAĞI'NDA BULUNAN RÜŞDİYE MEKTEPLERİ

19. yüzyıl sonlarında ilköğretimin ilk kademesini oluşturan rüşdiyeler, sıbyan mekteplerinden sonra en yaygın okullar halini almıştır. Kütahya Sancağı'nda Eskişehir, Gediz, Simav ve Uşak kazaları ile Tavşanlı Kasabası'nda birer tane olmak üzere toplam beş rüşdiye mektebi bulunmaktadır. Kütahya merkez kazasındaki rüşdiye mektebi incelediğimiz dönem içerisinde Kütahya İdadisi'ne nakledilmiş olduğundan, salnamelerde merkez kazada bulunan bir rüşdiyeden söz edilmemektedir. Kütahya Sancağı'nın diğer kazalarında ve kasabalarında bulunan rüşdiyeler ise aşağıda belirtilecektir.

2.1. ESKİŞEHİR MEKTEB-İ RÜŞDİYESİ:

Eskişehir Kazası, Kütahya Sancağı'na tabi kazalardan birisidir. Salnamelerden burada bir adet rüşdiye mektebi olduğunu öğrenmekteyiz. H.1313-1314/M.1895-1896 öğretim yılında Eskişehir Mekteb-i Rüşdiyesi'nde dört öğretmen ve 112 de öğrenci bulunmaktadır. Bu öğretim yılında okutulan dersler ve öğretmen kadrosu ile öğrenci sayılarına ait bilgiler²⁹⁰ aşağıda belirtilmiştir:

Tablo 9. H.1313-1314/M.1895-1896 Öğretim Yılında Eskişehir Mekteb-i Rüşdiyesi'nde Okutulan Dersler ve Öğretmenleri

Memuriyet	İsmi
Muallimi Evvel	Mehmet Nazif Efendi
Muallimi Sani	Hafız Salih Efendi
Muallimi Salis	İzzet Efendi
Hat Muallimi	Ahmet Efendi

Tablo 10. H.1313-1314/M.1895-1896 Öğretim Yılında Eskişehir Mekteb-i Rüşdiyesi'ndeki Öğrenci Sayısı

Talebe Adedi	Hademe Adedi
112	1

²⁹⁰ S.N.M.U., H.1316/M.1898-1899, s.1033.

H.1314-1315/M.1896-1897 öğretim yılında mektebin öğretmen kadrosunda bir değişiklik olmamıştır²⁹¹. Muallimi Evvel Mehmet Nazif Efendi, Muallimi Sani Hafız Salih Efendi, Muallimi Salis İzzet Efendi ve Hat Muallimi de Ahmet Hamdi Efendi'dir. Bu tarihte mektebin öğrenci sayısı altı öğrenci artmış ve 118 olmuştur. Mektebin bir tane de hademesi bulunmaktadır.

Eskişehir Mekteb-i Rüşdiyesi'nin H.1315-1316/M.1897-1898 öğretim yılında öğretmen kadrosunda bir değişiklik meydana geldiğini görmekteyiz. Bir önceki yıl mektebin Muallimi Sanisi Hafız Salih Efendi iken, bu tarihte Muallimi Sani Bekir Efendi'dir. Diğer öğretmenlerde bir değişiklik olmamıştır. Bu tarihte mektepte öğrenim gören 113 öğrenci bulunmaktadır²⁹².

H.1319/M.1901-1902 tarihli Maarif Salnamesi'ne göre Eskişehir rüşdiyesinin H.1316-1317/M.1898-1899 yılındaki öğretmen kadrosu bir önceki yıl ile aynıdır. Bu dönemde yalnızca öğrenci sayısında değişiklik meydana gelmiştir. Bir önceki yıl 113 öğrencisi bulunan mektebin, 1898-1899 tarihi itibarıyla öğrenci sayısı 110'a düşmüştür. Mektebin yine bir adet hademesi mevcuttur²⁹³.

Eskişehir Mekteb-i Rüşdiyesi'nde H.1318-1319/M.1900-1901 öğretim yılında okutulan dersler ve öğretmenlerin isimleri aşağıdaki gibidir²⁹⁴:

Tablo 11. H.1318-1319/M.1900-1901 Öğretim Yılında Eskişehir Mekteb-i Rüşdiyesi'nde Okutulan Dersler ve Öğretmenleri

Memuriyet	İsmi
Muallimi Evvel	Cevat Efendi
Muallimi Sani	Bekir Efendi
Muallimi Salis Vekili	Abdulrahman Efendi
Hat Muallimi	Ahmet Hamdi Efendi

Tabloyu incelediğimizde önceki yıla göre mektebin Muallimi evvelinin değiştiğini ve Mehmet Nazif Efendi'nin yerine Cevat Efendi'nin mektebin Muallimi Evveli olduğunu görmekteyiz. Muallimi Salis Vekili de Abdulrahman Efendi olmuştur.

²⁹¹ S.N.M.U., H.1317/M.1899-1900, s.1147.

²⁹² S.N.M.U., H.1318/M.1900-1901, s.1284.

²⁹³ S.N.M.U., H.1319/M.1901-1902, s.559.

²⁹⁴ S.N.M.U., H.1321/M.1903-1904, s.476.

Diğer öğretmenlerde bir değişiklik yoktur. Mektebin bu tarihteki öğrenci sayısı 107'dir ve halen bir adet hademesi bulunmaktadır. Öğrenci sayısının en az olduğu yıl H.1318-1319/M.1900-1901 öğretim yılıdır.

2.2. GEDİZ MEKTEB-İ RÜŞDİYESİ

H.1316/M.1898-1899 tarihli Maarif Salnamesi'ne göre Kütahya Sancağı kazalarında biri olan Gediz'de bir rüşdiye mektebi bulunmaktadır²⁹⁵. Gediz Mekteb-i Rüşdiyesi'nin H.1313-1314/M.1895-1896 tarihlerindeki öğretmen kadrosu ve mektepte okutulan dersler ve öğrenci sayısı aşağıda verilmiştir.

Tablo 12. H.1313-1314/M.1895-1896 Öğretim Yılında Gediz Mekteb-i Rüşdiyesi'nde Okutulan Dersler ve Öğretmenleri

Memuriyet	İsmi
Muallimi Evvel	Hacı Davut Efendi
Hat Muallimi	Hacı Mustafa Efendi

Tablo 13. H.1313-1314/M.1895-1896 Yılında Gediz Mekteb-i Rüşdiyesi'ndeki Öğrenci Sayısı

Talebe Adedi	Hademe Adedi
40	1

Gediz Mekteb-i Rüşdiyesi'nin H.1314-1315/M.1896-1897 öğretim yılında öğretmenlerinde ve okutulan derslerde bir değişiklik olmamıştır. Fakat bu tarihteki salnamede öğrenci sayısı ile ilgili bir bilgi verilmemiştir²⁹⁶.

H.1315-1316/M.1897-1898 yılına ait Maarif Salnamesi'nde Gediz Mekteb-i Rüşdiyesi ile ilgili bilgilere baktığımızda öğretmenlerinin değişmediğini; Muallimi Evvelin Hacı Davut Efendi, Hat Mualliminin de Hacı Mustafa Efendi olduğunu görmekteyiz. H.1313-1314/M.1895-1896 öğretim yılında 40 olan öğrenci sayısı,

²⁹⁵ S.N.M.U., H.1316/M.1898-1899, s.1032-1033.

²⁹⁶ S.N.M.U., H.1317/M.1899-1900, s.1146.

H.1315-1316/M.1897-1898 öğretim yılında 65'e yükselmiştir. Öğrenci sayısı dışında mekteple ilgili bir değişiklik bulunmamaktadır²⁹⁷.

Gediz Rüşdiyesi'nin H.1316-1317/M.1898-1899 öğretim yılında da öğretmen kadrosu aynıdır. Yalnızca öğrenci sayısı değişmiştir. Bu tarihte mektebe devam eden toplam 56 öğrenci bulunmaktadır²⁹⁸. Mektebin bir tane hademesi mevcuttur.

H.1318-1319/M.1900-1901 tarihinde Gediz rüşdiyesinin öğretmen kadrosunda bir takım değişiklikler bulunmaktadır. Bu tarihte mektebin öğretmenleri ve okutulan dersler ile öğrenci sayısı aşağıdaki tablolarda verilmiştir²⁹⁹.

Tablo 14. H.1318-1319/M.1900-1901 Öğretim Yılında Gediz Mekteb-i Rüşdiyesi'nde Okutulan Dersler ve Öğretmenleri

Memuriyet	İsmi
Muallimi Evvel	Ahmet Hulusi Efendi
Muallimi Sani	Mehmet Efendi
Hat Muallimi	Mustafa Efendi

Tablo 15. H.1318-1319/M.1900-1901 Öğretim Yılında Gediz Mekteb-i Rüşdiyesi'ndeki Öğrenci Sayısı

Talebe Adedi	Hademe Adedi
39	1

H.1318-1319/M.1900-1901 öğretim yılında Gediz rüşdiyesinde Muallimi evvel Hacı Davut Efendi yerine Ahmet Hulusi Efendi olmuştur. Daha önceki yıllarda mektepte iki öğretmen varken, bu tarihte öğretmen sayısı üçe yükselmiş ve Muallimi Sani Mehmet Efendi olmuştur. Daha önceki yıllarda Hat Muallimi Hacı Mustafa Efendi idi. Bu tarihte de yine Mustafa Efendi mektebin Hat Muallimi'dir. Mektebin öğrenci sayısında da bir düşüş meydana gelmiştir. Bir önceki öğretim yılında 56 olan öğrenci sayısı, bu tarihte 39'a düşmüştür. Daha önceki yıllarla karşılaştığımızda mektebin

²⁹⁷ S.N.M.U., H.1318/M.1900-1901, s.1284.

²⁹⁸ S.N.M.U., H.1319/M.1901-1902, s.559.

²⁹⁹ S.N.M.U., H.1321/M.1903-1904, s.475.

öğrenci sayısında en fazla azalma bu tarihte meydana gelmiştir. Mektebin yine bir tane hademesi bulunmaktadır.

2.3. SİMAV MEKTEB-İ RÜŞDİYESİ

Kütahya Sancağı'na bağlı olan kazalardan birisi de Simav'dır. Simav Kazası'nda bir adet rüşdiye mektebi bulunmaktadır. H.1313-1314/M.1895-1896 öğretim yılı itibariyle Simav Mekteb-i Rüşdiyesi'nin öğretmen kadrosu ve öğrenci sayısı ile ilgili bilgiler aşağıda belirtilmiştir³⁰⁰:

Tablo 16. H.1313-1314/M.1895-1896 Öğretim Yılında Simav Mekteb-i Rüşdiyesi'nde Okutulan Dersler ve Öğretmenleri

Memuriyet	İsmi
Muallimi Evvel	Hacı Yusuf Efendi
Muallimi Sani ve Hat Muallimi Vekili	Hacı Hafız Hasan Efendi

Tablo 17. H.1313-1314/M.1895-1896 Öğretim Yılında Simav Mekteb-i Rüşdiyesi Öğrenci Sayısı

Talebe Adedi	Hademe Adedi
80	1

Simav Mekteb-i Rüşdiyesi'nin H.1314-1315/M.1896-1897 öğretim yılında öğretmen kadrosunda ve öğrenci sayısında bir değişiklik olmamıştır³⁰¹.

H.1315-1316/M.1897-1898 tarihi itibari ile ise öğrenci sayısı yine 80 olarak verilmiştir. Fakat bu tarihte rüşdiyede görev alan öğretmenlerde değişiklikler olmuştur³⁰². Mektebin Muallimi Evveli yine Hacı Yusuf Efendi'dir. Hacı Hafız Hasan Efendi, önceki yıl Muallimi Sani ve Hat Muallimi Vekili iken, H.1315-1316/M.1897-1898 öğretim yılında Muallimi Sani ve Sülüs Muallimi olmuştur. Önceki yıl iki öğretmeni olan mektebin bu tarihte öğretmen sayısı üçe yükselmiştir. Mektebin yeni öğretmeni Rika Muallimi İbrahim Efendi'dir. Mektebin yine bir adet hademesi bulunmaktadır.

³⁰⁰ S.N.M.U., H.1316/M.1898-1899, s.1033.

³⁰¹ S.N.M.U., H.1317/M.1899-1900, s.1147.

³⁰² S.N.M.U., H.1318/M.1900-1901, s.1284.

Simav Mekteb-i Rüşdiyesi'nin H.1316-1317/M.1898-1899 ve H.1318-1319/M.1900-1901 yıllarında öğretmenleri ve okuttukları derslerde bir değişiklik olmamıştır. Ancak H.1316-1317/M.1898-1899 öğretim yılında öğrenci sayısı 67'ye kadar düşmüştür. H.1318-1319/M.1900-1901 tarihi itibariyle öğrenci sayısı bir artarak 68 olmuştur. Hademe sayısında da bir değişiklik olmamıştır³⁰³.

2.4. TAVŞANLI MEKTEB-İ RÜŞDİYESİ:

Tavşanlı, Kütahya Merkez Sancağı'na bağlı kasabalardan birisidir. Tavşanlı Kasabası'nda da bir adet rüşdiye mektebi bulunmaktadır. Salnamelerde Tavşanlı Mekteb-i Rüşdiyesi ile ilgili ilk bilgiler H.1315-1316/M.1897-1898 öğretim yılına aittir. Bu tarihte mektepte okutulan dersler ve görev alan öğretmenler ile öğrenci sayısı aşağıdaki gibidir³⁰⁴:

Tablo 18. H.1315-1316/M.1897-1898 Öğretim Yılında Tavşanlı Mekteb-i Rüşdiyesi'nde Okutulan Dersler ve Öğretmenleri

Memuriyet	İsmi
Muallimi Evvel	Mehmet Celaleddin جلال الدين Efendi

Tablo 19. H.1315-1316/M.1897-1898 Öğretim Yılında Tavşanlı Mekteb-i Rüşdiyesi Öğrenci Sayısı

Talebe Adedi	Hademe Adedi
16	1

H.1316-1317/M.1898-1899 yılında Tavşanlı Rüşdiyesi'nin yine bir tane öğretmeni bir de hademesi vardır. Öğrenci sayısı, bir önceki yıl olduğu gibi 16'dır³⁰⁵. H.1318-1319/M.1900-1901 öğretim yılında ise yine mektebin tek öğretmeni Muallimi Evvel Mehmet Celaleddin Efendi'dir. Bu tarihte yalnızca öğrenci sayısında değişiklik meydana gelmiştir. Mektebin öğrenci sayısının H.1318-1319/M.1900-1901 tarihi

³⁰³ S.N.M.U., H.1319/M.1901-1902, s.559; H.1321/M.1903-1904, s.476.

³⁰⁴ S.N.M.U., H.1318/M.1900-1901, s.559.

³⁰⁵ S.N.M.U., H.1319/M.1901-1902, s.559.

itibariyle 40'a kadar yükselmiş olduğunu görmekteyiz. Bu tarihte de mektepte bir tane hademe bulunmaktadır³⁰⁶.

2.5. UŞAK MEKTEB-İ RÜŞDİYESİ:

Kütahya Sancağı'nın kazalarından biri olan Uşak Kazası'nda bir adet rüşdiye mektebi vardır. Bu mektebin üç tane öğretmeni mevcuttur³⁰⁷. Mektebin öğretmenleri ve okuttukları dersler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 20. H.1313-1314/M.1895-1896 Öğretim Yılında Uşak Mekteb-i Rüşdiyesi'nde Okutulan Dersler ve Öğretmenleri

Memuriyet	İsmi
Muallimi Evvel	Hasan Hilmi Efendi
Muallimi Sani	Hüseyin Efendi
Hat Muallimi Vekili	Abdulrahman عبدالرحمن Efendi

Uşak Mekteb-i Rüşdiyesi'nin H.1313-1314/M.1895-1896 öğretim yılında toplam öğrenci sayısı ise 105'tir. Mektebin bir adet hademesi bulunmaktadır. Öğrenci sayıları belirtilirken Müslim ya da gayrimüslim ayrımı yapılmamıştır. Buradan şu sonuçları çıkarabiliriz. Ya mektepte Müslim-Gayrimüslim ayrımı yapılmamıştır ya da bu kazada yaşayan gayrimüslimler çocuklarını bu mektebe göndermemişlerdir.

Uşak Mekteb-i Rüşdiyesi'nin H.1314-1315/M.1896-1897 yılındaki öğrenci sayısı bir önceki yılda olduğu gibi yine 105'tir. Öğretmen kadrosuna baktığımızda yine Muallimi Evvel Hasan Hilmi Efendi, Muallimi Sani Hüseyin Efendi'dir. Bu tarihte yalnızca Hat Muallimi değişmişti. İsa Talat Efendi mektebin Hat Muallimi olmuştur. Mektebin hademe sayısında da bir değişiklik olmamıştır³⁰⁸.

H.1315-1316/M.1897-1898 öğretim yılında Uşak Mekteb-i Rüşdiyesi'nin öğretmen kadrosunda bir değişiklik olmadığını, H.1314-1315/M.1896-1897 yılındaki verilen öğretim kadrosu ile aynı olduğunu görülmektedir.³⁰⁹ Yalnızca önceki iki yıl

³⁰⁶ S.N.M.U., H.1321/M.1903-1904, s.476.

³⁰⁷ S.N.M.U., H.1316/M.1898-1899, s.1032.

³⁰⁸ S.N.M.U., H.1317/M.1899-1900, s.1146.

³⁰⁹ S.N.M.U., H.1318/M.1900-1901, s.1284.

boyunca 105 olan öğrenci sayısı, 1900 yılında 109'a çıkmıştır. Bunun dışında mekteple ilgili başka bir değişiklik olmamıştır.

H.1316-1317/M.1898-1899 öğretim yılı itibariyle öğretim kadrosunda bir değişiklik olmadığını görmekteyiz. Muallimi Evvel Hasan Hilmi Efendi, Muallimi Sani Hakkı Efendi ve Hüsn-ü Hat Muallimi de İsa Talat Efendi'dir. Bu tarihte dikkat çeken en önemli nokta öğrenci sayısında meydana gelen düşüştür. Bir önceki yıl 109 olan öğrenci sayısı, H.1316-1317/M.1898-1899 öğretim yılında 85'e kadar düşmüştür. Öğrenci sayısı dışında bir değişiklik olmamıştır³¹⁰.

Uşak Mekteb-i Rüşdiyesi'nde H.1318-1319/M.1900-1901 öğretim yılında okutulan dersler ve öğretmenlerinde bir değişiklik olmamıştır. Bu tarihte mektebin yine üç öğretmeni ve bir hademesi bulunmaktadır³¹¹. Mektebin yalnızca öğrenci sayısında değişiklik olmuştur. H.1316-1317/M.1898-1899 öğretim yılında 85'e düşen öğrenci sayısı, H.1318-1319/M.1900-1901 yılında ise 114'e kadar artmıştır. İncelediğimiz dönemler arasında mektebin en fazla öğrencisinin bulunduğu yıl H.1318-1319/M.1900-1901 öğretim yılıdır.

3. İDADİLER

Kelime anlamı olarak idadi, hazırlamaya mahsus yer, hazırlama yeri; mekteb-i idadi ise rüşdiye denen ortaokullarda sonra yüksek okullara hazırlayıcı okul anlamına gelmektedir³¹². Hazırlayıcı okul manasında dönem dönem mahreç, ihzari, ihtiyat gibi adlar da kullanılmıştır³¹³. Önceleri her seviyedeki okullarda bulunan hazırlık sınıflarına idadi denmiştir. İdadi teriminin bir ortaöğretim kurumunun adı olarak kullanılması ilk kez 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile gerçekleşmiştir³¹⁴.

1869'dan önce Harp Okulu ve Askeri Tıbbiye'ye girmek isteyen öğrencilerin eksik bilgilerini tamamlayarak, onları bu okullara hazırlayan idadi sınıfları bulunuyordu. Fakat 1845 yılından beri varlığını sürdüren bu sınıflara idadi denmesine rağmen, rüşdiye seviyesinde eğitim veriyorlardı³¹⁵. 1869 Nizamnamesi ile bu kurumların adı ve işlevleri açıklığa kavuşturulmuş ve bir ortaöğretim kademesi haline

³¹⁰ S.N.M.U., H.1319/M.1901-1902, s.558-559.

³¹¹ S.N.M.U., H.1321/M.1903-1904, s.475.

³¹² DEVELİOĞLU, *a.g.e.*, s 409.

³¹³ ERGÜN, "Sivil Eğitim...", s. 6.

³¹⁴ AKYÜZ, *a.g.e.*, 153.

³¹⁵ Mustafa ERGÜN, *II. Meşrutiyet Devri Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara, 1996, s.24.

getirilmiştir³¹⁶. İdadilerin kurulmasına gerekçe olarak mevcut eğitim kurumlarının eğitim düzeylerinin düşük olduğu ve daha ileride kurulması planlanan yüksek okullara öğrenci hazırlanması hususunda rüşdiyelerin o anki durumları ile bu görevi yerine getiremeyecekleri belirtilmiştir³¹⁷. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin idadilerle ilgili önemli maddeleri özetle şöyledir³¹⁸.

- İdadiler, rüşdiye öğrenimini bitirmiş, Müslüman ve Müslüman olmayan çocukların karma olarak eğitim ve öğretimlerine mahsus okullardır.
- 1000 haneden fazla her kasabada bir idadi açılacaktır.
- İdadilerin tüm masrafları, vilayet eğitim sandığından karşılanacaktır.

Bunların dışında nizamnamede, öğretmenlerin maaşları, sınav ve tatil esasları, ders programlarının hazırlanması gibi hususlara da değinilmiştir. Nizamnamenin maddelerinden de anlaşılacağı gibi idadilerin açılmasındaki amaç Müslüman ve gayrimüslim vatandaşları kaynaştırmak ve ortak bir kültür içinde yaşatmak düşüncesidir³¹⁹. 1869 yılında rüşdiye çıkışlı öğrencileri sultanilere hazırlamak için kurulması planlanan üç yıllık idadiler 1873 tarihine kadar açılmamıştır. Maarif Nezareti'nin aldığı kararlar doğrultusunda 1873 tarihinde Darülmâarif adlı okul mülki idadiye çevrilmiştir. Böylece ilk sivil idadi mektebi açılmış oldu. Vilayetlerde ise ilk idadi 1875 yılında Mora Yenişehir'de açılmıştır³²⁰. Aynı tarihte Darülmüallimin içinde bir idadi şubesi oluşturulmuştur³²¹. İdadi seviyesindeki ilk kız okulu ise 1880'de açılmıştır³²². İdadi okullarının taşrada yaygınlaşması ancak II. Abdülhamit döneminde gerçekleşmiştir.

İlk açılan idadiler programları yönünden de bina ve öğretmen yönünden de yetersizdiler. Yeni idadilerin kurulmasında en büyük engel ise mali sıkıntılardı. 1884'te getirilen özel eğitim vergisi ile idadilerin masraflarına karşılık bulundu. Böylece bütün ülke genelinde vilayet merkezlerinde yedi sınıflı, sancak merkezlerinde de beş sınıflı idadilerin açılmasına başlandı³²³. İdadilerin ilk üç sınıflarındaki eğitim rüşdiye sınıflarındaki eğitimi kapsıyordu. Bu nedenle eğitim süreleri aslında iki ve dört yıla

³¹⁶ UNAT, *a.g.e.*,s.45; GÜVEN, *a.g.e.*,s.45.

³¹⁷ UNAT, *a.g.e.*, s.93.

³¹⁸ BİLİM, *a.g.e.*,s.444.

³¹⁹ ERGÜN, "Sivil Eğitim.", s. 6.

³²⁰ UNAT, *a.g.e.*, s.45.

³²¹ ERGİN, *a.g.e.*,s.417.

³²² KOÇER,*a.g.e.*,s.131.

³²³ LEWIS, *a.g.e.*, s.180.

karşılık geliyordu. Ayrıca beş yıllık sancak idadileri nehari yani gündüzlü, yedi yıllık vilayet idadileri ise leyli yani yatılı idadiler idi³²⁴. Leyli idadilere öğrenciler ücretli ya da ücretsiz olarak kabul edilebiliyorlardı. Böylece fakir çocukları da ücret ödmeden yüksek tahsil imkânından yararlanabiliyorlardı³²⁵.

İdadilerin ders programlarında esaslı ıslahatların yapılması da 1892 yılında gerçekleşmiştir. İdadilerin ilk programları yetersiz bulunarak, özel bir komisyon tarafından yeni bir ders programı hazırlanmıştır. Hazırlanan yeni program hem beş, hem de yedi yıllık idadilerin genel programını oluşturmuştur³²⁶. Ancak bu program ülke ihtiyaçlarına yetmediğinden 1902-1906 yılları arasında yeni bir program hazırlandı. Öncelikle leyli idadiler 8, nehari idadiler 6 yıla çıkarılmıştır. Ardından bazı idadilerde ziraat, ticaret ve sanayi şubeleri açılmıştır. Ziraat şubesi altı diğer şubeler sekiz yıl olarak kabul edilmiştir. Fakat bu şubelerdeki dersleri okutacak yetenekli öğretmen bulunmadığı için bu uygulamadan vazgeçilmiştir³²⁷. 1904 yılında ders kitaplarına ziraat, ticaret ve sanatla ilgili konuların dahil edilmesine karar verilmiştir. Öğretim süresi ise tekrar beş ve yedi yıl olarak kabul edilmiştir. Rüşdiye ve nehâri idadilerinin ders programları birbirine çok yakın hale getirilmiş, leyli idadilerde ise daha yoğun bir program izlenmiştir³²⁸.

Rüşdiyelerin ortadan kaldırılması ile beş yıllık idadiler, ortaöğretimin ilk basamağını oluşturdular ve Cumhuriyet döneminde ortaokula dönüştüler. Yedi yıllık idadiler ise 1910-1913 yılları arasında önce sultaniye, daha sonrada liseye çevrilerek tarihe karıştılar. 1914 yılı başlarında ülkede 59 idadi, 6970 öğrenci ve 629 öğretmen bulunuyordu.³²⁹

4. KÜTAHYA MEKTEB-İ İDADİSİ

Kelime anlamı olarak hazırlamaya mahsus yer anlamına gelen idadilerin, mektep ismi olarak da hazırlayıcı okul manasında kullanıldığını daha önce belirtmiştik. 1869 tarihinden önce çeşitli askeri okullara öğrenci hazırlayan sınıflara verilen idadi ismi,

³²⁴ ERGÜN, "Sivil Eğitim.", s.6.

³²⁵ KODAMAN, *a.g.e.*,s.122-124.

³²⁶ ERGÜN, *II. Meşrutiyet*, s. 24.

³²⁷ ERGÜN, "Sivil Eğitim.", s.6.

³²⁸ KODAMAN, *a.g.e.*,s.126.

³²⁹ ERGÜN, "Sivil Eğitim.", s.6.

1869'dan tarihinden sonra Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile rüşdiyelerin bir üst sınıfı olan eğitim kurumlarına verilmiştir.

Nizamnameden sonra açılması kararlaştırılan idadi okulları, taşrada uzun bir süre maddi kaynak sıkıntısı nedeniyle açılmamıştı. Ancak medrese öğretiminin yetersizliği çok uzun zaman öncesinde anlaşılmıştı. 19. yüzyılın sonlarında da gelenekçi yapılarında direnen medreselerde herhangi bir yenileşme ve iyileştirme çalışması yapılamıyordu. Bunun üzerine II. Mahmut döneminden itibaren sivil eğitim alanında yeni açılan okullar ile batıya ayak uydurmaya çalışılıyordu. Fakat rüşdiyelerin ileride açılması düşünülen yüksek okullara öğrenci hazırlamada yetersiz kalacağı düşünülüyordu. Bu yüzden bugünkü lise düzeyinde bir ortaöğretim kurumu diyebileceğimiz idadilerin bir an evvel yaygınlaştırılması gerekiyordu. Durumun önemim sultan II. Abdülhamit döneminde anlaşılmış, getirilen özel eğitim vergisi ile maddi kaynak sorunu aşılarak, idadiler ülke genelinde yaygınlaştırmaya başlanmıştır.

H.1316/M.1898- H.1321/M.1904 yılları arasındaki Maarif Salnameleri'ni göre Kütahya Sancağı dâhilinde yalnızca Kütahya merkezinde bir idadi mektebi bulunmaktadır³³⁰. Uşak Kazası'nda bir idadi mektebi, 1914 yılından sonra açılacaktır³³¹.

Kütahya İdadi Mektebi'nin kuruluş çalışmalarına 1884 yılında mutasarrıf Tevfik Paşa zamanında başlanmıştır³³². 1886 yılında her iyi, doğru iş için yardımını esirgemeyen bir kişi olan Hacı Yusuf Bey başkanlığında kurulan özel bir komisyon Mekteb-i İdadi kurulması için öncelikle halk desteğini almaya çalışmıştır. Komisyon tarafından halktan para ve emek, madde ve malzeme gibi her türlü ihtiyaç temin edilmiştir. Halkın katkıları ve hükümetten alınan bin liralık destek ile idadi binasının inşaatına başlanmıştır³³³. Üç yıl sonra Mutasarrıf Haşim Paşa'nın gayretiyle tamamlanan "Taş Mektep", 12 Ocak 1890 yılında Liva İdadisi olarak hizmete açılmıştır³³⁴. Mektebin ilk üç sınıfı rüşdiye derecesinde olduğu için, mevcut rüşdiye öğrencileri de bu binaya nakledilmiş, rüşdiyenin o seneki mezunları da idadinin

³³⁰ *S.N.M.U.*, H.1316/M.1898-1899, s.1028; H.1317/M.1899-1900, s.1142-1143; H.1318/M.1900-1901, s.1280-1281; H.1319/M.1901-1902, s.554; H.1321/1903-1904, s.473.

³³¹ SOLAK, *a.g.e.*, s.166.

³³² *Kütahya Lisesi'nin Tarihçesi*, <http://www.kutahyalisesi.k12.tr> (18.12.2006)

³³³ *Kütahya XV. Yıl*, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1938, s.59.

³³⁴ *Kütahya Lisesi'nin Tarihçesi*, aynı yer.

dördüncü sınıfına devam etmişlerdir. Dördüncü sınıfı bitirenlerin beşinci sınıfa geçmesiyle birlikte idadi teşkilatı tamamlanmıştır³³⁵.

Kütahya Mekteb-i İdadisi'ne müdür olarak ilk defa Enver Bey isminde bir kişi görevlendirilmiştir. Daha sonra sırasıyla Abdürrezzak ve Yunus Efendiler idadide müdürlük yapmışlardır.³³⁶ Mekteb-i İdadi'nin H.1313-1314/M.1895-1896 öğretim yılındaki müdür ve öğretmen kadrosu ile okutulan dersler ise aşağıdaki gibidir³³⁷:

Tablo 21. H.1313-1314/M.1895-1896 Öğretim Yılı Kütahya Mekteb-i İdadisi'nde Okutulan Dersler ve Öğretmen Kadrosu

Memuriyet	İsmi
Müdür	Abdah Fevzi Efendi
Fransızca ve Coğrafya Muallimi	Abdah Fevzi Efendi
Hesap, Hendese, Cebir, Usûl Defteri ve Malumat-ı Nâfia Muallimi	Ömer Fevzi Efendi
Hüsni Hat Muallimi	Ahmet Hakkı Efendi
Ulum-u Diniye Muallimi	Mustafa Şükrü Efendi
Arabi, Tarih ve Farsî Muallimi	Hacı Abdullerzak Efendi
Resim, Türkçe ve Kitabet Muallimi	Enver Efendi
Hademe	2

H.1316/M.1898 öğretim yılında Kütahya Mekteb-i İdadisi'nde mevcut iki hademeden birinin ismi Osman Ağa'dır. Ayrıca mektepte Abdurrahman isminde bir bevâb bulunmaktadır.³³⁸ Kütahya Mekteb-i İdadisi'nin H.1316/M.1898 tarihli Maarif Salnamesi'ne göre H.1313-1314/M.1895-1896 öğretim yılındaki öğrenci sayısı da aşağıdaki tabloda verilmiştir³³⁹:

Tablo 22. H.1313-1314/M.1895-1896 Öğretim Yılı Kütahya Mekteb-i İdadisi'nde Öğrenci Sayıları

Müslim	Gayri Müslim	Yekun
87	2	89

³³⁵ *Kütahya XV. Yıl*, s.59

³³⁶ *Kütahya XV. Yıl*, s.59.

³³⁷ *S.N.M.U.*, H.1316/M.1898-1899, s.1028.

³³⁸ *H.V.S.* H.1316/M.1898-1899, s. 145.

³³⁹ *S.N.M.U.*, H.1316/M.1898-1899, s.1028.

Tabloyu incelediğimizde mektepte iki tane de Gayri Müslim öğrenci bulunduğunu görmekteyiz. Nitekim 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde idadi mekteplerinin Müslüman ve Gayri Müslim tüm Osmanlı tebaasına açık olacağı belirtilmişti.

Kütahya Mekteb-i İdadisi'nde H.1314-1315/M.1896-1897 öğretim yılı itibariyle yönetici değişikliği olmuştur. Bu tarihte idadinin müdürlüğüne Osman Nuri Efendi getirilmiştir. Osman Nuri Efendi aynı zamanda Coğrafya, Hesap, Hendese ve Usul-u Defter muallimidir. Mektebin Fransızca, Malumat-ı Fenniye ve Cebir Muallimi vekili Artın Efendi olmuştur. Ulum-u Diniye Muallimi Şükrü Efendi; Arabi, Farsi ve Tarih Muallimi Abdülerzak Efendi; Lisan-ı Osmani, İnşa ve Kitabet ve Resim Muallimi de Enver Efendi; Hüsnü Hat Muallimi Ahmet Hakkı Efendi'dir. Mektebin mubassırı ise Ahmet Hamdi Efendi'dir. 1313-1314/M.1895-1896 öğretim yılında Hesap ve Hendese derslerini veren Ömer Fevzi Efendi, bu dersleri müdür Osman Nuri Efendi'nin verecek olmasından dolayıdır ki H.1314-1315/M.1896-1897 öğretim yılı kadrosunda bulunmamaktadır³⁴⁰.

H.1317/M.1899 tarihli Maarif Salnamesi'nde, Mekteb-i İdadi'nin H.1314-1315/M.1896-1897 tarihindeki öğrenci mevcuduna ait bilgiler verilmiştir. Bu tarihlerde mektebin öğrenci sayısı aşağıdaki gibidir³⁴¹:

Tablo 23. H.1314-1315/M.1896-1897 Öğretim Yılı Kütahya Mekteb-i İdadisi'ndeki Öğrenci Sayıları

Müslim	Gayri Müslim	Yekun	Hademe
76	2	78	2

Tabloyu incelediğimizde H.1313-1314/M.1895-1896 öğretim yılında toplam 89 öğrencisi bulunan mektebin, H.1314-1315/M.1896-1897 öğretim yılında ise öğrenci sayısının 78'e kadar düştüğünü görmekteyiz. Mektepteki Gayri Müslim öğrenci sayısında ise bir değişiklik olmamıştır.

Kütahya İdadîsi Mektebi'nin öğretim kadrosunda H.1315-1316/M.1897-1898 öğretim yılında bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Osman Nuri Efendi, bu tarihte de

³⁴⁰ S.N.M.U., H.1317/M.1899-1900, s.1142.

³⁴¹ S.N.M.U., H.1317/M.1899-1900, s.1143.

Mekteb-i İdadî'nin müdürlüğünü yapmaktadır. Resim muallimi değişmiş, Tahsin Bey resim muallimi olmuştur. 1896-1897 tarihlerinde hademe Osman Ağa iken, H.1315-1316/M.1897-1898 öğretim yılında hademe sayısının iki olduğu belirtilmiş, ancak isimleri verilmemiştir³⁴². Bu tarihteki dersler ve öğretmen kadrosu aşağıda verilen tablodaki gibidir³⁴³:

Tablo 24. H.1315-1316/M.1897-1898 Öğretim Yılı Kütahya Mekteb-i İdadisi'nde Okutulan Dersler ve Öğretmen Kadrosu

Memuriyet	İsmi
Müdür, Hendese, Hesap, Usul Defteri ve Coğrafya Muallimi	Osman Nuri Efendi
Lisan-ı Osmani, Farsi ve Tarih Muallimi	Hacı Abdürrezzak Efendi
Ulum-i Diniye ve Arabî Tarih Muallimi	Mustafa Şükrü Efendi
Hüsnü Hat Muallimi	Ahmet Hakkı Efendi
Fransızca, Cebir, Malumat-ı Nafia ve Kitabet Muallimi	Necati Efendi
Resim Muallimi Vekili Mülazımı Evvel ³⁴⁴	Tahsin Bey
Mubassır	Mehmet Hamdi Efendi

H.1315-1316/M.1897-1898 tarihi itibarıyla mektepteki öğrenci sayısının 101'e kadar arttığını görmekteyiz. Bu tarihte mektepteki Müslüman öğrenci sayısı 96'dır. Ayrıca mektebin Gayri Müslim öğrenci sayısı da artarak 5'e yükselmiştir. Aşağıdaki tabloda mektebin öğrenci durumu gösterilmiştir.

Tablo 25. H.1315-1316/M.1897-1898 Öğretim Yılı Kütahya Mekteb-i İdadisi'ndeki Öğrenci Sayıları

Müslim	Gayri Müslim	Yekun	Hademe
96	5	101	2

³⁴² H.V.S., H.1318/M.1900-1901, s. 187.

³⁴³ S.N.M.U., H.1318/M.1900-1901, s.1280-1281.

³⁴⁴ H.1318/M.1900-1901 tarihli Maarif Salnamesi'nde bu tarihte mektebin Resim muallimliği kadrosu boş olarak gösterilmektedir. Fakat aynı tarihli Hüdâvendigâr Vilayet Salnamesi'nde ise mektebin Resim mualliminin Tahsin Bey olduğu belirtilmektedir. Bkz. S.N.M.U., H.1318/M.1900-1901, s.1281; H.V.S., H.1318/M.1900-1901, s. 187.

Kütahya Mekteb-i İdadisi'nin H.1316-1317/M.1898-1899 öğretim yılındaki öğretim kadrosu ve okutulan derslere baktığımızda bir değişiklik olmadığını görmekteyiz. Osman Nuri Efendi yine Mekteb-i İdadi'nin müdürlük görevini yürütmektedir. Aynı zamanda Hesap, Hendese, Usul-u Defter ve Coğrafya muallimliği yapmaktadır³⁴⁵. Diğer öğretmen kadrosunda ve okutulan derslerde de değişiklik olmamıştır. Mubassır da Mehmet Hamdi Efendi'dir. Bu tarihte mektebin 3'ü Gayri Müslim olmak üzere toplam 97 öğrencisi bulunmaktadır. Hademe sayısı da iki olarak belirtilmiştir³⁴⁶.

H.1318-1319/M.1900-1901 yılında Kütahya Mekteb-i İdadisi'nin öğretmen kadrosunda bir takım değişiklikler meydana gelmiştir. H.1318-1319/M.1900-1901 yılındaki dersleri ve öğretmen kadrosunu incelediğimizde Kütahya Mekteb-i İdadisi'nin öğretmen kadrosu önceki yıllara göre farklılık göstermektedir. Müdür yine Osman Nuri Efendi'dir. Yaklaşık beş yıllık zaman dilimine rağmen Osman Nuri Efendi'nin müdürlük görevinde bulunuyor olmasından hareketle, kendisinin iyi ve başarılı bir yönetici olduğu düşünülebilir. Mektebin Fransızca mualliminin değiştiğini, Haydar Efendi'nin Fransızca, Resim, Cebir ve Kitabet derslerini okuttuğunu görmekteyiz. Yine önceki yıllardan farklı olarak, bu tarihlerde idadilerin ders programlarıyla ilgili bir değişiklik yapılması neticesinde Alem-i Eşya, Ahlak, Ziraat ve Sıhhiye derslerinin de idadinin ders programında yer aldığını görüyoruz. Bu tarihteki öğretmenler ve okuttukları dersler aşağıdaki gibidir³⁴⁷:

Tablo 26. H.1318-1319/M.1900-1901 Öğretim Yılı Kütahya Mekteb-i İdadisi'nde Okutulan Dersler ve Öğretmen Kadrosu

Memuriyet	İsmi
Müdür, Hesap, Hendese ve Tarih Muallimi	Osman Nuri Efendi
Arabi, Farsi, Alem-i Eşya, Usul-u Defter, Muallimi	Abdüllerezak Efendi
Türkçe Muallim Vekili	Nuri Efendi

³⁴⁵ S.N.M.U., H.1319/M.1901-1902, s.554.

³⁴⁶ S.N.M.U., H.1319/M.1901-1902, s.554.

³⁴⁷ S.N.M.U., H.1321/M.1903-1904, s.473.

Ulum-u Diniye, Ahlakiye ve Türkçe Muallimi	Mustafa Şükrü Efendi
Fransızca, Resim, Cebir ve Kitabet Muallimi	Haydar Efendi
Malumat-ı Zirâaiye ve Sıhhiye Muallim Vekili	Ahmet Efendi
Coğrafya Muallim Vekili	Ahmet Efendi
Hat Muallimi	Ferit Efendi
Mubassır	Ahmet Efendi

H.1321/M.1903 tarihli Maarif Salnamesi'nde Kütahya Mekteb-i İdadisi'nin H.1318-1319/M.1900-1901 öğretim yılına ait öğrenci mevcudu verilmiştir. Öğrenci sayıları aşağıdaki tabloda belirtilmiştir³⁴⁸:

Tablo 27. H.1318-1319/M.1900-1901 Öğretim Yılı Kütahya Mekteb-i İdadisi'ndeki Öğrenci Sayıları

Müslim	Gayri Müslim	Yekun	Hademe
102	0	102	2

Kütahya Mekteb-i Rüşdiyesi'nin H.1318-1319/M.1900-1901 öğretim yılındaki öğrenci sayılarına baktığımızda daha önceki yıllara ait verilerin aksine bu tarihte mektepte Gayri Müslim öğrenci bulunmamaktadır.

Kütahya Mekteb-i İdadisi'nde Osman Nuri Efendi'den sonra sırasıyla Muharrem ve Abdullah Rasih Efendi müdürlük yapmışlardır. İdadî, 1911-1912 ders yılından itibaren Ziraat İdadisi şeklini almıştır. İlk sınıfı ihzari sayılarak, son iki sınıfı da umumi ve ziraî olmak üzere iki şubeye ayrılmıştır. 1914-1915 öğretim yılında ise Sultani'ye dönüştürülmüş, beşi kısmı ibtidai, dördü kısmı tali olmak üzere dokuz sınıflı olarak açılmış, ayrıca yatılı kısmı da yapılmıştır³⁴⁹. Fakat aynı tarihte Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesi ve devamında Milli Mücadele dönemine girilmesiyle okul eğitim- öğretime ara vermek zorunda kalmıştır.

³⁴⁸ S.N.M.U., H.1321/M.1903-1904, s.473.

³⁴⁹ Kütahya XV. Yıl, s.60.

Savaş yıllarında öğrenime ara veren okul binasından, I.Dünya Savaşı sırasında yapı olarak yararlanılmış, İstiklal Savaşı'nda Alay Komutanlığı ve Askeri Hastane olarak Türk milletine hizmet etmiştir. 1922-1923 öğretim yılında tekrar Sultani olarak açılmış, eğitim-öğretim hizmeti vermeye devam etmiştir³⁵⁰. 1923-1924 tarihlerinde ise orta mektep haline getirilmiştir. On yıl 1933-1934 yılında da liselere dönüştürülmesine karşın üç ay sonra çıkan bir yangın ile ahşap kısmı tamamen yanmış, yalnız yontma taştan yapılan kalın dış duvarları kalmıştır. İmkansızlıklar nedeniyle beş yıl geçici olarak pansiyon binasında eğitim-öğretim sürdürülmüştür. 30 Nisan 1838'de onarımı tamamlanan eski binaya geçilmiştir³⁵¹.

Kütahya Mekteb-i İdadîsi olarak 1890 tarihinde açılan okul, günümüzde lise olarak eğitim ve öğretime devam eden, tarihe tanıklık etmiş bir kurumdur. Mustafa Kemal Atatürk, Kütahya şehrine üç kez ziyarette bulunmuş ve 24 Mart 1923 tarihine rastlayan üçüncü gelişinde Kütahya Lisesi salonunda öğretmenlere bir konuşma yapmıştır³⁵². Atatürk, Türk Eğitim Tarihimiz açısından önemli bir yeri olan “Öğretmenlere Hitabı”nı burada söylemiştir. Konuşmasında, “Memleketimizi, toplumumuzu gerçek hedefe ve gerçek mutluluğa ulaştırmak için iki orduya ihtiyaç vardır: Biri vatanın hayatını kurtaran asker ordusu, diğeri memleketin geleceğini yoğuran irfan ordusudur.” diyerek eğitime ve öğretmenlere verdiği önemi en iyi şekilde ifade etmiştir³⁵³. Okulun yüzüncü kuruluş yıldönümünde, Atatürk'ün çay sohbetinde bulunduğu öğretmenler odası eğitim müzesi haline getirilmiş, öğrencilerin memleketimizin ve okulumuzun tarihini öğrenmeleri, gelecekte başarılı olmak için kendilerinde güç bulmaları hedeflenmiştir³⁵⁴. Bu toplantıda yapılan konuşmanın bir örneği oluşturulan okul müzesinde çini bir panoda yer almaktadır³⁵⁵.

³⁵⁰ *Kütahya Lisesi'nin Tarihçesi*, aynı yer.

³⁵¹ *Kütahya XV. Yıl*, s.60.

³⁵² *Kütahya 2002*, Kütahya Valiliği İl Özel İdaresi Yayınları-1, Gökçe Ofset, Kütahya, 2002. s.55.

³⁵³ *Kütahya 2002*, s.56.

³⁵⁴ *Kütahya Lisesi'nin Tarihçesi*, aynı yer.

³⁵⁵ Cengiz ÇETİNTAŞ, *Adım Adım Kütahya*, Ekspres Matbaası, Kütahya, 1989, s.7-8.

IV. BÖLÜM

KÜTAHYA SANCAĞI'DAKİ YABANCI OKULLAR VE GAYRİMÜSLİM MEKTEPLER

1. OSMANLI DEVLETİ'NDE YABANCI OKULLAR

Yabancı kelimesi sosyoloji bilimi bakımından, toplumun kültürüne yabancı, onun dilini bilmeyen ve o toplumun dışında bulunan kimse olarak; hukuk açısından ise içinde belirli bir süre yaşadıkları devletin varlığına rağmen, o devlete vatandaşlık bağı ile bağlı olmayan gerçek veya hükmi şahıs manasında kullanılmaktadır³⁵⁶. Osmanlı Devleti'nde yabancı kavramı ise; topluma yabancı insanlar olmayıp, misafir veya emanet edilmiş insanlar olarak görülmüştür³⁵⁷.

1.1. MİSYONERLİK

Misyonerlik, Hıristiyanlığın yayılmasını amaçlayan bir faaliyettir³⁵⁸. Hıristiyan kiliselerinin, Hıristiyan olmayan ülkelerde bu dini yaymak için kurdukları teşkilata misyon, bunları idare eden ve faaliyet gösteren din adamlarına da misyoner denilmektedir³⁵⁹. Ayten Sezer'e göre, 16. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlık dininin farklı mezheplere ayrılması ile belirli bir mezhepte olmayanları o mezhebe kazandırmak amacıyla yönelik faaliyetler de misyonerlik kavramı kapsamına girmektedir³⁶⁰. Misyonerlik faaliyetlerinin başlangıcı ilk havariler dönemine kadar gitmektedir. Başlangıçta ilk havarilerin kurduğu kiliselerle, kişisel gayretler sonucu işleyen misyonerlik faaliyetleri zaman içerisinde güçlenmiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde dünyanın birçok yerinde kurdukları dernek ve teşkilatlarla, sistemli ve örgütlü biçimde hedeflerini gerçekleştirmeye çalışmaktadırlar³⁶¹.

³⁵⁶ Hidayet VAHAPOĞLU, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık Ve Yabancı Okullar*, M.E. B. Yayınları, İstanbul, 1997, s.30-31.

³⁵⁷ Halit ERTUĞRUL, *Azınlık ve Yabancı Okulları: Türk Toplumuna Etkisi*, Nesil Matbaası, İstanbul, 1998, s. 6.

³⁵⁸ Adnan ŞİŞMAN, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel Ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s.6.

³⁵⁹ VAHAPOĞLU, *a.g.e.*, s.31.

³⁶⁰ Ayten SEZER, *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)*, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s.7.

³⁶¹ Ayten SEZER, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 700. Yıl Özel Sayısı, Ankara, 1999, s.170.

Adnan Şişman'a göre³⁶² misyonerler faaliyet sahası olarak İslam ülkelerini seçmişlerdir. Bunun nedeni İslam'ın ortaya çıkışından sonra hızla yayılması, zamanla her bakımdan önemli yerlerin Müslümanların eline geçmesi hatta İslam'ın Hıristiyan topluluklar üzerinde de etkili olmasıdır. Osmanlı Devleti'nin birden fazla dini ve farklı etnik grubu içerisinde barındıran toplum yapısı, misyoner faaliyetler için uygun bir zemin oluşturmaktaydı. Ayrıca gayrimüslimlere tanınan geniş haklar, kapitülasyonlar ve devletin hoşgörü ve anlayışa dayalı yönetim prensibi de misyonerlerin Osmanlı Devleti'ni seçmelerinde etkili olmuştur³⁶³.

1.2. MİSYONERLİĞİN AMAÇLARI

Misyonerliğin temel amacı, insanları ve ülkeleri etkileyerek Hıristiyanlık dinini tüm dünyaya yaymaktır. Ancak bu amacın altında siyasi, sosyal ve ekonomik bir takım gizli amaçlar da bulunmaktadır. Özellikle sömürgecilik çağı ile beraber bağlı buldukları ülkelerin emperyalist politikalarına hizmette bulunmaları göz ardı edilemeyecek bir gerçektir. Kendilerini kiliseye adayan ve İncil'in hizmetkârı olarak gören misyonerler, amaçlarına ulaşabilmek için her yolu ve metodu denemekten kaçınmamışlardır. Onlardan istenen şey gidecekleri ülkenin dilini, dinini ve kültürlerini öğrenip inceleyerek eksiklikleri belirlemek ve ona göre hareket etmektir.³⁶⁴ Misyonerlerin bu gizli amaçları açık olanlardan daha önemlidir. Hedef alınan ülkelerin en kısa zamanda, en zengin kaynaklarının Avrupa ve Amerika sanayinde hammadde olarak kullanımı için gerekli ortamı hazırlamak en acil ulaşılmaması gereken amaçlar arasındadır³⁶⁵.

1.3. MİSYONERLERİN OSMANLI DEVLETİ'Nİ SEÇME NEDENLERİ

Misyonerler için Osmanlı toprakları, önemli faaliyet sahaları içerisinde yer almaktadır. Öncelikle Osmanlıların yabancılara karşı hoşgörülü ve adil olması, misyonerlerin burada faaliyetlerini rahatça sürdürmelerine imkân veriyordu.

³⁶² Adnan ŞİŞMAN, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel Ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s.7.

³⁶³ SEZER, *a.g.m.*, s. 172.

³⁶⁴ SEZER, *a.g.m.*, s. 171; Uygur KOÇABAŞOĞLU, *Kendi Belgeleriyle. Anadolu'daki Amerika*, Arba Yayınları, İstanbul, 1989, s.24-33.

³⁶⁵ Necmettin TOZLU, *Kültür Ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Akçay Yayınları, İstanbul, 1991, s.16.

Anadolu, Türk hâkimiyeti öncesinde Hıristiyanların elinde bulunuyordu. Bu yüzden misyonerler tarafından “İncil Ülkesi” olarak anılmaktadır ve tarihin çeşitli dönemlerine Hıristiyan dünyasının hedefi altında olmuştur. Haçlı Seferleri sonucu Anadolu’yu silahla ele geçiremeyeceklerini anlayınca, farklı yollar içerisine girmişlerdir. 16. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlık dinini yaymak ve Anadolu, Kudüs ve Ortadoğu sınırlarındaki kutsal bölgeleri ele geçirmek amacına yönelik alt yapıyı oluşturmak üzere, Osmanlı topraklarına misyonerler gönderilmeye başlanmıştır³⁶⁶. Bu dini nedenlerin dışında, Osmanlı Devleti’nin üç kıtanın kilit noktasını oluşturan bir jeopolitik konuma sahip olması, zengin yeraltı kaynaklarının varlığı ve batı dünyası ile Orta ve Uzak Doğu arasında önemli kilit yolları elinde bulundurması da bu topraklara olan ilgiyi arttırmıştır³⁶⁷.

2. KÜTAHYA SANCAĞI’NDA KURULAN YABANCI OKULLAR

Osmanlılarda yabancı devletlerin okul açmaları başlangıçta kapitülasyonların gölgesinde olmuştur³⁶⁸. İlk kez Kanuni tarafından Fransa’ya verilen kapitülasyonlar genel anlamda ticari ayrıcalıkları içeriyordu. Kapitülasyonlarda eğitimle ilgili hükümler bulunmuyordu. Ancak bu belgeler Batılı devletlerin isteklerini açık ya da gizli şekilde gerçekleştirmelerine olanak sağlıyordu³⁶⁹. İlk olarak kiliselerin yanında ve elçiliklerde açılan okullar zamanla yabancı devlet okulu olarak faaliyetlerine devam etmişlerdir³⁷⁰.

Osmanlı Devleti’nde yabancı okulların kurulmasına sebep olan diğer etken ise misyonerlik faaliyetleridir. Osmanlı ülkesinin her tarafına yayılan misyonerler okullar açarak, azınlıkta bulunan çocukları eğitmek, onları Türklere ve Müslümanlara karşı üstün hale getirmeyi amaçlamışlardır³⁷¹. 16. yüzyılın sonlarından itibaren Fransız misyonerler Osmanlı idaresinde bulunan Latin çocuklarına dini terbiye vermek amacıyla İstanbul’a geldiler. Osmanlılarda ilk açılan yabancı okullar Fransızların himayesindeki Katolik okullarıdır. Fransızların açtığı bu okulları, Protestan okulları

³⁶⁶ Adnan ŞİŞMAN, “Misyonerlik Faaliyetleri ve Uşak’ta Montanizm’e Dair Çalışmalar”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.3, S.2, Aralık, 2001, s.1-2.

³⁶⁷ ERTUĞRUL, *a.g.e.*, s. 64-65.

³⁶⁸ ERTUĞRUL, *a.g.e.*, s. 27.

³⁶⁹ AKYÜZ, *a.g.e.*, s. 95.

³⁷⁰ İlnur POLAT HAYDAROĞLU, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar*, Ocak Yayınları, Ankara, 1993, s.10.

³⁷¹ Ersoy TAŞDEMİRCİ, “Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.10, 2001, s.24.

takip etti. 1856 Islahat Fermanı'nın mezhep değiştirme serbestliği getirmesiyle Amerikalı misyonerlerin desteğiyle açılan Protestan okullarının sayısı artmıřtır³⁷².

Önceleri kapitülasyonlar ve misyonerlik faaliyetlerinin etkisinde açılan yabancı okullar, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile yasal bir temel kazanmışlardır. Nizamnamenin 129. maddesi ile Osmanlı vatandaşları ile birlikte yabancı devlet vatandaşlarına da Osmanlı ülkesinde okul açma izni verilmekteydi. Böylece yabancıların okul açabilmesi için gereken yasal zemin de hazırlanmış oluyordu. 1876'da Kanun-i Esasi'de yabancı okullara açıkça değinilmemişse de, 15. ve 16. maddelerde özel öğretimle ilgili esaslar içerisinde dini cemaatlere ait okulların, programlarında özgür olduğu belirtilmiřtir³⁷³.

19. yüzyıl sonlarına doğru yabancı okullar sayıca artmış, eğitim amacından uzak Osmanlı ülkesinin her bir tarafına yayılmışlardır. Siyasi ve kanuni boşluktan yararlanarak sayıları artmış olan yabancı okullar, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Kanun-i Esasi ile denetim altına alınmak istenmiştir. Fakat bu okullar sürekli devlet denetiminden kamıřlardır³⁷⁴. 1915 yılında hazırlanan Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi ile yabancı okullar öğretim, yönetim ve denetim bakımından yeni bir düzenlemeye tabi tutulmuşlardır. Fakat Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması ve İtilaf devletlerince işgal edilmesi nedeniyle yabancı okullar tekrar eski hallerine dönmüşler, düşmanca faaliyetlerine devam etmiřlerdir³⁷⁵. Yabancı okulların tam olarak denetim altına alınması Cumhuriyet döneminde gerçekleşmiştir. 1886'da Osmanlı topraklarında 400'e yakın Amerikan Okulu varken, 1912–1913 öğretim yılında Fransız okullarının sayısı 100 civarındadır. Buna rağmen, Cumhuriyet dönemine intikal eden Amerikan okullarının sayısı, Fransız okullarının sayısından azdır³⁷⁶.

Salnamelere göre, Kütahya Sancağı dâhilinde yabancıların açtıkları okullara yalnızca Eskişehir Kazası'nda rastlanmaktadır. H.1316/M.1898-H.1321/M.1903 tarihleri arasında Eskişehir'de biri Almanlara, ikisi de Fransızlara ait olmak üzere toplam üç yabancı okul bulunmaktadır. Adnan Şişman'a göre Eskişehir'de Fransızlara ait beş okul ile birlikte bir de Alman Okulu bulunmaktadır. Ayrıca salnamelerde

³⁷² HAYDAROğLU, *a.g.e.*, s.7-8.

³⁷³ AKYÜZ, *a.g.e.*, s.220.

³⁷⁴ HAYDAROğLU, *a.g.e.*, s.17.

³⁷⁵ TAŞDEMİRCİ, *a.g.m.*, s.26.

³⁷⁶ TAŞDEMİRCİ, *a.g.m.*, s.26.

geçmemesine karşın yine aynı çalışmada Uşak'ta Fransızlara ait Latin Kilise mektebinin bulunduğu belirtilmektedir³⁷⁷.

2.1.ESKİŞEHİR KAZASI'NDAKİ YABANCI OKULLAR

Eskişehir Anadolu'nun en önemli demiryolu istasyonlarından birinin geçtiği bir şehirdi. Fransız, Oblates de l'Assomption cemiyeti rahipleri 1891'de Eskişehir'e yerleşmişler ve burada faaliyete başlamışlardı. 1913 yılı itibariyle Fransızlara ait Eskişehir'de 5 okul bulunmaktadır³⁷⁸. Bu okullarda biri Salnamelerde bu okullarda yalnızca 3 tanesinin ismi geçmektedir³⁷⁹.

2.1.1. Assomptionist (آسومپسیونیست) Fransız Mektebi: Bu mekteple ilgili Şenol'un verdiği bilgilere göre, Fransız misyonerler tarafından 1894 yılı civarında İzmir ve Konya'da sonra aynı adı taşıyan üçüncü bir okul olarak açılmıştır. Bu okul demiryolu şantiyesinde çalışanların ve Eskişehir'de bulunan Avrupalıların çocuklarının devam ettiği bir okuldur³⁸⁰. Bu okulun, Şişman'ın çalışmasında belirtilen Eskişehir 'in gar tarafında Oblates de Assomption Rahipleri'ne ait manastır ve mabetle birlikte kurulan okul olma ihtimali bulunmaktadır³⁸¹.

Eskişehir Kazası'nda bulunan mekteple ilgili diğer bilgilere H.1316/M.1898 maarif salnamesinden ulaşıyoruz³⁸². Fransızlar tarafından yaptırılan mektep rüşdiye derecesindedir. Mektebin açılış iznine dair ruhsatnamesi yoktur. Kuruluş tarihi H.1310/M.1892-1893 olarak belirtilmiştir. Mektebin, namına ruhsat verilmiş olan müdürü mesulü de yoktur. Mektepte 1898 yılında 63 erkek, 50 kız öğrenci bulunmaktadır. 1899 yılında ise mektebin erkek öğrenci sayısında bir değişiklik olmamıştır. Fakat bu tarihte kız öğrencisi bulunmamaktadır. Mektebin 1900 yılında 64 erkek öğrencisi varken 1901 yılına ait salnamede mekteple ilgili bir bilgi yoktur. 1903'te ise mektepteki erkek öğrenci sayısının 100'e ulaştığını, kız öğrenci sayısının ise 50 olduğunu görmekteyiz³⁸³.

³⁷⁷ ŞİŞMAN, a.g.e., s.156-164.

³⁷⁸ ŞİŞMAN, a.g.e., s.159.

³⁷⁹ S.N.M.U., H.1316/M.1898-1899, s.1042-1043; H.1317/M.1899-1900, s.1190-1191; H.1318/M.1900-1901, s.1322-1323; H.1321/M.1903-1904, s.500.

³⁸⁰ Mehtap ŞENOL, *Cumhuriyet Öncesi Ve Cumhuriyet Dönemi Eskişehir'de Eğitim*, MEB. Yayınları, Eskişehir, 1999, s.11-12.

³⁸¹ ŞİŞMAN, a.g.e.,s.159.

³⁸² S.N.M.U., H.1316/M.1898-1899, s.1042-1043.

³⁸³ S.N.M.U., H.1317/M.1899-1900, s.1190-1191; H.1318/M.1900-1901, s.1322-1323; H.1321/M.1903-1904, s.500.

2.1.2. Soeurs de la Charite (سوردواشاريته) Fransız Mektebi: Fransızlar tarafından Eskişehir Kazası'nda yaptırılan mekteple ilgili salnamelerde ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır. Mektep ruhsatsız olup, müdür mesulu yoktur. Kuruluş tarihi H.1313/M.1895-1896'dır. 1898-1900 yıllarında mektebin 87 kız öğrencisi vardır. H.1319/M.1901 tarihli salnamede mekteple ilgili bir bilgi yoktur. Mektebin derecesi, 1898-1900 yıllarında rüşdiye, 1903'te ise ibtidai olarak belirtilmiştir. 1903 yılında mektepteki kız öğrenci sayısı 50'ye kadar düşmüştür. Salmelerde erkek öğrenci sayısının olmayışından, mektebin kız öğrencilere özgü bir mektep olduğu söylenebilir³⁸⁴. Nitekim Şişman'ın verdiği bilgilere göre³⁸⁵ Eskişehir'de Oblates de Assomption rahipleri tarafından açılan bir yatılı, iki de gündüzlü kız okulları vardır. Salmelerde adı geçen okulun, Eskişehir'de bulunan üç kız okulundan biri olabileceğini söyleyebiliriz.

2.1.3. Alman Mektebi: Eskişehir istasyon civarındaki ibtidai-rüşdi derecesindeki Alman Okulu, Anadolu Demiryolları memurları ve çalışanların çocukları için kurulmuştur. Okul H.1312/M.1894-1895 tarihinde kurulmuştur. Kurucusu ise Şark Şimendifer müdürü Alman Kelmann'dır³⁸⁶. Mekteple ilgili H.1321/M.1903 yılı maarif salnamesinde ibtidai derecesinde olduğu belirtilmektedir. Salmelerde mektebin ruhsat tarihi, müdür mesulu, kuruluş tarihi ile ilgili bilgi yoktur. Yalnızca öğrenci sayılarına ait bilgi verilmiştir. 1903-1904 yılında mektebin 30'u erkek, 30'u da kız olmak üzere toplam 60 öğrencisi bulunmaktadır³⁸⁷. Eskişehir'de Alman şirketi tarafından inşa edilen demiryolu, bu mektebin açılmasında önemli faktör olmuştur. Osmanlı Hükümeti tarafından mektep binasına Şubat 1915'te askeri amaçla el koyulmuşsa da 1 Nisan 1915'te okul bir kulüp evinde tekrar faaliyete başlamıştır. Okul Almanlar tarafından açılmış olmasına rağmen Müslüman öğrenci sayısı da fazladır. 1912/1913 öğretim yılında 123 erkek, 144 kız öğrenci bulunmaktaydı. Toplam 267 öğrencinin 144'ü ise Müslüman'dı³⁸⁸. Müslümanların bu okula ilgi göstermesini, o dönemde Osmanlı kültürüne tesir eden Alman hayranlığının etkisi olarak açıklamak mümkündür.

³⁸⁴ S.N.M.U., H.1316/M.1898-1899, s.1042-1043; H.1317/M.1899-1900, s.1190-1191; H.1318/M.1900-1901, s.1322-1323; H.1321/M.1903-1904, s.500.

³⁸⁵ ŞİŞMAN, a.g.e., s.159.

³⁸⁶ ŞİŞMAN, a.g.e., s.322.

³⁸⁷ S.N.M.U., H.1321/M.1903-1904, s.500.

³⁸⁸ ŞİŞMAN, a.g.e.,s.322.

2.2. UŞAK KAZASI'NDAKİ YABANCI OKULLAR

Uşak, Afyonkarahisar ile İzmir yolu üzerinde büyük bir sanayi kasabasıydı. Nüfusta çeşitlilik göze çarpılmaktadır. Zira 1530 yılında şehirde gayrimüslim bulunmazken, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Ermeni ve Rum nüfusa rastlanmaktadır. Salnamelerde Uşak kazasında açılan yabancı okullarla ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Uşak, önemli bir ticaret şehri olan İzmir limanının art bölgesi olmasından dolayı, misyonerler tarafından ilgi görmüştür. 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında Uşak'a gelen Fransız misyonerler burada 2 kilise, 1 mabet, 1 manastır ve 1'de mektep açmışlardır. Fakat "XX. Yüzyıl Başlarında Uşak'taki Fransız Müesseseleri" isimli çalışmaya göre³⁸⁹, Uşak'ta 1901'de hukuki varlığı meşruiyet kazanmış bir *Fransız Latin Kilise Mektebi* bulunmaktadır.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Uşak'a gelmeye başlayan Fransız misyonerlerden Victor Parmanti, 1890'lı yıllarda kendine ait bir mesken satın almış ve burayı mektep haline getirmiştir. Yine Fransız misyonerlerden Andrian Poli Karmi, kendisine ait hanelerden birini 1893'te mektep haline dönüştürmüştür³⁹⁰. Bu mekteplere 1901 yılında ruhsat verilmiş olması daha önceden de faaliyette olduklarını göstermektedir. 1904 yılında *Ecole de Garçons des Freres* ismi ile Fransızca eğitim veren bir mektep, o dönemde Gavur Mahallesi olan şimdiki Kemalöz Mahallesi'nde açılmıştır. Okulun öğrenim süresi üç yıl olup, öğrencilerin çoğunluğunu Rum ve Ermeni çocuklar teşkil etmekteydi. Türk öğrencilerin sayısı ise 8-10'u geçmezdi. Okul, üç papaz tarafından idare edilmekteydi. Mektep binasının yanı sıra papazların oturduğu bir lojman bulunuyordu³⁹¹. 1914'te I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla tüm ülkede olduğu gibi Uşak'taki Fransız müesseselerine Osmanlı hükümeti tarafından el kondu. Bu dönemde *Ecole de Garçons des Freres* mektebi kapatılarak, bir süre medrese olarak kullanılmıştır³⁹².

3. GAYRİMÜSLİM MEKTEPLERİ

Osmanlı Devleti, bünyesinde birden fazla dini ve etnik grubu barındıran karmaşık bir toplum yapısına sahipti. Fakat her topluluğun hukuki geleneklerine

³⁸⁹ Adnan ŞİŞMAN, Sadiye TUTSAK, Biray ÇAKMAK, "XX. Yüzyıl Başlarında Uşak'taki Fransız Müesseseleri", *A.K.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C.IV, S.1, Haziran, 2002, s.103-115.

³⁹⁰ ŞİŞMAN, *a.g.e.*,s.161.

³⁹¹ ŞİŞMAN, TUTSAK, ÇAKMAK, *a.g.m.*,s.112-113.

³⁹² ŞİŞMAN, *a.g.e.*,s.164.

uymaları, kendi kültür ve anlayışlarını gereklerine göre yaşayabilmeleri konularına özel bir itina gösterildi. Gayrimüslimlere yaşam tarzlarında tanınan bu özerklik, başta kilise ve okullar olmak üzere çeşitli müesseselerinin kurulmasını da beraberinde getirmiştir³⁹³.

Osmanlı Devleti içinde gayrimüslim mekteplerin ilk örneklerine 1453 yılında Fatih döneminde rastlanmaktadır. Fatih, öncelikle Galata da yaşayan Latin'lere din ve vicdan özgürlüğü konusunda serbestlik tanımıştır³⁹⁴. İstanbul'un Türkler tarafından fethiyle siyasi bağımsızlıklarını kaybeden Rumlara da, Patrik adındaki bir ruhani lider başkanlığında cemaat halinde yaşama hakkı verilmiştir. Böylece Rum cemaati, din, dil, gelenek ve göreneklerinde serbest hareket etme hakkı elde etmişlerdir³⁹⁵. Bu serbestliğin temelinde, gayrimüslimlerin Avrupa ile bağlarını kesmek ve onları kontrol altına almak düşüncesi bulunmaktadır³⁹⁶. Rum Patriğine, Rum cemaatinin eğitim ve kültür kurumlarını, kiliselerini, hastanelerini yönetme yetki ve sorumluluğu verilmiştir. Rumlara verilen bu haklar daha sonra Ermeni ve Yahudilere de tanınmıştır.

Aslında gayrimüslimlere tanınan bu haklar içerisinde eğitim kurumları açma konusu açık olarak belirtilmemektedir. Buna rağmen dil, din, gelenek ve göreneklerini unutmamak ve sonraki nesillere aktarabilmek amacıyla, din adamı yetiştirmeye yönelik açtıkları kurslar, zamanla örgün eğitim- öğretim kurumlarına dönüşmüştür³⁹⁷.

Gayrimüslim okulları, cemaat meclisleri ve kiliselerin denetimi altında idi. Öğretim programlarında uzun süre dini nitelik hakim iken, daha sonraları devlete zarar vermeye yönelik faaliyetler çerçevesinde çalışan, milli ve siyasi bir nitelik ağırlık kazanmıştır. 1856 tarihli Islahat Fermanı'nın getirdiği hükme göre, gayrimüslimler cemaat olarak okul açma ve geliştirmeye hakları meşrulaştırılmış oldu. Fakat okulların programları ve öğretmenlerin tespiti, içerisinde gayrimüslim üyelerin de bulunduğu padişah tarafından oluşturulacak bir meclis tarafından denetlenecekti. Bu meclis aynı zamanda okulların teftişinden de sorumluydu³⁹⁸.

Gayrimüslimlerin eğitim meseleleriyle ilgili en önemli düzenleme 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile yapıldı. Nizamname'nin 1. maddesi ile özel okulların

³⁹³ Benjamin BRAUDE, Bernard LEWIS, "Osmanlı Devleti İçerisindeki Hıristiyanlar ve Yahudiler", (Çev. Halil ERDEMİR, Hatice ERDEMİR) *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Özel Osmanlı Sayısı, s. 1. <http://www.academical.org/dergi/makale/yahudi2.htm>. (29.01.2007).

³⁹⁴ HAYDAROĞLU, *a.g.e.*, s.5.

³⁹⁵ TAŞDEMİRCİ, *a.g.m.*, s.13.

³⁹⁶ ERTUĞRUL, *a.g.e.*, s. 98.

³⁹⁷ HAYDAROĞLU, *a.g.e.*, s.6; VAHAPOĞLU, *a.g.e.*, s. 89.

³⁹⁸ AKYÜZ, *a.g.e.*, s.159.

nezareti devlete bırakılmış; 129. ve 130. maddelerinde ele alınan özel okullar konusu içerisinde, gayrimüslim ve yabancıların dâhil olduğu tüm Osmanlı tebaasının özel okul açabileceği ve bunun için gerekli şartlar belirtilmiştir³⁹⁹. 1876'da kabul edilen Kanun-i Esasi'de de gayrimüslim okulları özel okul statüsüne dâhil edilmiştir. Bu sayede okulların devlet denetimi altına alınması amaçlanmıştır. Fakat Kanun-i Esasi'nin kısa sürede yürürlükten kalkmasıyla, gayrimüslimler Osmanlı Devleti'nden ayrılmak amacına yönelik çalışmalarına daha yoğun şekilde devam etmişlerdir⁴⁰⁰. Düşmanca faaliyetlerine devam eden gayrimüslim okullarına karşı önlem almak için 1915 yılında *Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi* çıkarılmıştır. Talimatname ile cemaat okulları ilk defa denetim altına alınıyordu⁴⁰¹. Talimatname ile okullarda Türkçe dersler verilmesi ve bu derslerin Türk öğretmenler tarafından okutulması hükme bağlanmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması sebebiyle talimatname uygulanamamıştır.

4. KÜTAHYA SANCAĞI'NDA KURULAN GAYRİMÜSLİM MEKTEPLERİ

Maarif salnamelerine göre H.1316-1321/M.1898-1904 yılları arasında Kütahya Sancağı'nda gayrimüslim cemaatlara ait 7 okul bulunmaktadır. Eskişehir Kazası'nda 2 Rum Mektebi; Kütahya merkezinde 2 Rum, 1 Katolik, 1 Ermeni Mektebi ve Uşak Kazası'nda da 1 Ermeni Mektebi bulunmaktadır. Gediz ve Simav kazalarında ise salnamelere göre gayrimüslim mektep bulunmamaktadır.

4.1. ESKİŞEHİR'DEKİ GAYRİMÜSLİM MEKTEPLERİ

Kütahya Sancağı'na bağlı kazalardan biri olan Eskişehir'de, salnamelere göre H.1316-1321/M.1898-1904 yılları arasında rüşdiye derecesinde iki adet Rum mektebi bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nde Rumlara ait okulların ilk örneklerine Fatih döneminde rastlanmaktadır. Fatih, İstanbul'un fethinden sonra Bizans ileri gelenlerine ve Rum halka karşı çok iyi davranmıştır⁴⁰². Rum toplumunun başına getirdiği Patrik adındaki önderlere, cemaat dâhilinde kilise, okul gibi sosyal kurumaları açma ve istediği

³⁹⁹ M. Murat ÖNTÜĞ, "Osmanlı Devleti'nin Ermeni Mektepleri Üzerindeki Denetimi", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, C.III*, Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Erciyes, 2007, s.316.

⁴⁰⁰ TAŞDEMİRCİ, *a.g.m.*, s.19-20.

⁴⁰¹ ÖNTÜĞ, "Ermeni Mektepleri...", s. 317.

⁴⁰² Yavuz ERCAN, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik Ve Hukuki Durumları*, Turhan Matbaası, Ankara, 2001, s. 76-81.

gibi yönetme yetkisi vermiştir. Böylece Rumların önceleri din eğitimi vermek için açtıkları okullar zamanla yaygınlaşmış ve örgün eğitim sistemi haline dönüşmüştür⁴⁰³.

Rum cemaat okulları zamanla yabancı devletlerin himayesi altına girerek Osmanlı Devleti'nin zararına siyasi faaliyetlerde bulunan kurumlar haline gelmişlerdir. Milliyetçilik ve bağımsızlık fikirleri ile kurulan Etnik-i Eteryay Cemiyeti zamanla Rum okullarına denetimi altına almıştır. Eskişehir merkezinde Rum cemaatine ait iki okul bulunmaktadır.

4.1.1. Rum Mektebi: Eskişehir Kazası'nda bulunan mektep Rum cemaati tarafından yaptırılmıştır. Rüşdiye derecesinde eğitim veren mektebe, açma iznini gösterir ruhsatnamesi de Rum cemaati adına verilmiştir. Ruhsat aldığı tarih 1 Teşrin-i Evvel 1311/M.13 Ekim 1895'dir. Kuruluşu ise H.1304/M.1886-1887 tarihidir. Mektepte karma eğitim verilmektedir. 1898 tarihinde 115'i erkek, 70'i kız olmak üzere toplam 185 öğrencisi bulunmaktadır. Öğrenci sayısı 1899 yılında da aynı kalmıştır. 1900 ve 1901 yıllarında ise erkek öğrenci sayısı 120, kız öğrenci sayısı 73 olarak belirtilmiştir. Bu yıllarda öğrenci sayılarında az da olsa bir artış olduğundan söz edilebilir. Ancak öğrenci sayısında en fazla artış 1903 yılında olmuştur. Bu tarihte mektepte öğrenim gören 250 erkek, 110 kız öğrenci bulunmaktadır⁴⁰⁴.

4.1.2. Rum İnas Mektebi: Rum cemaatinin Eskişehir Kazası'nda yaptırmış olduğu diğer bir mekteptir. Rüşdiye derecesindeki mektepte, 1901 yılında 79 kız öğrenci öğrenim görmektedir. Yalnızca kız öğrenci sayısının verildiği için, mektebin Rum cemaatine ait bir kız mektebi olduğunu söylemek mümkündür. Bu mekteple ilgili bilgiler yalnızca H.1319/M.1901 yılına ait maarif salnamesinde bulunmaktadır⁴⁰⁵. Mektebin açılış iznine dair ruhsatnamesi Rum cemaati adına alınmıştır. Ruhsatname tarihi 1 Teşrin-i Evvel 1311/M.13 Ekim 1895'dir. Mektebin kuruluş tarihi ise H.1313/M.1895-1896 yılıdır.

Eskişehir'de bulunan gayrimüslim mekteplerinin yıllara göre öğrenci sayıları aşağıdaki tabloda gösterilmektedir:

⁴⁰³ ERTUĞRUL, a.g.e., s.119-120

⁴⁰⁴ S.N.M.U., H.1316/M.1898-1899, s.1040-1041; H.1317/M.1899-1900, s.1184-1185; H.1318/M.1900-1901, s.1322-1323; H.1319/M.1901-1902, s.594-595; H.1321/M.1903-1904, s.497.

⁴⁰⁵ S.N.M.U., H.1319/M.1901-1902, s.594-595.

Tablo 28. Eskişehir Kazası'nda Bulunan Gayrimüslim Mekteplerin Yıllara Göre Öğrenci Sayıları

Mektebin Adı	Mensup Olduğu Cemaat	Derecesi	Öğrenci Sayıları									
			H.1316/ M.1898- 1899 ⁴⁰⁶		H.1317/ M.1899- 1900 ⁴⁰⁷		H.1318/ M.1900- 1901 ⁴⁰⁸		H.1319/ M.1901- 1902 ⁴⁰⁹		H.1321/ M.1903- 1904 ⁴¹⁰	
			Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız
Rum	Rum	Rüşdi	115	70	115	70	120	73	120	73	250	110
Rum İnas	Rum	Rüşdi	-	-	-	-	-	-	-	79	-	-
Toplam Kız –Erkek Öğrenci Sayıları			115	70	115	70	120	73	120	152	250	110
Toplam Öğrenci Sayıları			185		185		193		272		360	

Tabloyu incelediğimizde öğrenci sayılarında en fazla artışın 1903-1904 yılları arasında olduğunu görmekteyiz. Ayrıca Rum İnas Mektebi olarak değerlendirdiğimiz mektebin de yalnızca 1901-1902 yılları arasında 79 kız öğrencisi bulunmaktadır. Daha sonraki tarihte mekteple ilgili bir bilgi bulunmayışından mektebin kapatılmış olduğunu düşünebiliriz. Ayrıca salnamelerde adı geçmemekle birlikte Şenol'un çalışmasına göre⁴¹¹, 1894 yılında Eskişehir'de 4 adet Ermeni mektebi ve bu mekteplerde okuyan 67 öğrenci bulunmaktadır.

4.2. KÜTAHYA'DAKİ GAYRİMÜSLİM MEKTEPLERİ

Kütahya merkez kazasında gayrimüslim mektepleri çeşitlilik göstermektedir. Salnamelere göre Kütahya'da 1 Ermeni, 1 Katolik ve 2 tane de Rum mektebi bulunmaktadır. Bu mekteplerin kuruluş tarihleri, cemaatleri, ruhsatname tarihleri ile ilgili bilgiler ise şöyledir:

4.2.1. Ermeni Mektebi: 16. yüzyılda Anadolu'nun çeşitli kasaba ve şehirlerinde Ermeni nüfusu bulunmaktaydı. 1530 tarihindeki Tapu Tahrir kayıtlarına göre

⁴⁰⁶ S.N.M.U., H.1316/M.1898-1899, s.1040-1041.

⁴⁰⁷ S.N.M.U., H.1317/M.1899-1900, s.1184-1185.

⁴⁰⁸ S.N.M.U., H.1318/M.1900-1901, s.1322-1323.

⁴⁰⁹ S.N.M.U., H.1319/M.1901-1902, s.594-595

⁴¹⁰ S.N.M.U., H.1321/M.1903-1904, s.497.

⁴¹¹ Mehtap ŞENOL, *Cumhuriyet Öncesi Ve Cumhuriyet Dönemi Eskişehir'de Eğitim*, MEB. Yayınları, Eskişehir, 1999, s.11-12.

Ermenilerin yaşadığı başlıca şehirler arasında Kütahya şehri de bulunmaktadır⁴¹². Ermeniler, Osmanlı ülkesinde gerçek bir hürriyet içinde; kiliseleri, okulları ve diğer sosyal teşkilatları ile serbestçe faaliyet gösterme imkânı bulmuşlardır⁴¹³.

18. yüzyıldan itibaren Ermeni okulları, Osmanlı Devleti'nde ayrılmak ve bağımsız bir devlet kurmak amacına hizmet eden siyasi bir nitelik kazanmıştır. Özellikle Amerikalı misyonerler, Ermenilerin yoğun oldukları bölgeleri hedef alarak, onları Protestan mezhebine kazandırmak için başta bağımsızlık olmak üzere çeşitli vaatlerde bulunmuş, eğitimden sağlığa birçok alanda Ermenileri desteklemiştir⁴¹⁴. Amerikan destekli Ermeni okulları da hızla çoğalmıştır. 1900'lü yıllarda İstanbul'da 40, Anadolu'da 813 Ermeni okulu bulunmaktaydı. Anadolu'daki Ermeni okullarının toplam öğrencilerin sayısı 80.000'in üzerindeydi⁴¹⁵.

Cevdet Dadaş'ın çalışmasında belirttiğine göre⁴¹⁶ 19. yüzyılda Kütahya'da yaşayan gayrimüslimler arasında Rumlardan sonra en çok nüfusa sahip olanlar Ermenilerdir. Kütahya'da yaşayan Ermenilerin çoğu esnaf olarak faaliyette bulunmuşlar, Kütahya'da rahat bir yaşam sürmüşlerdir. Mahallelerde Ermeniler ve Türkler birlikte yaşamışlardır. Dadaş, 1890'lı yıllarda Kütahya'da Ermenilere mahsus rüşdiye ve ibtidai olduğunu, isteyenlerin ise Müslüman öğrencilerle birlikte idadiye devam edebildiklerini belirtmiştir.

Salnamelerde geçen Kütahya merkezinde bulunan Ermeni Mektebi, Ermeni cemaati tarafından yaptırılmıştır. Mektebin açılışına izin verilen ruhsat da 10 Ağustos 1313/M.22 Ağustos 1897 tarihinde Ermeni cemaati adına alınmıştır. Mektebin kuruluş tarihi ise H.1148/M.1735-1736'dır. İbtidai derecesindeki mektepte karma eğitim verilmektedir. 1899 yılında mektebin 43 erkek, 35 kız olmak üzere toplam 78 öğrencisi mevcuttur. 1900 ve 1901 yıllarında öğrenci sayısında önemli bir artış olmamıştır. Bu tarihlerde mektebin 47 erkek, 39 kız öğrencisi bulunmaktadır. 1903 yılında mektebin kız öğrenci sayısı 17'ye düşmüşse de 45 erkek öğrenci mektepte öğrenim görmektedir⁴¹⁷.

⁴¹² M. Murat ÖNTUĞ, "Balıkesir'deki Ermeni Kilisesi ve Mektep Açma Faaliyetleri", *Balıkesir Sempozyumu*. 17-70 Kasım 2005, s.248.

⁴¹³ VAHAPOĞLU, *a.g.e.*, s. 24.

⁴¹⁴ HAYDAROĞLU, *a.g.e.*, s. 178.

⁴¹⁵ ÖNTUĞ, "Ermeni Mektepleri...", s. 317.

⁴¹⁶ Cevdet DADAŞ, Atilla BATUR, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Kütahya'da Sosyal Hayat*, Kütahya Belediyesi Kültür Yay., Kütahya, 2002, s.72.

⁴¹⁷ S.N.M.U., H.1317/M.1899-1900, s.1184-1185; H.1318/M.1900-1901, s.1322-1323; H.1319/M.1901-1902, s.594-595; H.1321/M.1903-1904, s.497.

4.2.2. Katolik Mektebi: Fatih, İstanbul'un fethinin ardından daha önce Bizans döneminde Latin Katoliklere verilen ayrıcalıkların devamını sağlamıştır. Bu durum Ermeniler gibi Katolik gayrimüslimlerinde cemaat okulları açmalarının önünü açmıştır. Katolik okullarının sayıca ve çokluk derecesine göre bağlı oldukları devletler sırasıyla Fransa, İtalya ve Avusturya'dır.

Salnamelerde adı geçen Kütahya'daki Katolik mektebi, ibtidai derecesinde olup Katolik cemaati tarafından Kütahya merkezinde yaptırılmıştır. 20 Temmuz 1311/M.1 Ağustos 1895 tarihi itibarıyla Katolik cemaati adına ruhsat alınarak mektebin açılması sağlanmıştır. Mektebin kuruluş tarihi H1311/M.1893-1894'tür. Salnamelerde kız ve erkek öğrenci sayısı hakkında bilgi verildiğinden, mektepte karma eğitimin uygulandığını anlıyoruz. Öğrenci sayılarına baktığımızda 1899 yılında mektebin toplam öğrenci sayısı 78 olup; bunun 37'si erkek, 41'i de kız öğrencidir. Mektepte kız öğrenci sayısının fazla oluşu dikkat çekici bir durumdur. 1900 ve 1901 yıllarında da mektepteki kız öğrenci sayısı daha fazladır. Bu yıllarda mektebin 35 erkek, 52 kız öğrencisi bulunmaktadır. Ancak 1903 yılında mektepteki kız öğrenci sayısı 18'e düşmüş, buna karşılık erkek öğrenci sayısı artarak 39 olmuştur⁴¹⁸.

4.2.3. Rum İbtidai Mektebi: Kütahya'da 19. yüzyılda en fazla nüfusa sahip gayrimüslimler Rumlar'dır. 1906 yılında Kütahya'da 941 hanede toplam 5.094 Rum nüfusu yaşamaktaydı. Rum nüfusunun Kütahya'nın toplam nüfusuna oranı ise %21'di⁴¹⁹.

Kütahya merkezinde bulunan Rum İbtidai Mektebi'ne dair ilk bilgi H.1317/M.1899-1900 yılına ait maarif salnamesinde bulunmaktadır. Mektep Rum cemaati tarafından yaptırılmıştır. Açılma ruhsatı da Rum cemaati adına alınmıştır. Ancak ruhsatname tarihi hakkında bir bilgi yoktur. İbtidai derecesindeki mektepte karma eğitim verilmektedir. 1899 yılı itibarıyla 85 erkek, 47 kız öğrencisi bulunmaktadır. 1900 ve 1901 yıllarında erkek öğrenci sayısı 72'ye düşerken, kız öğrenci sayısı 49 olmuştur. 1903 yılında ise kız öğrenci sayısında bir değişiklik olmamış, erkek öğrenci sayısı 92'ye yükselmiştir⁴²⁰.

⁴¹⁸ S.N.M.U., H.1317/M.1899-1900, s.1184-1185; H.1318/M.1900-1901, s.1322-1323; H.1319/M.1901-1902, s.594-595; H.1321/M.1903-1904, s.497.

⁴¹⁹ DADAŞ, BATUR, a.g.e.,s.77.

⁴²⁰ S.N.M.U., H.1317/M.1899-1900, s.1184-1185; H.1318/M.1900-1901, s.1320-1321; H.1319/M.1901-1902, s.594-595; H.1321/M.1903-1904, s.497.

4.2.4. Rum Mektebi: Kütahya merkezinde bulunan bu mektebin H.1316/M.1898-1899 tarihindeki bilgilerine baktığımızda⁴²¹ Rum cemaati tarafından yaptırılmış olduğunu görmekteyiz. Okulun açılma izni için ruhsatı Rum cemaatine namına alınmıştır. Rüşdiye derecesindeki mektebin ruhsatname tarihi 1 Teşrin-i Evvel 1311/M.13 Ekim 1895'tir. Kuruluş tarihi ise H.1390/M.1776-1777 olarak belirtilmektedir. Mektepte kız ve erkek öğrencilere karma eğitim verilmektedir. H.1316/M.1898-1899 ile H.1321/M.1903-1904 yılları arasında mektebin öğrenci sayılarına baktığımızda⁴²² 1898 ve 1899 yıllarında mektebin 178 erkek, 25'de kız öğrencisi bulunmaktadır. 1900 ve 1901 yıllarında ise erkek öğrenci sayısında bir değişiklik olmamış, kız öğrenci sayısı 30'a çıkmıştır. 1903 yılında ise mektebin kız öğrencisi yokken, yalnızca 180 erkek öğrencisi bulunmaktadır.

Salnamelere göre H.1316-1321/M.1898-1904 yıllar arasında Kütahya merkez kazasında bulunan gayrimüslim mekteplerinin, öğrenci sayılarının yıllara göre dağılımı aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo 29. Kütahya'da Bulunan Gayrimüslim Mekteplerinin Yıllara Göre Öğrenci Sayıları

Mektebin Adı	Mensup Olduğu Cemaat	Derecesi	Öğrenci Sayıları									
			H.1316/M.1898-1899 ⁴²³		H.1317/M.1899-1900 ⁴²⁴		H.1318/M.1900-1901 ⁴²⁵		H.1319/M.1901-1902 ⁴²⁶		H.1321/M.1903-1904 ⁴²⁷	
			Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek
Ermeni	Ermeni	İbtidai	-	-	35	43	39	47	39	47	17	45
Katolik	Katolik	İbtidai	-	-	41	37	52	35	52	35	18	39
Rum	Rum	İbtidai	-	-	47	85	49	72	49	72	49	92
Rum	Rum	Rüşdi	25	178	25	178	30	178	30	178	-	180
Toplam Kız -Erkek Öğrenci Sayıları			25	178	148	343	170	332	170	332	84	356
Toplam Öğrenci Sayısı			203		491		502		502		440	

⁴²¹ S.N.M.U., H.1316/M.1898-1899, s.1040-1041.

⁴²² S.N.M.U., H.1316/M.1898-1899, s.1040-1041; H.1317/M.1899-1900, s.1184-1185; H.1318/M.1900-1901, s.1320-1321; H.1319/M.1901-1902, s.594-595; H.1321/M.1903-1904, s.497.

⁴²³ S.N.M.U., H.1316/M.1898-1899, s.1040-1041.

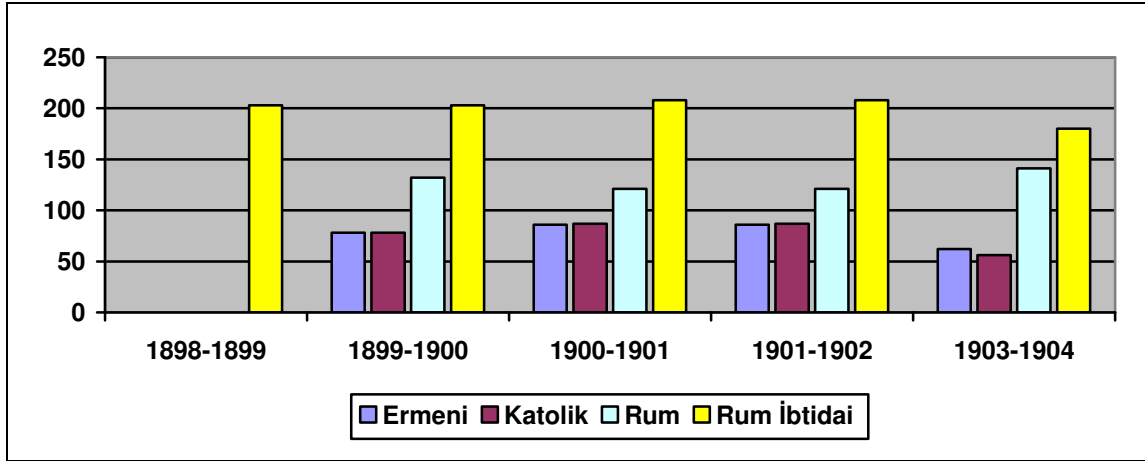
⁴²⁴ S.N.M.U., H.1317/M.1899-1900, s.1184-1185.

⁴²⁵ S.N.M.U., H.1318/M.1900-1901, s.1320-1323.

⁴²⁶ S.N.M.U., H.1319/M.1901-1902, s.594-595

⁴²⁷ S.N.M.U., H.1321/M.1903-1904, s.497.

Yukarıdaki verileri değerlendirdiğimizde 1898-1904 yılları arasında Kütahya’da en fazla gayrimüslim talebenin 1900 ve 1902 yılları arasında bulunduğunu görmekteyiz. Genel itibariyle karma eğitimin verildiği mekteplerde en az öğrenci 1898-1899 yılları arasında bulunmaktadır. Aşağıdaki grafikte, gayrimüslim okullarının öğrenci sayılarının karşılaştırılması daha detaylı olarak gözlenmektedir

Grafik 4. Kütahya Merkez Kazada Bulunan Gayrimüslim Mekteplerinin Yıllara Göre Öğrenci Sayılarının Karşılaştırılması

Gördüğümüz gibi Kütahya’da en çok gayrimüslim Rum mekteplerinde bulunmaktadır. Katolik ve Ermeni mekteplerine devam eden öğrenci sayıları ise birbirine çok yakındır. Rum talebenin daha fazla olmasına neden olarak, şehirdeki Rum nüfusun diğerler gayrimüslimlerden daha fazla oluşu gösterilebilir.

4.3. UŞAK'TAKİ GAYRİMÜSLİM MEKTEPLERİ

Uşak, Afyonkarahisar ile İzmir yolu üzerinde büyük bir sanayi kasabasıydı. Nüfusta çeşitlilik göze çarpmaktadır. Zira 1530 yılında şehirde gayrimüslim bulunmazken, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Ermeni ve Rum nüfusa rastlanmaktadır. 1890 yılında Uşak merkezinin nüfusu 11000’ü Türk, 1484’ü Rum, 600’ü Ermeni olmak üzere toplam 13.084 idi. 1898/1899 yılları arasında Uşak Kazası’nın toplam nüfusu 74.599, gayrimüslim nüfusun oranı ise %2,9’dur⁴²⁸. Maarif salnamelerine göre 1898-1904 yılları arasında Uşak’ta bir Ermeni mektebi

⁴²⁸ ŞİŞMAN, a.g.e., s.159-160.

bulunmaktadır. Ancak Rum nüfusun Ermenilere oranla daha fazla olduğu dikkate alındığında salnamelerde Uşak'ta bulunan bir Rum mektebinden söz edilmemesi dikkat çekicidir. Ayrıca 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Uşak şehrinde 1 Rum kilisesi bulunmaktadır⁴²⁹. Gayrimüslim cemaatlerin, kiliselerde eğitim-öğretim verdiği düşünülürse ve Uşak'ta yaşayan Rum nüfusunun sayısı dikkate alındığında eğitim faaliyetlerini burada sürdürmüş oldukları düşünülebilir. Nitekim Erdoğan Solak'ın "XX. Yüzyılda Uşak" adlı çalışmasında⁴³⁰ 1890'lı yıllarda Uşak'ta gayrimüslimlere ait ibtidai seviyesinde 6 okul bulunduğunu belirtmektedir. Bu okullarda 3 tanesi Rumlara ait erkek, 2 tanesi de kız mektebi olup, diğeri de Ermenilere aittir. Maarif salnamelerinde belirtilmemesine karşılık H.1318/M.1900-1901 tarihli Hüdâvendigâr Vilayet Salnamesi'nde de Rum ve Ermeni Mektepleri'nin muallimlerinin isimleri birlikte verilmektedir⁴³¹. Salnameye göre Rum mektebi Muallimi Kimon Efendi, muavini Burki Efendi, İnas mektebi Muallimesi Erazimiye Hanım, Ermeni mektebi Muallimi Mihran Efendi'dir. Salnamelerde geçen Ermeni mektebiyle ilgili bilgiler ise aşağıda belirtilmiştir.

4.3.1. Ermeni Mektebi: Uşak Kazası'nda bulunan bu mekteple ilgili ilk bilgi H.1317/M.1899-1900 yılına ait maarif salnamesinde yer almaktadır⁴³². 19. yüzyılda Uşak, uluslararası bir ticaret limanı olan İzmir'in art bölgesinde yer almaktaydı. Ticari açıdan önemli bir kavşak noktası olan Uşak'ta, bu yüzyılda halı ve kilim ticaretiyle uğraşan Ermeni nüfusu da bulunmaktadır⁴³³. Salnamelere göre Ermeni cemaati tarafından yaptırılmış olan mektebin, ruhsatname tarihi 10 Ağustos 1313/M. 22 Ağustos 1897 tarihidir. H.1321/M.1903-1904 tarihli maarif salnamesine göre mektebin kuruluş tarihi H.1290/M.1873-1874 olarak belirtilmiştir. Mektebin derecesi ibtidaidir. 1899 yılında 105 erkek ve 97 kız öğrencisi bulunmaktadır. 1900 ve 1901 yıllarında erkek öğrenci sayısı 107 olurken, kız öğrenci sayısı 95'e düşmüştür. Mektepteki öğrenci sayısında 1903 yılında bir azalma meydana gelmiştir. Bu tarihte mektepte 60'ı erkek, 25'i kız olmak üzere toplam 85 öğrenci bulunmaktadır⁴³⁴.

Mektebin öğrenci sayılarının yıllara göre dağılımı aşağıdaki gibidir:

⁴²⁹ ŞİŞMAN, *a.g.e.*,s.161.

⁴³⁰ Erdoğan SOLAK, *XX. Yüzyılda Uşak*, Uşak Valiliği Yayınları, Uşak, 2002,s.167.

⁴³¹ H.V.S., H.1318/M.1900-1901, s.221.

⁴³² S.N.M.U., H.1317/M.1899-1900, s.1184-1185.

⁴³³ ŞİŞMAN, *a.g.e.*,s. 160.

⁴³⁴ S.N.M.U., H.1318/M.1900-1901, s.1322-1323; H.1319/M.1901-1902, s.594-595; H.1321/M.1903-1904, s.497.

Tablo 30. Uşak Kazası'nda Bulunan Ermeni Mektebinin Yıllara Göre Öğrenci Sayıları

Mektebin Adı	Mensup Olduğu Cemaat	Derecesi	Öğrenci Sayıları									
			H.1316/ M.1898- 1899 ⁴³⁵		H.1317/ M.1899- 1900 ⁴³⁶		H.1318/ M.1900- 1901 ⁴³⁷		H.1319/ M.1901- 1902 ⁴³⁸		H.1321/ M.1903- 1904 ⁴³⁹	
			Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek
Ermeni	Ermeni	İbtidai	-	-	97	105	95	107	95	107	25	60
Toplam			-		202		202		202		85	

Tabloya göre mektebin toplam öğrenci sayısında 1899-1902 yılları arasında bir istikrar bulunmaktayken, 1903-1904 yıllarında öğrenci sayısının neredeyse yarı yarıya azalmış olduğunu görmekteyiz.

⁴³⁵ S.N.M.U., H.1316/M.1898-1899, s.1040-1041.

⁴³⁶ S.N.M.U., H.1317/M.1899-1900, s.1184-1185.

⁴³⁷ S.N.M.U., H.1318/M.1900-1901, s.1320-1323.

⁴³⁸ S.N.M.U., H.1319/M.1901-1902, s.594-595

⁴³⁹ S.N.M.U., H.1321/M.1903-1904, s.497.

V. BÖLÜM

KÜTAHYA SANCAĞI'NDAKİ KÜTÜPHANELER

1. KÜTAHYA SANCAĞI'NDA BULUNAN KÜTÜPHANELER

Kütüphanecilik, Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın sonlarına kadar kişisel bir girişim niteliği gösterir. Daha çok bağımsız olarak ya da cami, medrese, imaret veya külliyelerin içinde kurulmuşlardır. Kişisel amaçlı olduğu gibi vakıf yoluyla da kütüphane kurma girişimleri bulunmaktadır. Özellikle soylular, her mevkideki devlet adamları, bilgin veya diğer topluluklarca özel konutlarda da kütüphaneler oluşturulmuştur⁴⁴⁰.

Salnamelere göre H.1316/M.1898-H.1321/M.1904 tarihleri arasında Kutahya Sancağı'nda Kutahya merkez sancağında dört; Uşak, Gediz ve Eskişehir kazalarında ise birer tane kütüphane bulunmaktadır. Bu tarihler arasında toplam yedi kütüphane bulunan Kutahya Sancağı'nda, Simav kazasında kütüphane bulunduğu dair bir kayda rastlanmamıştır. Kütüphanelerin isimleri, kuruldukları yerler ve kitap sayıları şöyledir⁴⁴¹:

Tablo 31. H.1316-1321/M.1898-1904 Yılları Arasında Kutahya Sancağı'nda Bulunan Kütüphaneler

Liva	Kaza	Kütüphanenin İsmi	Mahalli	Banisi	Kitap Adedi
Kutahya	Kutahya	Vahit Paşa Kütüphanesi	Yıldırım Mahallesinde	Vahit Paşa	1003
Kutahya	Kutahya	Molla İbrahim Efendi Kütüphanesi	İbrahim Bey Cami-i Şerifi Derununda	İbrahim Bey	731
Kutahya	Kutahya	Zeytun-zâde Kütüphanesi	Tavşanlı Nahiyesinde	Zeytun-zâde	915
Kutahya	Kutahya	Abdullah Rüşdü Efendi Kütüphanesi	Tavşanlı Nahiyesinde	Abdullah Rüşdü Efendi	404
Kutahya	Eskişehir	Gazi Mustafa Paşa Kütüphanesi	Cami-i Şerif Derununda	Na-ma'lum	15
Kutahya	Uşak	Ayıntabi Kütüphanesi	Medrese Derununda	Na-ma'lum	560
Kutahya	Gediz	Hacı Mehmet Kütüphanesi	Kasaba Derunuda	Mehmet Emin Efendi	360

⁴⁴⁰ Özer SOYSAL, *Türk Kütüphaneciliği*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1998, s.18-19.

⁴⁴¹ S.N.M.U., H.1316/M.1898-1899, s.1044-1045; H.1317/M.1899-1900, s. 1192-1193, H.1318/M.1900-1901, s.1328-1329; H.1319/M.1901-1902, s.600-601; H.1321/M.1903-1904, s.501.

1.1. ABDULLAH RÜŞTÜ EFENDİ KÜTÜPHANESİ:

Kurucusu Abdullah Rüştü Efendi'nin ismini alan kütüphane Tavşanlı Kasabası'nda bulunmaktadır. Kütüphanenin kuruluş tarihi bilinmemektedir. 1898 yılında kütüphanede 404 adet kitap mevcuttur. Daha sonraki yıllarda kitap sayısında bir değişiklik olmamıştır⁴⁴².

1.2. AYINTABI KÜTÜPHANESİ:

Uşak Kazası'nda aynı adlı Ayintabi Medresesi'nin içinde bulunmaktadır. Kütüphanenin kim tarafından ve ne zaman kurulmuş olduğu hakkında salnamelerde bir bilgi yoktur. 1898 yılında kütüphanede bulunan kim sayısı 560 olarak belirtilmiştir. Daha sonraki yıllarda kütüphanenin mevcut kitap sayısında bir değişiklik olmamıştır⁴⁴³.

Bu kütüphanenin dışında Erdoğan Solak⁴⁴⁴, Uşak Kazası'nda 1892 tarihinde iki kütüphanenin bulunduğundan bahsetmektedir. Birisi Adanalı Medresesi'ne ait Karaali Camii içindeki kütüphane, diğeri ise bugünkü Aybey Mahallesi'nde bulunan ve 1894 Uşak yangınında yanan ve kitaplarının yandın esnasında develere yüklenerek Kayseri'ye götürüldüğü şimdiki Kayseri Raşit Efendi Kütüphanesi'nde olduğu söylenen Burçaklı Medresesi'ne ait kütüphane olabileceğini belirtmektedir.

1.3. GAZİ MUSTAFA PAŞA KÜTÜPHANESİ:

Eskişehir Kazası'nda bulunan kütüphanenin yeri salnamelerde camii içinde olarak belirtilmiştir. Kütüphanenin kim tarafından yaptırıldığı ve kuruluş tarihi bilinmemektedir. H.1316/M.1898 yılı itibariyle kütüphanede 15 kitap bulunmaktadır. Daha sonraki yıllarda salnamelerde kütüphane ile ilgili verilen bilgilerde bir değişiklik olmamıştır⁴⁴⁵.

1.4. HACI MEHMET EFENDİ KÜTÜPHANESİ:

Gediz Kazası'nda, kasaba içerisinde bulunan kütüphane Merhum Hacı Mehmet Emin Efendi tarafından yaptırılmıştır. Kütüphanenin kuruluş tarihi bilinmemektedir. H.1316/M.1898-1899 maarif salnamesine göre, bu tarihte kütüphanede 360 adet kitap

⁴⁴² S.N.M.U., H.1316/M.1898-1899, s.1044-1045; H.1317/M.1899-1900,s. 1192-1193, H.1318/M.1900-1901, s.1328-1329; H.1319/M.1901-1902, s.600-601; H.1321/M.1903-1904, s.501.

⁴⁴³ S.N.M.U., H.1316/M.1898-1899, s.1044-1045; H.1317/M.1899-1900,s. 1192-1193, H.1318/M.1900-1901, s.1328-1329; H.1319/M.1901-1902, s.600-601; H.1321/M.1903-1904, s.501.

⁴⁴⁴ Erdoğan SOLAK, XX. *Yüzyılda Uşak*, Uşak Valiliği Yayınları, Uşak, 2002, s.221.

⁴⁴⁵ S.N.M.U., H.1316/M.1898-1899, s.1044-1045; H.1317/M.1899-1900,s. 1192-1193, H.1318/M.1900-1901, s.1328-1329; H.1319/M.1901-1902, s.600-601; H.1321/M.1903-1904, s.501.

mevcuttur. H.1321/M.1903-1904 yılı itibariyle kütüphanedeki kitap sayısında bir değişiklik olmamıştır⁴⁴⁶.

1.5. MOLLA İBRAHİM BEY KÜTÜPHANESİ:

Kütahya merkezinde Molla Bey Camii-i içinde yer alan kütüphanenin banisi Molla İbrahim Bey'dir. Kütüphane geniş silmeli mermer kapısı ve üzerindeki kitabesi ve iki yanında geniş penceresi ile 19. yüzyıl Osmanlı mimarisinin özelliklerini yansıtmaktadır. Kütüphanenin batısında Molla İbrahim Ethem Bey ve ailesinin kabirleri bulunmaktadır⁴⁴⁷. 1898-1899 yılında 731 adet kitabı bulunan kütüphanenin kuruluş tarihi hakkında bilgi yoktur. Daha sonraki salnamelerde de kütüphane ile ilgili verilen bilgilerde değişiklik olmamıştır⁴⁴⁸. Kütüphanenin yıkılmasının ardından burada bulunan kitaplar Vahit Paşa Kütüphanesi'ne nakledilmiştir⁴⁴⁹.

1.6. VAHİT PAŞA KÜTÜPHANESİ:

Salnamelere göre Kütahya merkezinde Yıldırım Mahallesi'nde Vahit Paşa tarafından yaptırılan bir kütüphane bulunmaktadır⁴⁵⁰. İlk zamanlar kütüphane Kütahya'da Ulu Camiin son cemaat yeri kısmında bir odada ve caminin sol tarafında idi. Fakat zamanla burası dar geldiğinden cami karşısındaki Gök Şadırvan denilen Germiyan beyi II. Yakup Bey külliyesi içindeki imaret mescidine taşınmıştır⁴⁵¹.

Günümüzde halen Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi olarak hizmete devam eden kütüphanenin kuruluş çalışmalarına 1809 yılında başlanmıştır. Aslen Kilisli olan Vahit Paşa, bu tarihte Kastamonulu Arif Efendi'nin yerine reisü'l küttab olur, ancak sebebi gizli kalan bazı hallerden dolayı azledilerek, aynı tarihte mutasarrıf olarak Kütahya'da ikamet etmeye mecbur edilir.⁴⁵²

Kilisli Vahit Paşa, babasını küçük yaşta kaybetmiş bunun üzerine annesiyle birlikte gelip İstanbul'a yerleşmiştir. Küçük yaşta İstanbul'a gelip yerleştiği için kendisinin buralı olduğu sanılmaktadır. Vahit Paşa, devrin şartları içinde iyi bir eğitim

⁴⁴⁶ S.N.M.U., H.1316/M.1898-1899, s.1044-1045; H.1317/M.1899-1900,s. 1192-1193, H.1318/M.1900-1901, s.1328-1329; H.1319/M.1901-1902, s.600-601; H.1321/M.1903-1904, s.501.

⁴⁴⁷ M. Mustafa KALYON, *Kütahya'da Selçuklu-Germiyan Ve Osmanlı Eserleri*, Kütahya Belediyesi Yay.,Kütahya, 2000, s.233.

⁴⁴⁸ S.N.M.U., H.1316/M.1898-1899, s.1044-1045; H.1317/M.1899-1900,s. 1192-1193, H.1318/M.1900-1901, s.1328-1329; H.1319/M.1901-1902, s.600-601; H.1321/M.1903-1904, s.501.

⁴⁴⁹ KALYON, a.g.e.,s.233,

⁴⁵⁰ S.N.M.U., H.1316/M.1898-1899, s.1044-1045; H.1317/M.1899-1900,s. 1192-1193, H.1318/M.1900-1901, s.1328-1329; H.1319/M.1901-1902, s.600-601; H.1321/M.1903-1904, s.501.

⁴⁵¹ UZUNÇARŞILI, *Kütahya Şehri*, s.129-130.

⁴⁵² Ali BERBEROĞLU, "Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi", *Kütahya*, Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan, C.1, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1982, s.746-749.

almış, devlet memuriyetindeki hayatına ilk olarak maliye kaleminde başlamıştır. Zamanla nişancılığa kadar yükselen Vahit Paşa, askeri ve siyasi bir ittifak yapmak için Napolyon'a elçi olarak gitmiş, bir dönem sonra da Çanakkale'de İngilizlerle barış görüşmeleri için görevlendirilmiştir. Burada başarı gösterip devletin istekleri doğrultusunda bir anlaşma yapmasıyla reis'ülküttablık görevine getirilmiştir. Fakat üç ay sonra azledilerek Kütahya'ya sürgün edilmiştir⁴⁵³. 19. yüzyılın ilk yarısında yetişen devlet adamlarının en önemlilerinden biri olan Vahit Paşa, Kütahya'da kaldığı 1811 yılına kadar boş durmayıp kütüphanesini tesis eder. 1812 tarihinden itibaren kütüphane halkın istifadesine açılır⁴⁵⁴.

Vahit Paşa'nın 5 eseri bulunmaktadır: Sefaretname, ok talimine dair Minhacür, Esmâ-i Hüsnâ Kasidesi Şerhi, Tarih-i Vaka-i Sakız ve İngilizlerle yaptığı sulhnameye dair risale⁴⁵⁵. Salnamelerden elde edilen bilgiye göre 1898 yılı itibariyle kütüphanede mevcut kitap sayısı 1003'dur. Salnamelerde kütüphanenin 1899 ve 1904 yılları arasında da kütüphanenin kitap sayısında bir değişiklik olmamıştır.⁴⁵⁶ Kütüphane içindeki Arap harfli el yazması eserler 1997 yılında korumaya alınmıştır⁴⁵⁷.

1.7. ZEYTUN-ZÂDE KÜTÜPHANESİ:

Tavşanlı Kasabası'na bulunan kütüphane Tavşanlı'nın soylu ailelerinde Zeytun-zâde tarafından yaptırılmıştır. Kuruluş tarihi bilinmemektedir. Kütüphanede bulunan kitap sayısı 915'tir. 1898 ve 1903 yılları arasında bu sayı da bir değişiklik olmamıştır⁴⁵⁸. Kütüphane günümüzde Tavşanlı Halk Kütüphanesi olarak hizmet vermektedir.

Kitap sayısı bakımından en kalabalık olan kütüphane Kütahya merkezinde bulunan Vahit Paşa Kütüphanesi'dir. Daha sonra Tavşanlı'daki Zeytun-zâde Kütüphanesi kitap sayısı bakımından ikinci sırada yer almaktadır. Bu durum kasaba halkının kütüphaneye ve kitaba değer verdiğini gösterebilir. En az kitap ise Eskişehir'de bulunan Gazi Mustafa Paşa Kütüphanesi'ndedir. Simav Kazası'nda medrese öğrencisinin çok olmasına karşılık kütüphane bulunmayışı dikkat çekicidir.

⁴⁵³ Mustafa EĞİLMEZ, "Tarihi Yönüyle Kütahya Mutasarrıfı Mehmed Emin Vahit Paşa", *D.P.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, S.5, Haziran, 2001, s. 553-562.

⁴⁵⁴ BERBEROĞLU, a.g.m., s. 746.

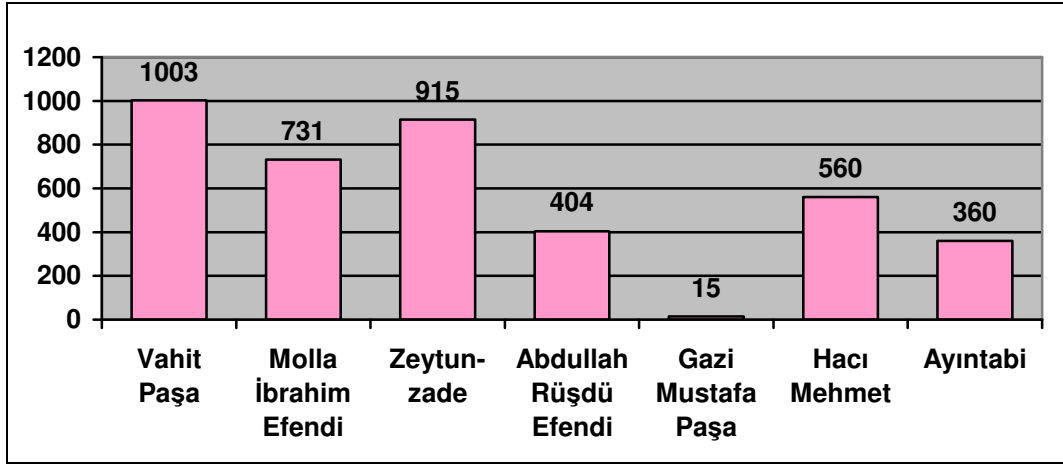
⁴⁵⁵ KALYON, a.g.e., s.235-236,

⁴⁵⁶ S.N.M.U., H.1316/M.1898-1899, s.1044-1045; H.1317/M.1899-1900,s. 1192-1193, H.1318/M.1900-1901, s.1328-1329; H.1319/M.1901-1902, s.600-601; H.1321/M.1903-1904, s.501.

⁴⁵⁷ KALYON, a.g.e., s.235-236,

⁴⁵⁸ S.N.M.U., H.1316/M.1898-1899, s.1044-1045; H.1317/M.1899-1900,s. 1192-1193, H.1318/M.1900-1901, s.1328-1329; H.1319/M.1901-1902, s.600-601; H.1321/M.1903-1904, s.501.

Kütahya Sancağı'nda salnamelerde adı geçen kütüphanelerin kitap sayıları açısından değerlendirilmesi grafikte gösterilmiştir:

Grafik 5. 1989-1904 Yılları Arası Kütahya Sancağı'ndaki Kütüphanelerin Kitap Sayılarının Karşılaştırılması

SONUÇ

Eğitim, günümüzde olduğu gibi geçmişte de devletlerin üzerinde titizlikle durdukları bir unsur olmuştur. Eğitim kurumları toplumun ihtiyaçlarına ve çağın gereklerine cevap vermelidir. Eğitim önce bireyi, sonra toplumu, daha sonra da devletin diğer kurumlarını etkileyerek, ülkenin iyi ya da kötü gidişinde etkin rol oynar.

Osmanlı Devleti'nde kuruluştan yükseliş dönemine kadar daha önceki Türk-İslam devletlerinde uygulanan geleneksel eğitim anlayışı hâkim olmuştur. Çocukların ilk tanıştıkları kurum sıbyan mektepleridir. Daha sonra derece derece yükselen medreseler eğitim sisteminin esas ögesi olmuştur. Devrin en ünlü müderrisleri bu medreselerde eğitim vermiş; müderris seçiminden öğrenci seçimine kadar her unsur belli esaslara bağlanmıştır. Böylece 16. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı eğitim kurumları toplumun ihtiyaçlarına cevap vermişlerdir. Ancak, devletin duraklama dönemine girmesi, batı devletlerinde meydana gelen gelişmelere ayak uydurulmaması neticesinde Osmanlı eğitim sistemi de çağın gereklerinden uzak kalmıştır. Eğitim kurumları bilim ve kültür yuvası olmaktan çıkmış, kişisel menfaatlerin düşünüldüğü kurumlar haline almıştır. Ardından batının üstünlüğünü kabul eden ve eğitim ve öğretim de batıyı örnek alan devlet adamları, modern eğitim veren yeni ve çağdaş okullar açmaya başlamışlardır. Devletin devamı için eğitim kurumlarının çağdaşlaştırılması gereği anlaşılmıştır.

Ele aldığımız dönem, Osmanlı devletinde eğitim kurumlarının eski ve yeni olarak çeşitlilik arz ettiği bir döneme rastlamaktadır: “Sıbyan mektepleri, medreseler, rüşdiyeler, idadiler, sultaniler, gayrimüslim mektepleri, yabancı mektepler”. Bu okullar Osmanlı Devleti içinde öğrenci grupları, öğretim elemanları, programları ve öğretim kalitesi bakımından tamamen birbirinden farklı kurumlardır.

Kütahya Sancağı, Osmanlı hâkimiyeti altına alındıktan sonra Anadolu ve Hüdâvendigâr Vilayetleri'ne merkez olmuş, bir dönem şehzade sancağı olarak idare edilmiştir. Devletin idari olduğu kadar önemli kültür merkezlerinden birisidir. H.1316-1321/M.1898-1904 yılları arasında Kütahya Sancağı'ndaki eğitim öğretim faaliyetleri de çeşitlilik göstermektedir. İlköğretimin ilk basamağını teşkil eden sıbyan mektepleri, hemen hemen her mahalle ve köyde bulunduğu için ayrıntılı olarak isimleri belirtmek mümkün olmamıştır. Geleneksel eğitim kurumu olan medreselerin sayıca dağılımı Kütahya Sancağı'ndaki diğer eğitim kurumlarına oranla oldukça fazladır.

Kazalar arasında bir değerlendirme yapılacak olursak, sayıca en fazla medrese Kütahya merkez kazasında bulunmaktadır. Ardından Uşak, Eskişehir, Simav ve Gediz gelmektedir. H.1316-1321/M.1898-1904 yılları arasında Kütahya merkez kazasında 50, Uşak'ta 40, Eskişehir'de 18, Simav'da 16 ve Gediz Kazası'nda da 11 medrese bulunmaktadır. Germiyan Beyliği'nde olduğu gibi Kütahya, Osmanlı hâkimiyetine geçince devletin önemli merkezlerinden birisi olarak varlığını sürdürmüştür. Tarihsel süreçte kentin önemli beylik ve vilayetlere merkez olması medrese sayısının fazla oluşunun nedenini ortaya koymaktadır. Öğrenci sayısı açısından değerlendirdiğimizde ise şaşırtıcı bir sonuç ortaya çıkmaktadır. En fazla medrese öğrencisi Kütahya merkezinde bulunmaktadır. Medrese sayısı bakımından beş kaza içinde dördüncü sırada yer alan Simav ise öğrenci sayısı bakımında ikinci sırada yer almaktadır. Bu durum halkın medrese eğitime verdiği önemle ilgili olabileceği gibi bu kazaya yakın kasaba ve köylerden göç olup olmadığı da tartışılabilir.

Medreseleri yaptıranlara baktığımızda Kütahya merkezinde hükümdarlar ve önemli devlet adamlarının medrese yaptırmış olduğunu görüyoruz. Sultan Yıldırım Bayezid'in yaptırdığı Vacidiye Medresesi, Germiyanogulları hükümdarı II. Yakup Çelebi'nin yaptırdığı Germiyan Medresesi bizzat hükümdarlar tarafından yaptırılan medreselerdir. Germiyanogulları devrinde kadılık görevinde bulunan İshak Fakih, II. Bayezid devrinde vezir olan Karagöz Ahmet Paşa, Kosova Savaşı sırasında I. Murat tarafından Kütahya ve çevresinde muhafız olarak görevlendirilen Timurtaş Paşa, Kanuni devri vezir-i azamı Rüstem Paşa gibi devlet adamları da Kütahya'da medrese yaptıran önemli devlet adamlarındandır. Medreseleri yaptıranlar bakımından değerlendirdiğimizde Gediz Kazası'nda da şaşırtıcı bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Buradaki medreselerin tümü Gediz ahalisi tarafından yaptırılmıştır. Bu durumda Gediz halkının medrese eğitime önem verdiğini göstermektedir. Bununla birlikte devlet adamları, ilmiye sınıfı ya da kazanın ileri gelenlerinden hiçbir kimsenin kendi adına medrese yaptırmamış olması da dikkat çekicidir. Uşak Kazası'nda ise medreselerin çoğu ilmiye sınıfından kimseler tarafından yaptırılmıştır. Bu kazada medrese yaptıranlar genelde medresenin müderrisliğini de yapmışlardır. Simav Kazası'nda kurulan medreseler ise isimlerini genelde buldukları mahalden almışlardır. Öğrenci sayılar bakımından Simav'daki medreselerin yoğun olduğunu gördük. Ayrıca Simav'daki

medreselerin müderrisleri aynı zamanda medreselerin banileridir. Eskişehir Kazası'nda ise medrese öğrencilerinin sayısı diğer kazalarla karşılaştırıldığında oldukça azdır.

Kütahya Sancağı'ndaki yenileşme hareketlerine paralel olarak açılan okulların sayısı ise geleneksel eğitim kurumu olan medreselere göre oldukça azdır. Kütahya Sancağı'nda bir idadi mektebi ile Tavşanlı Kasabası'nda bir tane; Eskişehir, Gediz, Simav ve Uşak'ta da birer tane rüşdiye mektebi bulunmaktadır. İdadilere gayrimüslim tebaanın da devamına serbestlik verilmesi neticesinde Kütahya İdadisi'nde gayrimüslim öğrencilere de rastlanmaktadır. Bununla birlikte kazalardaki rüşdiye mekteplerinin öğrenci sayısı bakımından kalabalık olmadığını görmekteyiz. Rüşdiyeler 1889 tarihinde yayınlanan bir irade ile idadi bulunan yerlerde rüşdiyelerin kapatılması öngörülmüştür. Nitekim Kütahya merkezinde bir rüşdiye bulunmamaktadır. İdadinin açılmasının ardından Kütahya'da bulunan rüşdiye mektebi buraya nakledilmiştir.

Yabancıların ve gayrimüslim tebaanın Kütahya Sancağı'nda açtığı okullar değinecek olursak, yabancılara ait okulların yalnızca Eskişehir Kazası'nda açıldığını görmekteyiz. Özellikle burada bulunan demiryolu şantiyesinde genelde yabancıların çalışıyor olması bu duruma etki etmiştir. Bununla birlikte Fransız misyoner rahipler de Eskişehir'deki yabancı okullar üzerinde etkili olmuştur. Gayrimüslimlere ait okullar ise yine Eskişehir'de ve Uşak Kazası ile Kütahya merkezinde bulunmaktadır. Nüfusa paralel olarak Kütahya merkezinde Rum, Ermeni ve Katolik cemaatlere ait okullarda en fazla öğrenci sayısı Rum cemaatine ait okullarda bulunmaktadır. Salnamelerde Uşak'ta yalnızca bir Ermeni mektebinden bahsedilmesine karşın, hemen aynı yıllarda Uşak'ta Rum mektebiyle birlikte, Fransızlara ait Latin Kilise Mektebi de bulunmaktadır.

Kütahya Sancağı'daki kütüphaneleri değerlendirecek olursak, kitap sayısı bakımından en fazla olanı Vahit Paşa kütüphanesidir. Nitekim kendisi Osmanlı Devleti'nde önemli görevlerde bulunmuş bir devlet adamıdır. Günümüzde Kütahya'daki halk kütüphanesi Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi olarak hizmet vermektedir. Aynı şekilde Tavşanlı'da medresede kurmuş olan Zeytun-zâde ailesinin kütüphanesi de günümüzde Tavşanlı'da hizmet vermektedir. Kütüphaneleri değerlendirdiğimizde yine şaşırtıcı bir sonuçla karşılaşıyoruz. Medrese öğrencisi sayısı bakımından Kütahya'dan sonra ikinci sırada yer alan Simav'da, salnamelere göre kütüphane bulunmamaktadır. Ayrıca Eskişehir Kazası'nda bulunan Gazi Mustafa Paşa Kütüphanesi'nin kitap sayısının sadece 15 olması da dikkat çekicidir.

Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında eğitim sisteminde görülen eşitlilik, Kütahya Sancağı'ndaki eğitim kurumlarının dağılımında da kendisini göstermektedir. Fakat birbirinden farklı kurumlar tarafından yönetilen, ders programlarından ğrenci kaynaklarına, binalarından öğretmenlerine kadar farklılık gösteren eğitim sistemi Osmanlı Devleti'ne bir fayda sağlamamıştır. Özellikle yabancılar ve gayrimüslimler kurmuş oldukları mekteplerin bir türlü denetim altına alınamaması neticesinde, bu okullar eğitim olgusunu kullanarak Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelik faaliyetler içerisine girmişlerdir.

Bu çok çeşitli eğitim kurumları ve eğitim sisteminin gerçek anlamda düzenlenmesi Cumhuriyet döneminde gerçekleşmiştir. Türk eğitim sisteminin milli ve ağdaş olması amacıyla 3 Mart 1924'te ıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile tüm okullar birleştirilip Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanmıştır. Medreseler ise 1925'te tamamen kapatılmıştır.

KAYNAKLAR**SALNAMELER**

- Hüdâvendigâr Vilâyet Salnamesi*, H.1316/M.1898–1899.
Hüdâvendigâr Vilâyet Salnamesi, H.1318/M.1900–1901.
Hüdâvendigâr Vilâyet Salnamesi, H.1321/M.1903–1904.
Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umumiye, H.1316/M.1898–1899.
Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umumiye, H.1317/M.1899–1900.
Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umumiye, H.1318/M.1900–1901.
Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umumiye, H.1319/M.1901–1902.
Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umumiye, H.1321/M.1903–1904.

KİTAPLAR

- AKYÜZ Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 2001'e)*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001.
- ALBAYRAK Recep, *Osmanlı Döneminde Simav*, Ankara, 1997.
- ALBEK Suzan, *Dorylaion'dan Eskişehir'e*, T.C. Anadolu Üniversitesi Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yayınları, Eskişehir, 1991.
- ALPER Edhem Ruhi , *Uşak Şefkat Yurdu Çiçekleri*, Transkripsiyon-Sadeleştirme-Tahlil: Adnan ŞİŞMAN, Uşak Valiliği Yay., Batıkol Matbaası, Uşak, 2003.
- BİLİM Cahit Yalçın, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734–1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2002.
- ÇETİNTAŞ Cengiz, *Adım Adım Kütahya*, Ekspres Matbaası, Kütahya, 1989.
- DADAŞ Cevdet, BATUR Atilla, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Kütahya'da Sosyal Hayat*, Kütahya Belediyesi Kültür Yay., Kütahya, 2002.
- DEVELLİOĞLU Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (Haz. Aydın Sami GÜNEYÇAL) Aydın Kitabevi, Ankara, 2004.
- ERCAN Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik Ve Hukuki Durumları*, Turhan Matbaası, Ankara, 2001.
- ERGİN Osman, *Türk Maarif Tarihi*, C.1–2, C. 3–4, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

- ERGÜN Mustafa, *II. Meşrutiyet Devri Eğitim Hareketleri (1908–1914)*, Ocak Yayınları, Ankara, 1996.
- ERTUĞRUL Halit, *Azınlık ve Yabancı Okulları: Türk Toplumuna Etkisi*, Nesil Matbaası, İstanbul, 1998.
- Eskişehir İl Rehberi*, T. C. Eskişehir Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Eskişehir, 2006.
- GÜL Ahmet, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim Ve Bunlar Arasında Dâru'l Hadîslerin Yeri*, TTK Yay., Ankara, 1997
- GÜL Ali Osman, vd. *Eskişehir İl Rehberi*, T. C. Eskişehir Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., Eskişehir, 2006.
- GÜNER Hamza, *Tarihte Kütahya*, Kütahya Vilayet Matbaası, 1961.
- GÜVEN İsmail, *Osmanlı Eğitiminin Batılılaşma Evreleri*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2001.
- HAYDAROĞLU POLAT İlknur, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ocak Yayınları, Ankara, 1993.
- İlkler Şehri UŞAK*, Uşak Valiliği Yayınları. Batıkol Matbaacılık, Uşak, 2005.
- İNALCIK Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300–1600)*, (Çev. Ruşen SEZER), Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2006.
- KALYON M. Mustafa, *Kütahya'da Selçuklu-Germiyan Ve Osmanlı Eserleri*, Kütahya Belediyesi Yay., Kütahya, 2000.
- KANSU Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi*, II. Kitap, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1932.
- KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.7-9, TTK, Ankara, 1996.
- Kentimiz Eskişehir*, Eskişehir Ticaret Odası Yayınları, Eskişehir, 2002
- KOÇABAŞOĞLU Uygur , *Kendi Belgeleriyle. Anadolu'daki Amerika*, Arba Yayınları, İstanbul, 1989.
- KOÇER Hasan Ali, *Eğitim Sorunlarımız Üzerine İncelemeler Ve Düşünceler*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları Dizisi-3, Ankara, 1975.
- _____, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu (1773–1923)*, Uzman Yayınları, Ankara, 1987.

- KODAMAN Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yayınları, Ankara, 1991.
- Kütahya 2002*, Kütahya Valiliği İl Özel İdaresi Yayınları-1, Gökçe Ofset, Kütahya, 2002.
- Kütahya XV. Yıl*, Vakit Matbaası, İstanbul, 1938.
- LEWİS Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev.M. Kıratlı) TTK Yay., Ankara, 1991
- PAKALIN M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.2, MEB Yayınları, İstanbul, 1993.
- RİCHTER Otto Friedrichs von, vd, , *Alman gezginlerinin gözüyle 19. yüzyıl Anadolu şehirleri: Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir*, (Editör İlhan PINAR) Akademi Kitabevi, İzmir, 1998.
- SAKAOĞLU Necdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.
- SARIKAYA Yaşar, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- SEZER Ayten, *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)*, TTK Yayınları, Ankara, 1999.
- SOLAK Erdoğan, *XX. Yüzyılda Uşak*, Uşak Valiliği Yayınları, Uşak, 2002.
- SOYSAL Özer, *Türk Kütüphaneciliği*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1998.
- ŞENOL Mehtap, *Cumhuriyet Öncesi Ve Cumhuriyet Dönemi Eskişehir'de Eğitim*, MEB. Yayınları, Eskişehir, 1999.
- ŞİŞMAN Adnan, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel Ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.
- TEKELİ İlhan, İLKİN Selim, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, TTK Yayınları, Ankara, 1993.
- TEKİN Rahmi, BAŞ Yaşar, *Osmanlı Atlası XX. Yüzyıl Başları*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2003.
- TOZLU Necmettin, *Kültür Ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Akçay Yayınları, İstanbul, 1991,
- TUTSAK Sadiye, *İzmir'de Eğitim ve Eğitimciler: (1850-1950)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

- UNAT Faik Reşit, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Bizans ve Selçukilerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1932.
- _____, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, 3. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1988.
- VAHAPOĞLU Hidayet, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık Ve Yabancı Okullar*, M.E. B. Yayınları, İstanbul, 1997.
- VARLIK Mustafa Çetin, *Germiyan-oğulları Tarihi (1300-1429)*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1974.
- YEŞİL Mustafa, *Kütahya İlinin İlçelerinin Tarihsel Durumları Hakkında Kısa Notlar*, Vilayet Matbaası, Kütahya, 1938.
- _____, *Kütahya İlinin Kısa Tarihi*, Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul, 1937.
- ZÜCRHER Eric Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

MAKALELER

- ALTUN Ara, “Kütahya'da Rüstem Paşa Medresesi Hakkında Kısa Notlar”, *İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Yıllığı XI*, İstanbul, 1982.
- ANTEL Sadrettin Celal, “Tanzimat Maarifi”, *Tanzimat*, C.1, MEB Yayınları, İstanbul, 1999.
- ARIKAN Gülay, “Osmanlılarda Tanzimat Döneminde Kadınlarla İlgili Gelişmeler”, *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, TTK. Basımevi, Ankara, 1994.
- BERBEROĞLU Ali, “Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi”, *Kütahya*, Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan, C.1, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1982.
- BRAUDE Benjamin, LEWİS Bernard, “Osmanlı Devleti İçerisindeki Hıristiyanlar ve Yahudiler”, (Çev. Halil ERDEMİR, Hatice ERDEMİR) *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Özel Osmanlı Sayısından, s. 1.
<http://www.academical.org/dergi/makale/yahudi2.htm>. (29.01.2007).

- EĞİLMEZ Mustafa, “Tarihi Yönüyle Kütahya Mutasarrıfı Mehmed Emin Vahit Paşa”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.5, Haziran, 2001.
- ERGÜN Mustafa “Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları”, *A.K.Ü. Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Afyon,1996, <http://www.egitim.aku.edu.tr/moders.htm>. (15.02.2007).
- _____, “Medreseden Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme” *Türkiye Sanal Eğitim Bilimleri Kütüphanesi*, <http://www.egitim.aku.edu.tr/ergun3.htm>, (17.12.2006).
- _____, “Sivil Eğitim Ve Sivil Eğitimin Batılılaşması”, *Türkiye Sanal Eğitim Bilimleri Kütüphanesi*, <http://www.egitim.aku.edu.tr/tet04.htm>. (15.06.2006).
- ERKEK Mehmet Salih, “Uşak’ta Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Miras Kalan Bir Eğitim Kurumu”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.7, Mart 2006.
- GÜLER Yavuz, “Osmanlı Devleti Dönemi Türk Amerikan İlişkileri (1975-1914)”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.6, S. 1, Kırşehir, 2005.
- ÖNTUĞ M. Murat , “Balıkesir’deki Ermeni Kilisesi ve Mektep Açma Faaliyetleri”, *Balıkesir Sempozyumu*, 17-70 Kasım, Balıkesir, 2005.
- _____, “Osmanlı Dönemi Uşak Medreseleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.133, İstanbul 2001.
- _____, “Osmanlı Devleti’nin Ermeni Mektepleri Üzerindeki Denetimi”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C.III, Erciyes Üniversitesi I. Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Erciyes, 2007.
- _____, “ Uşak’ta Boduroğlu Vakıfları ve Vakfiyeleri”, *Vakıflar Dergisi*, S.28, Ankara, 2004.
- _____, “Hurufat Defterlerine Göre Uşak’taki Eğitim Müesseseleri /(1702-1824)”, *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, S.3, Sonbahar 1999.
- ÖNTUĞ M. Murat, SOLAK Erdoğan, “Uşak’ta Eğitim”, *İlkler Şehri UŞAK*, Batıkol Matbaacılık, Uşak, 2005.
- SAYILI Adnan, “Vacidiye Medresesi-Kütahya’da Bir Ortaçağ Türk Rasathanesi”, *Belleten*, C.XII, S.47, TTK Basımevi, Ankara, 1948.

- SEZER Ayten, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Misyonerlerin Türkiye’deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri” , *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı, Ankara, 1999.
- ŞAHİN Faruk, “Kütahya’nın Türk Devri Mimarisi-Bir Deneme” *Kütahya*, Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılına Armağan, C.1, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1982.
- ŞİŞMAN Adnan, “Misyonerlik Faaliyetleri ve Uşak’ta Montanizm’e Dair Çalışmalar”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.3, S.2, Aralık, 2001.
- ŞİŞMAN Adnan, TUTSAK Sadiye, ÇAKMAK Biray, “XX. Yüzyıl Başlarında Uşak’taki Fransız Müesseseleri”, *A.K.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C.IV, S.1, Haziran, 2002.
- ŞİŞMAN Aysin, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Uşak’ta Açılan Bir Okul: Şefkat Yurdu”, *21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu*, C.II, Uşaklılar Eğitim ve Kültür Vakfı Yay, Uşak, 2001.
- TAŞDEMİRCİ Ersoy, “Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.10, 2001.
- VARLIK Mustafa Çetin , “Evliya Çelebi’ye Göre Kütahya Ve Bu Bilgilerin Arşiv Belgeleri İle Karşılaştırılması”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1988, Sayı 4’den ayrıbasım, TTK Basımevi, Ankara, 1989.
- _____, “Evliya Çelebi’ye Göre Kütahya Ve Bu Bilgilerin Arşiv Belgeleri İle Karşılaştırılması”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1988, Sayı 4’den Ayrıbasım, TTK Basımevi, Ankara, 1989.
- _____, “Kütahya’nın Şehzade Sancağı Olarak İdaresi”, *İstanbul Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı V’den Ayrıbasım, İstanbul, 1990.
- _____, “XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı’nda Yerleşme ve Vergi Nüfusu”, TTK Basımevi, Ankara, 1988.
- _____, “XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3’den ayrıbasım, TTK Basımevi, Ankara, 1988
- _____, “XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri”, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, II. Cilt’ten Ayrıbasım, TTK Basımevi, Ankara, 1981.
- YEŞİL Mustafa , “Tarihte Kütahya”, *Kütahya XV. Yıl*, Vakit Matbaası, İstanbul, 1938.

YILDIZ Hakkı Dursun, “Kütahya’nın Tarihçesi”, *Kütahya*, Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılına Armağan, C.1, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1981–1982.

İNTERNET KAYNAKLARI

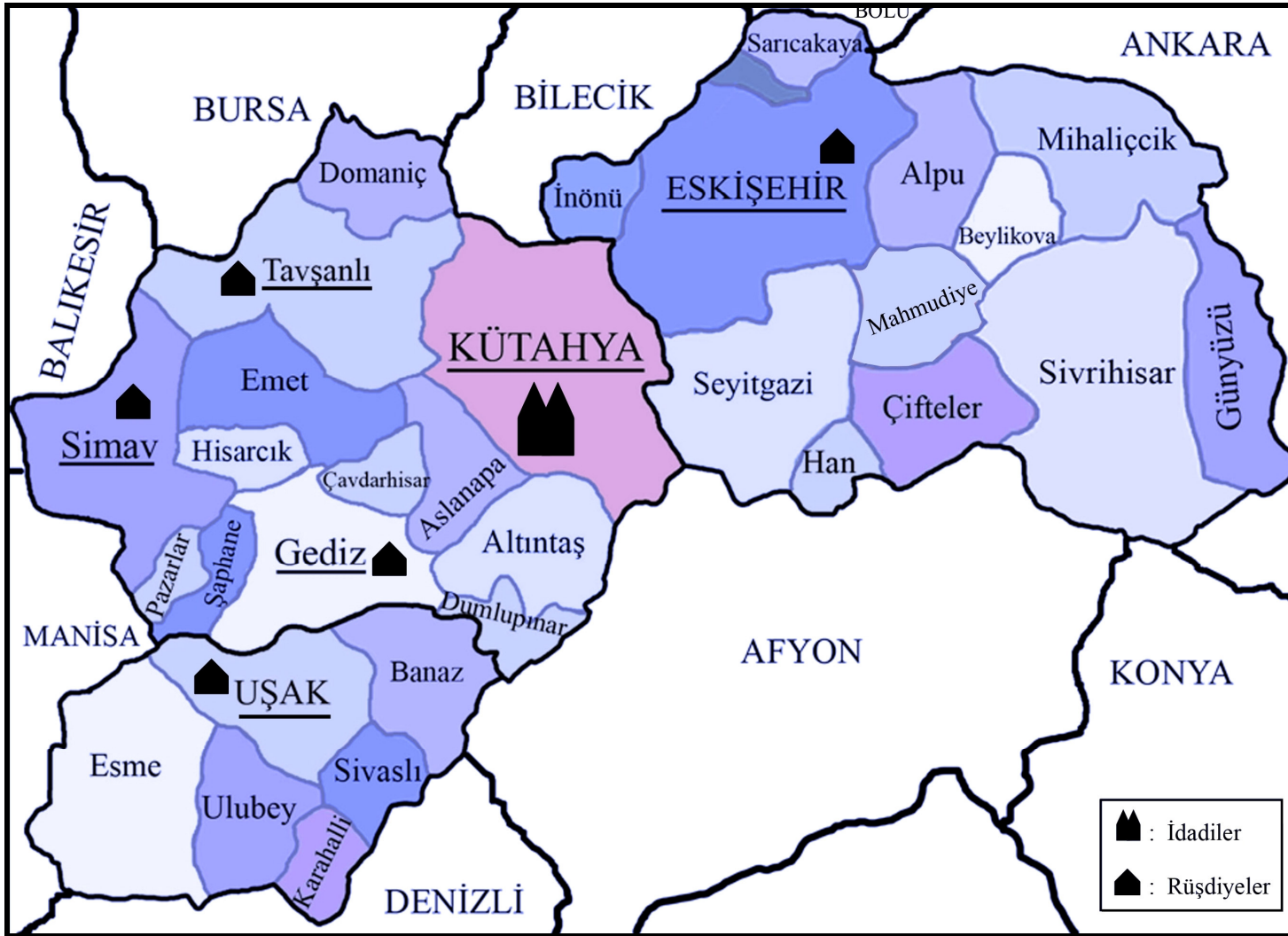
Kütahya Lisesi, <http://www.kutahyalisesi.k12.tr> (18.12.2006).

Türk Tarih Kurumu, <http://www.ttk.gov.tr/takvim.asp>.

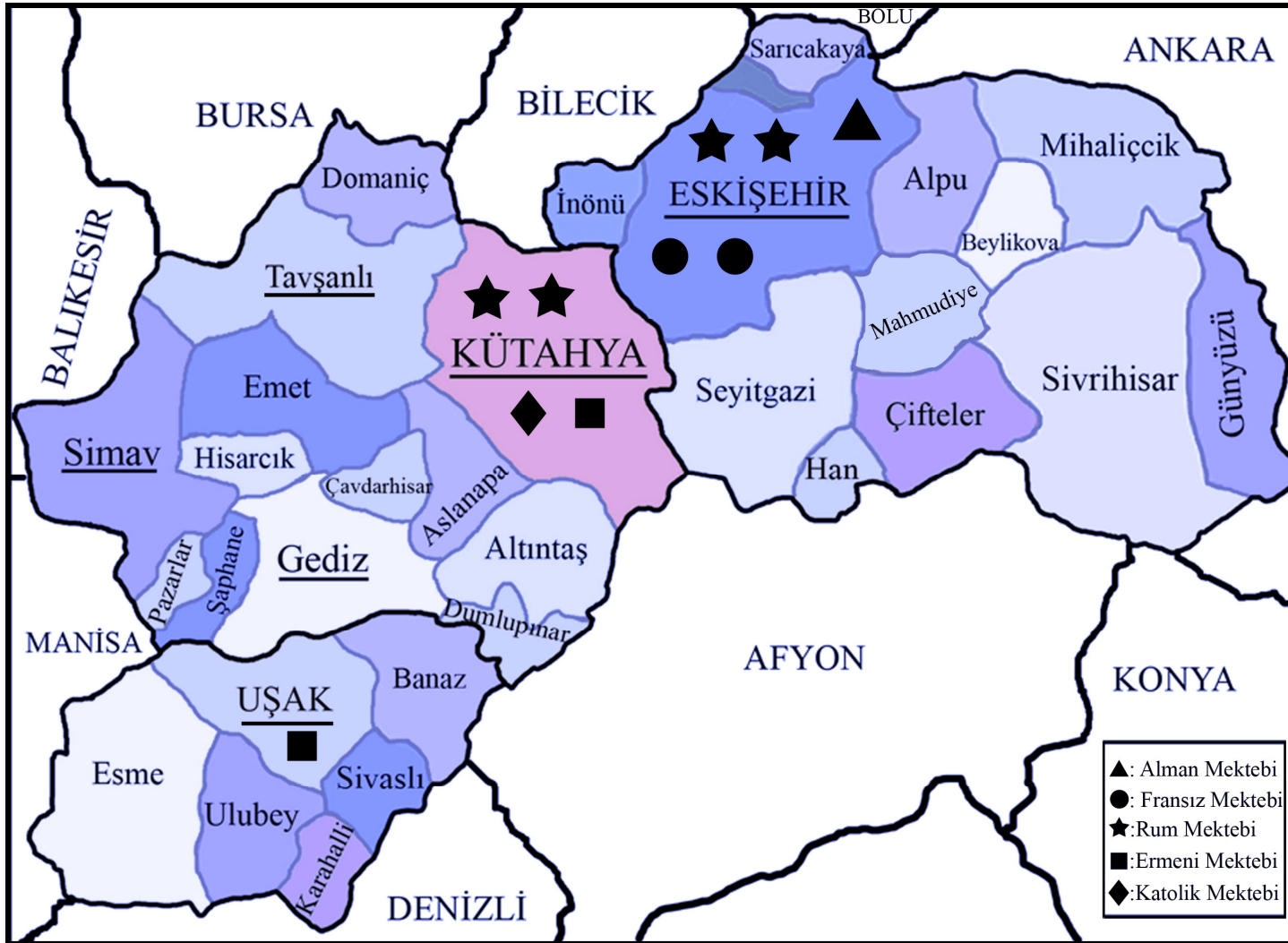
EKLER

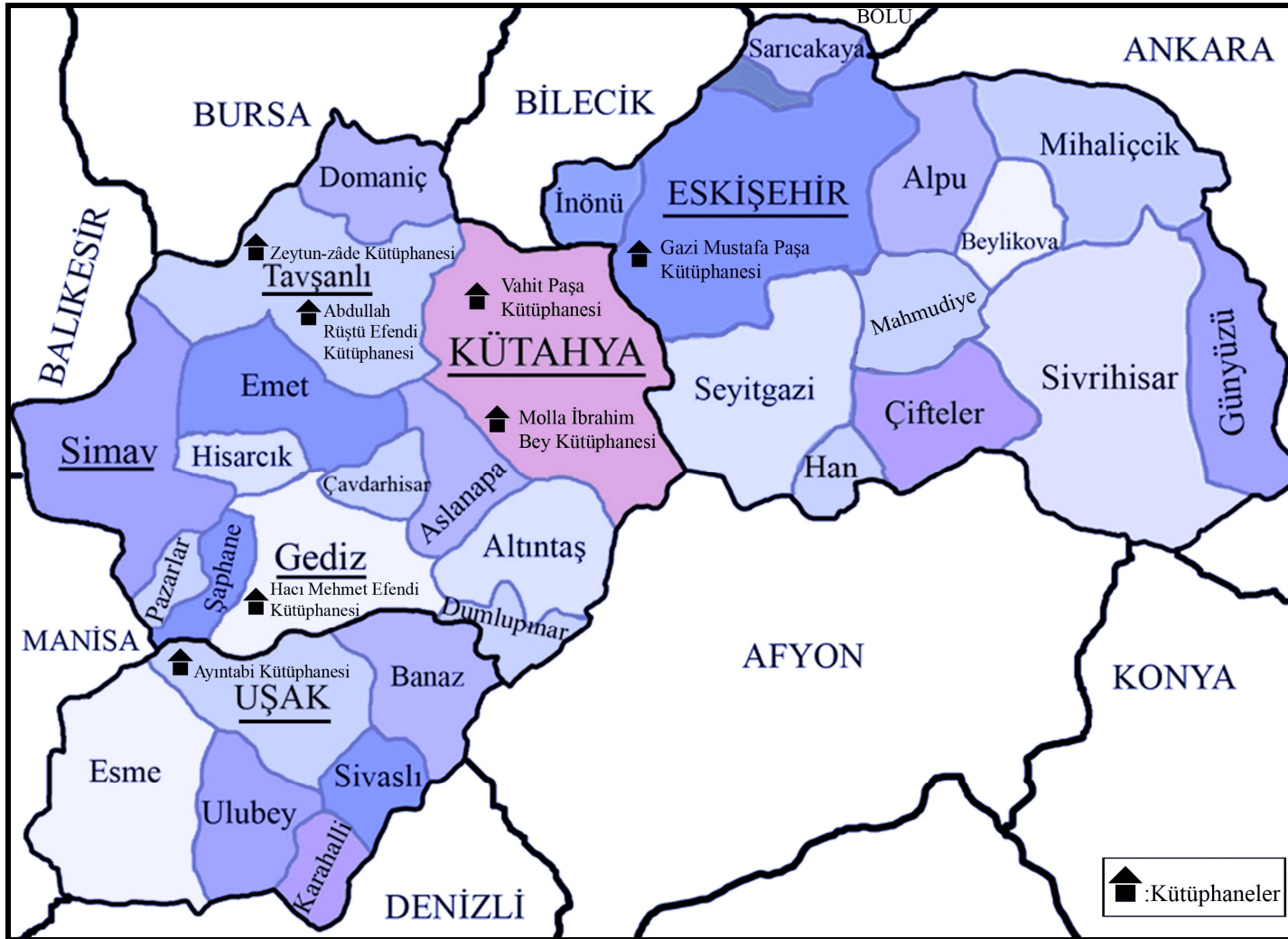
EK. 1. XX. Yüzyıl Başlarında Hüdâvendigâr Vilayeti Ve Kütahya Sancağı

EK. 2. 1898-1904 Yılları Arasında Kütahya Sancağı'ndaki Rüşdiye Ve İdadiler

EK. 3. 1898-1904 Yılları Arasında Kütahya Sancağı'ndaki Gayrimüslim Ve Yabancı Mektepleri

EK. 4. 1898-1904 Yılları Arasında Kütahya Sancağı'ndaki Kütüphaneler